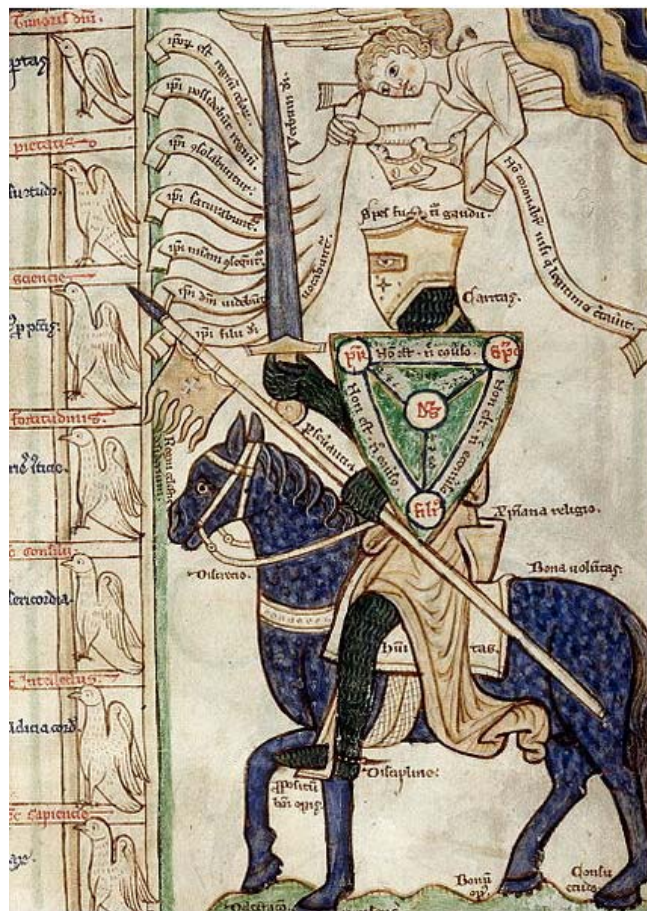

Herrens Stridsmand

Retorisk kritik af N.F.S. Grundtvigs teologiske polemik i perioden 1810-1825

Ph.d.-afhandling ved Vanja Thaulow

Institut for Kultur og Samfund

Aarhus Universitet

Juni 2018

Forsideillustration: *Miles christianus*, den kristne soldat med den emblematiske rustning (Ef 6,10-17) fra en engelsk version af *Summa de vitiis* af Guillelmus Perardus, opr. ca. 1236, jf. Evans (1982).

Herrens Stridsmand

Retorisk kritik af N.F.S. Grundtvigs teologiske polemik i perioden 1810-1825

Ph.d.-afhandling ved Vanja Thaulow

Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet

Hovedvejleder: Lektor Troels Nørager

Medvejleder: Lektor Hanne Roer

Juni 2018

”Altid jeg sang, hvad jeg havde i Sinde
Kamp var min Sang, thi det kiæmped derinde
Kiæmpe vi maa i den løbende Tid
Livet heneden er Strid!”

(Grundtvig i ”Freden”, 1813)

Indholdsfortegnelse

Forord.....	1
I. INDLEDENDE DEL.....	3
1. Indledning.....	3
1.1. Afhandlingens emne og forskningsspørgsmål	3
1.2. Periode- og materialevalg.....	9
1.3. Afhandlingen og Grundtvigforskningen	11
2. Den retoriske tilgang.....	15
2.1 Klassisk og moderne retorik.....	15
2.2. Retorik og teologi.....	24
2.3. Disciplinen retorisk kritik og forholdet mellem teori og metode.....	29
3. Teologisk polemik – en historisk optakt.....	39
3.1. Højpolemiske perioder i kirkehistorien.....	41
3.1.1. Polemik i Bibelen	41
3.1.2. Oldkirken: apologi og heresiologi.....	43
3.1.3. Reformationen: Skisma, polemik og irenik.....	45
3.1.4. Oplysningstiden: Ateismen som den nye fjende	48
II. RETORISK TEORI.....	51
4. Afhandlingens centrale retoriske begreber	51
4.1. Selvfremstilling	51
4.1.1. Etos	51
4.1.2. Etos og persona.....	54
4.2. Indskrevet publikum.....	55
4.3. Argumentation.....	57
4.4. Stil	63
4.4.1 Stil er ikke bare stil.....	63
4.4.2. Stiltyper og deres funktion	67
5. Retorisk genreteori.....	73

5.1. De aristoteliske genrer.....	74
5.2. Den moderne retoriske genreteori.....	76
5.2.1. Den retoriske situation.....	76
5.2.2. Fra situation til genre.....	78
5.2.3. Genre som social handling.....	78
5.2.4. Genre som konvention og forventning.....	81
5.2.5. Genre som spil.....	83
5.3. Forholdet mellem talehandlinger og genre som handling.....	86
6. Polemik som aktivitet og genre.....	89
6.1. Den polemiske situation.....	91
6.2. Tre typer polemik.....	92
6.2.1. Diskussion – den problemløsende polemik.....	94
6.2.2. Disput – den eristiske polemik.....	94
6.2.3. Kontrovers – den deliberative polemik.....	96
6.3 Normer for lærde kontroverser i det moderne Europa.....	98
6.4. Stridsskriftet.....	100
6.4.1. Stridsskriftets nabogenrer.....	100
6.4.2. Stridsskriftets indhold og strategier.....	101
6.4.3. Stridsskriftets form og stil.....	105
6.4.4. Stridsskriftets funktion.....	107
7. Analysemodel.....	111
III. ANALYSER AF DE POLEMISKE KERNESKRIFTER 1810-1825.....	113
DEL 1: DEN BREDE KRITIK.....	115
8. Polemiske prædikener.....	115
8.1. Dimisprædikenen (1810): <i>Hvi er Herrens Ord forsvundet af hans Hus?</i>	118
8.1.1. Anledning.....	118
8.1.2. Analyse.....	119
8.1.3. Modtagelsen og klagesagen.....	126
8.2. Kaldet for alvor. Udbyprædikenerne (1811-1813).....	129
8.3. <i>Bibelske Prædikener</i> (1816).....	133

9. Polemiske landemodetaler	137
9.1. "Om Polemik og Tolerance eller om Tvist og Taal" (1814).....	138
9.1.1. Analyse	138
9.1.2. Modtagelsen og sammenstødet med biskop Münter	145
10. Polemisk og "profetisk" historieskrivning.....	147
10.1. Analyse af <i>Verdens Krønike</i> (1812).....	148
10.1.1. Fortalen: Værkets <i>exigence</i> og intention	149
10.1.2. Profeten og hans polemik	152
10.1.3. Den implicitte læser.....	160
10.2. Modtagelsen	162
 DEL 2: PERSONLIGE FEJDER.....	166
11. Fejden med Chr. Molbech - med venskabet som indsats.....	167
11.1. Indledende brevveksling	167
11.2. Molbechs lille stikpille.....	170
11.3. Grundtvig skriver offentligt: "Til min ven"	171
11.4. Molbechs stridsskrift.....	172
11.5. Grundtvigs stridsskrift: <i>Krønikens Gienmæle</i>	176
11.6. Molbechs "Erklæring til den læsende Almeenhed"	183
11.7. Grundtvigs "Farvel"	184
11.8 Molbechs utrykte farvel og fejdens afslutning.....	185
12. Fejden med H.C. Ørsted – "Ingen Skaansel".....	189
12.1. Anledning.....	189
12.2. H.C. Ørsteds anmeldelse af En mærkelig Spaadom.....	190
12.3. Grundtvigs svar: Hvem er den falske Prophet?.....	193
12.4. H.C. Ørsteds svar: Imod den store Anklager	197
12.5. Grundtvigs afsluttende svar: Imod den lille Anklager	199
12.6. Modtagelsen	202
12.7 Grundtvig forlader kamppladsen.....	203
13. Angrebet på H.N. Clausen: "Et Kiætter-Magerie"	207
13.1. H.N. Clausens bog.....	208

13.2. Analyse af <i>Kirkens Gienmæle</i>	210
13.3. Modtagelsen og eftervirkninger	219
13.3.1 Polemik med 88 studenter og en advarsel	221
13.3.2. Prædiken-polemik med Mynster	221
13.3.3 Injuriesag, embedsnedlæggelse og dom	223
13.4. Tilbageblik på <i>Kirkens Gienmæle</i>	224
13.5. Grundtvigs teologiske polemik i årene efter 1825	225
14. Konklusion.....	227
14.1. ”Krigsmand af Princip”	227
14.2. Polemik i mange genrer.....	228
14.3. Stridsskriftet – en overset genre	231
14.4. Samlet vurdering af Grundtvigs polemiske retorik	232
14.5. Kristen polemiker – tautologi eller oxymoron?	234
14.6. Fra stridsmand til landsfader	235
Dansk resumé.....	237
English summary	239
Forkortelser	242
Litteratur	243
Værker af N.F.S. Grundtvig.....	243
Anden primærlitteratur	247
Anden litteratur	249

Forord

Min motivation til at foretage nærværende studie af Grundtvigs polemik opstod i forbindelse med mit arbejde som udgiver (editionsfilolog) på den store digitale udgivelse af Grundtvig forfatterskab, *Grundtvigs Værker*, en tekstkritisk og kommenteret udgave, som er under udgivelse i årene 2010-2030.¹ Jeg udgav til at begynde med en del af Grundtvigs tidlige værker og undredes over deres gennemgribende polemiske karakter. Det var ikke en side af Grundtvig, jeg var stødt på hverken i min studietid på teologi eller i mine år som præst, hvor det primært er Grundtvigs mere opbyggelige værker, man stifter bekendtskab med. Det polemiske synes heller ikke at være en del af det billede, den brede offentlighed har af Grundtvig. Forskningen er ikke ubekendt med Grundtvigs polemik, men det er min oplevelse, at polemikken er den berømte elefant i rummet - eller måske nærmere en brølende løve² - som ingen bryder sig om at tale om.

Derfor tog jeg fat på denne undersøgelse af den teologiske polemik i forfatterskabet. Mine studier er foretaget i årene 2013-2018 sideløbende med, at jeg har udgivet tekster for *Grundtvigs Værker*. Jeg har således etableret og kommenteret mange af de værker, jeg analyserer i nærværende afhandling, og i analyserne trækker jeg især på de indledninger, jeg tidligere har skrevet. Analyser og indledninger er langt fra identiske, men der kan forekomme passager, som i indhold er tæt på hinanden.³ Jeg henviser naturligvis til de af mine egne tekster, jeg benytter.

Arbejdet i denne afhandling er tværfagligt, da jeg har fundet det relevant at anvende et retorisk begrebsapparat på polemikken. Mit studie bringer altså to akademiske felter sammen: teologien og retorikken. Det er ofte en frugtbar praksis at anvende ét fags metoder på et andet fags materiale, da det nærmest automatisk kaster nye resultater af sig og giver nye indsigter i kendt stof. Samtidig er der selvfølgelig også farer ved det tværfaglige arbejde. Det er et sats at bevæge sig uden for sit eget fagområde. Som Northrop Frye har udtrykt det, så kan den, der arbejder tværfagligt af og til føle sig som en vandrende ridder, der pludselig befinder sig midt i en turnering og har glemt sin lanse derhjemme (1991, s. 19). Derfor er jeg nødt til at understrege, at jeg ikke er fagretoriker. Jeg har gjort mit bedste for at sætte mig ind i udvalgt retorisk teori,

¹ Teksterne udgives løbende og kan tilgås på www.grundtvigsværker.dk

² Grundtvig associerer af og til sig selv med løven, jf. det indledende citat i kapitel 13.

³ Jeg skal understrege, at de fleste indledninger er skrevet i løbet af min tid som ph.d.-studerende, og de er ikke tidligere indgået i nogen form for akademisk bedømmelse.

men jeg kan ikke prale af at være *on the cutting edge* af retorikfaget. Dette er ikke en afhandling, som skal flytte retorikforskningen, men en teologisk afhandling, som benytter retorisk teori og begreber til at fremdrage nye sider ved Grundtvigs forfatterskab. Det publikum, jeg henvender mig til med afhandlingen, er således primært teologer og Grundtvigforskere, som jeg vil i dialog med om det uomgængeligt polemiske ved Grundtvig og hans forfatterskab, og som jeg desuden ønsker at vise perspektiverne i at foretage retorisk analyse (kritik) af historiske tekster.⁴

Til projektet har jeg modtaget opmuntring og hjælp fra mange kanter. Opmuntring har jeg først og fremmest fået af Grundtvig Centerets leder, Michael Schelde, som i sin tid opfordrede mig til at søge et stipendium, og som har bakket op om projektet lige siden og har været en ørn til at finde løsninger på de udfordringer, der dukkede op undervejs. Hjælp har jeg især modtaget af min hovedvejleder, Troels Nørager, som skal have en stor tak for at have været en overordentlig flink, beredvillig og tålmodig vejleder og en grundig læser. Tak også til medvejleder Hanne Roer for sparring på det retoriske område, for at anbefale spændende og relevant litteratur og ikke mindst for at have stillet op til en intensiv læse-slutspurt. Derudover vil jeg takke Sune Auken, som har været en slags uformel vejleder i visse faser af arbejdet. Jeg er især Sune taknemmelig for at have inddraget mig i genrestudiekredsen ved Københavns Universitet. Det har været en stor fornøjelse at mødes med dedikerede genreforskere fra forskellige fag. Endelig skal der lyde en varm tak til alle mine kloge, hjælpsomme og ikke mindst sjove kolleger på *Grundtvigs Værker*.

Sidst, men bestemt ikke mindst, en stor tak til hele min familie for opbakning og støtte. Især tak (for alt!) til min ganske enestående mand, Morten Brandt Petersen, og til min altid hjælpsomme nabo og teologiske *partner in crime* gennem årtier, Marlene Ringgaard Lorensen - og hele hendes hus. Den allersidste tak går til de allersødeste, nemlig mine sønner Vitus, Lukas og August for altid at sørge for liv og glade dage.

⁴ Man har længe arbejdet retorisk inden for den bibelske eksegesi, men man kunne godt ønske sig en større bevidsthed over for retorikken både i faget kirkehistorie og i de systematiske discipliner.

I. INDLEDENDE DEL

1. Indledning

1. 1. Afhandlingens emne og forskningsspørgsmål

N.F.S. Grundtvig (1783-1872) regnes af de fleste for en af de vigtigste personer i dansk åndsliv, kendt som en stor fornyer inden for så forskellige områder som politik, pædagogik, filologi og kirkeliv. Hvad angår kristendommen, opfatter mange Grundtvig som forkynder af en lys og glad kristentro,⁵ men det er ikke det indtryk, man får af ham, når man læser hans værker i perioden fra hans kriseår 1810 og frem til hans 'mageløse opdagelse' i 1825. I denne årrække kæmpede han tværtimod en indædt kamp for en gammelluthersk kristendom. Han førte kulturkamp over en bred kam og trådte op imod fremtrædende personer i samtiden, idet han talte både rationalismen og den romantiske filosofi imod. Grundtvig forsømte ikke en lejlighed til at lade sin mening høre, og i de tidlige år lærte omgivelserne ham at kende som en mand med en voldsom kampiver og en meget polemisk pen. Han måtte i flere tilfælde irttesættes for sin "stormende Polemik" og "ukjærlige Fordømmelsesdomme".⁶

De polemiske træk ved Grundtvigs forfatterskab har ikke tiltrukket sig den helt store forskningsmæssige opmærksomhed, på trods af at de er ganske fremtrædende. Grundtvigforskningen er som nævnt ikke ubekendt med det polemiske; mange fremstillinger konstaterer, at Grundtvig var stærkt polemisk, men det bliver som regel ved konstateringen. Man kan således læse hos Kaj Thaning:

det [er] nu engang umuligt at forstå ham [Grundtvig] uden om hans polemik udadtil og indadtil, som ikke blot er af forbigående art, men varer livet igennem, og som giver hans forfatterskab dets konturer (1963, s. 747).

Det kan undre, at det element, der 'giver forfatterskabet dets konturer', endnu ikke har været udsat for en nærmere undersøgelse. Ingen har forholdt sig til Grundtvigs polemiske stil eller har overvejet, hvilke formål polemikken skulle tjene i de forskellige sammenhænge, den indgik i.

⁵ Jeg vil anføre et par websiders omtale som eksempel: "Grundtvig prædikede en optimistisk og livsglad kristendom": <https://litteratursiden.dk/forfattere/n-f-s-grundtvig> (tilgået 19.06.18). "Og så er der selvfølgelig dansk åndslivs kæmpe: N.F.S. Grundtvig [...] Hans betydning for dansk selvopfattelse og kristendom som en glad, lys og personlig kristendom kan simpelthen ikke overvurderes". <http://danmarksbloggen.dk/?p=4653> (tilgået 19.06.18).

⁶ Udtrykkene skyldes biskop Münter, citeret efter Brandt (1879), sp. 186-187, jf. afsnit 9.1.2.

Nogle forskere har bevidst udeladt det polemiske stof i undersøgelser af forfatterskabet, således forbigår Christian Thodberg ”med overlæg” prædikener med formanende og apologetisk indhold i sin gennemgang af Grundtvigs prædikener i *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys* og vælger udelukkende at beskæftige sig med de mytisk-poetiske prædikener (1983, s. 143). Jeg finder det problematisk, at man på denne måde har fremhævet visse sider af forfatterskabet og undertrykt andre. Det er klart, at det polemiske ikke er det mest tiltalende træk ved Grundtvigs værker, men det er et meget dominerende træk, og det fortjener en systematisk behandling. Det vil nærværende afhandling forsøge at give.

Det er ikke svært at forestille sig indvendinger mod dette projekt: Hvorfor beskæftige sig med disse grove og meget lidt opbyggelige tekster? Tekster, som desuden ikke har fået nogen positiv virkningshistorie. Hvad har det af relevans? Flemming Lundgreen-Nielsen har på denne måde påpeget overfor Inga Meinckes fremstilling af Grundtvig i *Vox Viva. Die ‘wahre Aufklärung’ des Dänen Nikolaj Frederik Severin Grundtvig*, som denne afhandling har visse ligheder med (herom senere), at en afhandling, der søger fra virkningshistorien tilbage til det skriftlige forfatterskab nok ”fanger noget af den udslagsgivende ild, men [den] præsenterer også vognlæs af aske og slagger, Grundtvig selv har udskilt under sin bane gennem livet” (2001, s. 446).

Mit svar på denne indvending må blive, at jeg godt kan forstå, at de fleste har lyst til at studere de opbyggelige sider af Grundtvigs forfatterskab. Det gælder nok for de fleste teologers brug af historiske tekster generelt, at man i dem søger indsigter, som kan bruges i samtidens teologi, og på det punkt er den yngre Grundtvigs polemiske tekster ikke meget bevendt. Mange teologer vil således foretrække at beskæftige sig med de Grundtvigtekster, som er inspirerende at læse, og som indeholder tankestof, der er værd at føre videre som fx prædikener og salmer, men jeg mener ikke desto mindre, at en undersøgelse af det polemiske - uanset, at det er at betragte som en slags aske eller slagger - skal være med til at supplere det positive billede, som de fleste fremstillinger har af Grundtvig. Det er min holdning, at en fremstilling, der ikke har blik for Grundtvigs polemiske tilbøjelighed, ikke giver et fuldstændigt billede af ham. Der mangler en

afgørende brik i puslespillet. Fremstillingen af 'aske og slagger' er et nødvendigt supplement til de fremstillinger, som kun vil se på det guld, der kom lutret ud af ilden.⁷

Der skal med andre ord skubbes til det lidt stereotype billede af Grundtvig som den hyggelige kirke- og landsfader. At en historisk karakter stivner i receptionsprocessen er naturligt nok, men det stivnede billede kan godt udfordres. Grundlæggeren af "den nye retorik", Chaïm Perelman, skriver:

Jo mere en person synker ned i historien, des mere rigidt bliver det billede, vi har af ham. Men denne rigiditet er altid relativ: Den er underlagt en ændring af perspektivet, som i struktureringen af personen betoner visse tidligere oversete handlinger, hvis afgørende karakter nu understreges (Perelman 2005, s. 132).

Dette citat udtrykker ret præcist, hvad jeg vil med mit projekt: Jeg vil anlægge et nyt og anderledes perspektiv på Grundtvig og fremdrage visse "oversete handlinger" (de stridbare) og pege på, at de har en ret omfattende og afgørende karakter. Det, jeg vil undersøge, er ikke, om Grundtvig var polemisk eller ej, for det svar kender vi. Jeg vil i stedet spørge til polemikkens omfang, kvalitet og effekt. Mine arbejdsspørgsmål lyder:

- Hvor meget fylder den teologiske polemik i denne periode?
- Hvordan beskrives den udprægede polemiske genre, stridsskriftet i forskningen?
- I hvilke andre genrer optræder der teologisk polemik?
- Hvordan kan man beskrive Grundtvigs måde at stride på? Hvilke polemiske strategier anvender han? Hvordan er stilen?
- Er hans polemik vellykket? Opnåede han noget med den, og i så fald hvad? Overbeviste han nogen?
- Hvilke konsekvenser fik hans polemik på hhv. kort og lang sigt?

Stridsskriftet⁸ som genre vil optage en del plads i afhandlingen, og indledningsvis skal det siges, at det er en genre, som synes at være underbelyst ikke bare i Grundtvigforskningen, men i mange

⁷ Dette dilemma, om man vil undersøge det opbyggelige og anvendelige ('guldet') ved et teologisk forfatterskab eller snarere se på polemikken ('slaggeret'), støder man på ved mange af de store teologiske forfatterskaber. Det gælder fx både Augustin, Luther og Kierkegaard, at de er både forkyndere og polemikere (jf. Jakobsen 2001).

⁸ Når jeg vælger betegnelsen 'stridsskrift' og ikke de nærliggende betegnelser 'pamflet' eller 'kampskrift', er det for det første, fordi 'stridsskrift' er den betegnelse, Grundtvig selv bruger om teksterne. Han taler således om sine "kirkelige Stridsskrifter" (Grundtvig 1840, sp. 649), "aandelige Strids-skrifter" (i Vind 1999, s. 587) og "personlige

sammenhænge. Ludwig Rohner, som har beskæftiget sig med litterære stridsskrifter, gætter på, at der er to grunde til det: For det første er der generelt et ubehag ved polemisk retorik, som ikke regnes for forbilledlig, men snarere foragtelig pga. sin heftige entusiasme og mangel på kunstfærdighed. For det andet synes stridsskrifternes lejligheds karakter at gøre dem irrelevante uden for deres kontekst (1987, s. 10). Polemik omhandler brændende aktuelle spørgsmål, og den påtrængende nødvendighed, der oprindeligt var omkring disse spørgsmål, kan ikke altid mærkes på tidslig afstand.⁹ Polemiske tekster har med andre ord svært ved at overleve deres oprindelige retoriske situation. Tarald Rasmussen skriver i en artikel om Luthers stridsskrifter, at ”man støter fra tid til anden på argumentet at stridsskrifterne også i teologisk henseende bør betragtes som en sekundær sjanger, da gjerne under henvisning til deres situationsbestemte og dermed lidt vilkårlige karakter” (2008, s. 232). Man foretrækker teologiske kilder med højere grad af abstraktion og refleksion. Stridsskriftet, både det litterære og det teologiske, synes altså at være en genre uden megen prestige, dvs. en genre, der er lavt placeret i vor kulturs genrehierarki. Tilsvarende er polemiske tekster også en forsømt genre i undervisningssystemet¹⁰

Man kan imidlertid også anlægge en mere positiv vinkel på polemik. Polemik er overordentlig interessant, for, når folk engagerer sig i en polemik, er det fordi sagen er vigtig for dem, og der er noget på spil. Man vil have klart og tydeligt frem, hvad man har på hjerte. Sagen er sådan set *mere* påtrængende i polemiske end i andre mere systematiske genrer (*ibid.*), og polemik kan engagere folk i en debat og generere nye tanker. Sådan tolker kirkehistoriker Anna Vind Luthers polemik i artiklen: ”Luther’s Thought Assumed Form in Polemics” (2014). Han udviklede sine teologiske hovedtanker i kraft af den polemiske meningsudveksling, og spørgsmålet er, om ikke noget lignende gælder for Grundtvig. Det synes plausibelt, i hvert fald hvad angår udarbejdelsen af *Kirkens Gienmæle* (1825), hvor det netop var en polemisk situation, der blev lejlighed til, at Grundtvig fik formuleret en central del af sin teologi, nemlig ’den mageløse opdagelse’.

Afhandlingen vil anlægge en *retorisk* vinkel på Grundtvigs polemiske tekster. Retorik er jo egentlig i sin oprindelse et praktisk fag. Det er læren om, hvordan man producerer gode

Strids-Skrifter” (Grundtvig 1827b, s. 51). For det andet er det, fordi stridsskriftet typisk indgår i en personlig polemik om et emne og således både er smallere og mindre politisk-agiterende end pamfletten og kampskriftet.

⁹ Jf. Felman (1979) ”[le genre] traite des questions actuelles et brûlantes (mais dont l’urgence est comme telle passagère, et l’importance souvent exagérée par une mode ou une intensivité du vecú que l’histoire, après coup, ne conserve pas)” (s. 180).

¹⁰ Jf. fx Lecke (1972/1973) og Roux (2013).

tekster, dvs. hvordan man realiserer sin hensigt og anvender de virkemidler, der skal til, for at man opnår den ønskede virkning hos modtageren og overbeviser ham. Retorikken var i udgangspunktet en sådan produktionslære, men den kan også anvendes som fortolkningslære¹¹ og som analysemodel til tekster, for de redskaber, man anvender i den praktiske produktion, kan bruges til at dechiffrere en teksts argumentation, strategier og virkemidler. Man bruger altså retorikkens begreber og teoridannelse som en læsestrategi, og det er altså på denne måde retorikken benyttes i nærværende afhandling.

En retorisk tilgang til Grundtvigs forfatterskab har sin berettigelse i, at Grundtvig skrev egentlig retoriske tekster, dvs. tekster som reagerer på ekstratekstuelle begivenheder og derved befinder sig i et virkeligt rum til forskel fra litterære tekster, som opererer i et fiktivt rum, og som ikke er nær så situationsbundne. Retorikeren Michael Leff beskriver forskellen på det litterære og det retoriske således: “poetic discourse addresses a diffuse, timeless audience about matters of enduring concern. Rhetorical discourse, by contrast, addresses a well-defined, immediate audience about issues of momentary concern” (1986, s. 384). Grundtvig skrev kun i de allertidligste år ud fra en litterær ambition alene, ellers var der altid en ydre anledning til, at han skrev. Han forfattede fædrelandssange i anledning af nationale begivenheder, digte til kongen i anledning af hans fødselsdag, recensioner af nyudgivne værker osv. Også de teologiske afhandlinger tog deres udspring i konkrete stridigheder i samtiden, fx forslag til ny liturgi. Det er sigende, at Grundtvig aldrig skrev en samlet dogmatik, men udviklede sin kristendomsforståelse hen ad vejen i mødet med konkrete problemstillinger. Grundtvig kan på denne måde karakteriseres som lejlighedsforfatter ”i eminent grad” (Auken 2014, s. 18). Det var desuden ofte konkrete problemer, som blev anledning til, at Grundtvig skrev. Han skrev, fordi han følte det strengt nødvendigt, og han skrev med henblik på at påvirke sine tilhørere i en bestemt retning. Dette, at en tekst svarer på et problem og har en *persuasiv* intention, er et fremtrædende træk ved retoriske tekster, og Grundtvigs skriftlige ytringer havde altid det formål at overbevise om noget bestemt. Han bestræbte sig på at frembringe handling og forandring i verden med sine tekster. Han havde det som ”en central bestræbelse at påvirke sin læser til at gøre eller mene noget bestemt” (*ibid.*, s. 13). Forfatterskabets udadrettethed kalder således på, at der i analysen af et

¹¹ Gadamer (1999) peger på, at det er med Melanchton skiftet sker, og man går fra at forstå retorikken som en *ars bene dicendi* (kunsten at tale godt) til en *ars bene legendi* (kunsten at læse godt).

værk tages højde for værkets situation og det påtrængende problem, som værket prøvede at afhjælpe, samt den måde hvorpå værket udøver sin påvirkning på publikum.

Retorikken er altså relevant for Grundtvigs forfatterskab i almindelighed, men den er i særdeleshed relevant for de polemiske tekster. Det synes helt oplagt at undersøge de retoriske aspekter ved polemik, da retorikken kan bidrage med teori om polemikkens centrale elementer: selvfremstilling, fremstilling af modstanderen (fjendebillede), argumentation og polemisk stil.

Denne afhandlings bidrag til Grundtvigforskningen ligger dels i det genstandsfelt, den undersøger: de oversete polemiske genrer, som jeg vil belyse ved at inddrage noget i Danmark ukendt teori om kontroverser, nemlig filosofen Marcelo Dascals *controversy theory*, dels ligger bidraget i den retoriske tilgang, som består i en teoretisk informeret analyse og kritik af de polemiske tekster. Analyserne udføres som grundige nærlæsninger (mere herom i afsnit 2.3.) og også på dette punkt bidrager de til forskningen, da grundige tekstanalyser kan siges at være ”en mangelvare i Grundtvigforskningen” (Auken 2005, s. 83). Jeg håber desuden, at mine analyser kan pege på, hvilket potentiale der generelt ligger i at foretage retorisk kritik af teologiske tekster.

Det er indlysende, at jeg trækker en bestemt vinkel frem i denne afhandling. Jeg gør én side af Grundtvigs forfatterskab ’nærværende’, hvorved jeg samtidig trænger andre sider i baggrunden. Sådan må det nødvendigvis være. Det billede, som jeg får frem i mine læsninger, er altså heller ikke det *hele* billede af Grundtvig, men det er en belysning af ham og hans forfatterskab fra ét bestemt perspektiv. Til det perspektiv kan man så føje de mange andre perspektiver, som allerede er anlagt på Grundtvig. Tilsammen danner de en form for helhed. G.W. Leibniz har beskrevet det sociale aspekt ved den menneskelige erkendelse med en fin allegori:¹² Kollektiv erkendelse foregår ved, at man sammen går igennem en skov, hvor man deler ruterne mellem sig og lærer de forskellige veje igennem terrænet at kende. Grundtvigforskningen er sådan et kollektivt projekt, hvor vi tager forskellige ruter gennem det uoverskuelige landskab, som forfatterskabet udgør. Jeg har valgt den rute, man, lidt kækt, kunne kalde ”krigsstien” i Grundtvigs forfatterskab.

¹² Jf. Perelman (2005, s. 166).

1.2. Periode- og materialevalg

Som altid, når det gælder Grundtvigs omfangsrige forfatterskab, må materialet indsnævres. Det er ganske enkelt en umulig opgave at dække det hele.¹³ Som Sigurd Aarnes skriver: ”skal en tale meningsfyldt om Gr., må man begrænse sig – tidsmessig, genremessig eller motivmessig” (1967, s. 52). Hvis man skal sige noget præcist om Grundtvig, og man ikke har en menneskealder at bruge på projektet, så er man nødt til at holde sig til et skarpt tilskåret emne inden for en nogenlunde homogen periode af forfatterskabet. Derfor fokuserer jeg på den periode, hvor Grundtvigs polemik var mest udtalt, nemlig fra 1810, da han udgav sin provokerende dimisprædiken,¹⁴ *Hvi er Herrens Ord forsvundet af hans Hus?* til 1825, hvor polemikken nåede sit højdepunkt med stridsskriftet *Kirkens Gienmæle*. Det polemiske blev mindre udtalt med årene. Selvom det aldrig forlod ham helt, blev han fra 1830 og frem mere tolerant over for omverdenen og mildere i sin henvendelsesform (jf. Lundgreen-Nielsen 2001, s. 444).

Den kristne polemik er ikke lige stærk i periodens 15 år. Årene 1815-1822 var meget stille. I 1815 meddelte Grundtvig offentligheden både i en prædiken og i en tidsskriftartikel, at han ikke ville forkynde mere og indstillede sin kristne polemik, og den (for)dømmende tone blev lagt væk for en tid.¹⁵ Først i 1821, da han fik embede i Præstø, begyndte den så småt igen. Det vil sige, at de kristne kampår falder i to perioder: 1810-1815 og 1824-25. I de mellemliggende år levede Grundtvig noget, der mindede om et eremitliv, hvor han først var optaget af udgivelsen af tidsskriftet *Danne-Virke* (1816-1819), siden af arbejdet med de store oversættelser af Saxo og Snorres krøniker (1818-1823) og Bjovulf-kvadet (1820). Den direkte kristne polemik var stort set væk i denne periode.

Endnu en afgrænsning må foretages. Da der forekommer polemiske udfald i en stor del af Grundtvigs 160 værker fra perioden 1810-1825,¹⁶ bliver også dette for stor en mundfuld at dække. Man kan finde polemiske udfald i så godt som alle genrer.¹⁷ Selv i

¹³ Forfatterskabet er opgjort af *Grundtvigs Værker* til at bestå af ca. 1.000 udgivne værker (2. og 3.-udgaver er ikke talt med) svarende til lige knap 37.000 sider.

¹⁴ Forkortelse for dimissionsprædiken, som var en del af den teologiske embedseksamen indtil 1920.

¹⁵ Toldberg regner dette år for et vigtigt skel i forfatterskabet. Man plejer gerne at fremhæve 1810, 1825 og 1832 som de skelsættende år for Grundtvig, men 1815 er også et vigtigt årstal, da han i hovedsagen aflægger sig den meget dømmende kristne *persona*, som han havde lagt for dagen siden 1810 (1950, s. 10).

¹⁶ En optælling viser, at hele 54 af de p.t. udgivne værker fra perioden 1810-1825 af udgiverne på *Grundtvigs Værker* er blevet tildelt emneordet ’polemik’ som metadata.

¹⁷ Salmen er nok det nærmeste, man kommer en upolemisk genre hos Grundtvig.

subskriptionsindbydelser¹⁸ og lyrik, som fx *Roskilde-Riim* (1814).¹⁹ Det skal siges, at Grundtvig ikke var alene om at være polemisk. Guldalderen var i det hele taget en periode med stor fejdelyst blandt de intellektuelle. Det intellektuelle miljø var relativt lille og sammenfiltret, og man fejdede på kryds og tværs. Jeg vælger at koncentrere mig om den del af Grundtvigs polemik, der vedrører religiøse og filosofiske spørgsmål og inddrager ikke de mange litterære fejder, som Grundtvig blandede sig i.²⁰ Man kunne godt have valgt at gøre det, hvis pladsen var til det, da næsten alle polemikkerne i perioden er farvet af Grundtvigs kristne udgangspunkt. Alle emner bør efter Grundtvigs opfattelse på dette tidspunkt ”føje sig efter de absolutte kristne synsmåder” (Lundgreen-Nielsen 1980, s. 884).

Afhandlingen her prætenderer altså ikke at behandle emnet ’Grundtvig som polemiker’ generelt, men ønsker først og fremmest at sige noget om Grundtvig som kristen polemiker eller med hans eget ord: Herrens ”Stridsmand” (Grundtvig 1825e, s. 20).²¹ Den kristne polemik falder overordnet set i to kategorier: Der er den brede kritik, som Grundtvig retter mod præstestanden, og den snævre, som angår navngivne og ofte prominente personer. Af førstnævnte kategori inddrages prædikener og landemodetaler, fx *Hvi er Herrens Ord forsvundet af hans Hus* (1810), *Bibelske Prædikener* (1816) og *Om Polemik og Tolerance* (1814).

Af den anden kategori, de personlige fejder, behandles:

- Striden med Chr. Molbech om historiesyn (1813)
- Striden med professor H.C. Ørsted om bl.a. tro og videnskab (1814-1815)
- Striden med professor H.N. Clausen om kristendommens grundlag (1825)

¹⁸ Se *Subskriptions-Plan* (1812), en subskriptionsindbydelse til en prædikensamling, som Grundtvig påtænkte at udgive. Den rummer en klar brod imod præster, som ikke prædiker bibelsk, hvad der efter Grundtvigs opfattelse er ”den eneste kristelige” prædikemåde.

¹⁹ Her optræder bl.a. polemik mod naturfilosofien i vers 82-8, jf. Høirup (1949, s. 92).

²⁰ De store litterære stridigheder i perioden er Grundtvigs strid med Baggesen i 1815 (af Baggesen kaldet ’Valhalla-legen’) og den såkaldte ’A-B-C fejde’ med J.L. Heiberg i 1817. Desuden blandede Grundtvig sig i ’tylvtestriden’ mellem Baggesen og Oehlenschläger i 1818. Både i striden med Heiberg og i tylvtestriden er der tale om, at Grundtvig gik ind i striden for at tage parti for part i sagen (hhv. Ingemann og Baggesen), og den adfærd er typisk for et så tæt miljø som det intellektuelle i Guldalderens København. De store forfattere kendte alle hinanden og stod typisk enten i en venskabs- eller fjendskabsrelation. Disse stærke relationer gjorde, at man nemt blev inddraget i andres fejder. Man måtte vælge side og træde ind for sine venner, og på den måde kunne et fjendskab mellem to personer hurtigt brede sig, og pennefejderne vokse som efter et ”sneboldsprincip” (Kühn 2010)

²¹ Denne betegnelse stammer fra en række bibelsteder (Ef 6,10-17, Tim 6,12 og 2 Tim 4,7) og har levet i den kristne tradition som begrebet *miles christi* (jf. især 2 Tim 2,3, som i ældre oversættelser handler om ”Jesu Christi Stridsmand”). Betydningen af det danske ord ’stridsmand’ er ifølge ODS enten en højtidelig/poetisk betegnelse for ’kriger’, eller i overført betydning – især i religionssammenhæng – en ’person, der (gerne) deltager i strid, polemik, aandelig kamp, kæmper i en sags tjeneste’.

Mellem disse to kategorier falder *Kort Begreb af Verdens Krønike i Sammenhæng* 1812 (herefter *VK* 1812), som rummer flere slags polemik, både en bred kulturkritik og en række angreb på navngivne personer (både døde og levende). *VK* 1812 er en meget speciel bog, som kan læses på mange måder, fx som universalhistorie, som teodicé og som litteraturhistorie. I denne afhandlings sammenhæng vil den blive læst som et teologisk stridsskrift.

1.3. Afhandlingen og Grundtvigforskningen

Jeg ser ingen grund til på dette sted at lave en egentlig state-of-the-art for Grundtvigforskningen, da det er gjort grundigt og yderst kompetent af både Pedersen (2003), som gør status over de forskellige tendenser i den teologiske Grundtvigforskning, og Auken (2005, s. 55-97), som redegør for både den litterære og den teologiske Grundtvigforskning, og desuden argumenterer for, hvorfor det er en god ide at bringe disse to fags læsemåder sammen. Grundtvigs forfatterskab i perioden 1810-1825 er allerede ganske bredt dækket i forskningen. Grundtvigs ord-teologi og bibelkristendom er beskrevet af bl.a. Begtrup (1900)²² og Grell (1980).²³ Grundtvigs forhold til filosofien er undersøgt af Høirup (1949), Scharling (1947) og Pedersen (1994); Grundtvigs historiesyn er udforsket af Michelsen (1954 og 1956), Aarnes (1961) og Vind (1999); det litterære er meget grundigt undersøgt hos Toldberg (1950), Lundgreen-Nielsen (1980) og Auken (2005), og udviklingen i Grundtvigs pædagogiske tanker er udforsket af K.E. Bugge (1965). Ingen af disse afhandlinger interesserer sig dog særligt for de polemiske tekster, det skulle da lige være Høirup, som gennemgår de filosofisk-religiøse stridighederne ret grundigt, men mere for deres temaer end for måden, hvorpå de føres. Heller ingen af de nævnte arbejder har anlagt et retorisk perspektiv på teksterne. Alligevel findes der spredte betragtninger om stil og argumentation i den tidligere forskning, som nærværende afhandling har nydt godt af. Især Lundgreen-Nielsens detaljerede gennemgange af Grundtvigs værker i disputatsen *Det handlende ord* (1980) har været nyttige. Selvom Lundgreen-Nielsens arbejde ikke er retorisk, peger titlen ret præcist på det retoriske og pragmatiske ved alle Grundtvigs tekster: *De handler*.²⁴

²² Denne kan dog ikke rigtigt siges at høre til den videnskabelige Grundtvigforskning, som først regnes fra 1948 og frem (med stiftelsen af Grundtvig-Selskabet), jf. Pedersen (2003, s. 150).

²³ Thanings store og omdiskuterede disputats (1963) behandler primært forfatterskabet efter 1832 og er derfor ikke rigtig relevant for mit arbejde.

²⁴ Grundtvig var tilsyneladende bevidst om dette: ”jeg har nogen Gave til at lade Ordet handle” (citeret efter Lundgreen-Nielsen 1980, s. 898).

En enkelt artikel har desuden været til inspiration for dette arbejde ved sin argumentationsanalyse, nemlig Kelstrup (2000).

Tættere på afhandlingens tilgang ligger bogen *Ved lejlighed. Grundtvig og genrerne* (Auken & Sunesen (red.) 2014), hvor Grundtvigs genreforståelse og genrebrug behandles ud fra både litterær og retorisk vinkel. Bogens introduktionskapitler har været til stor gavn og inspiration for nærværende afhandling. De 'store' genrer i Grundtvigs forfatterskab, prædikenen, salmen, faglige arbejder og langdigtet behandles i bogen i oversigtsform, og herefter gennemgås en række mindre genrer som fx kongedigtet og foredraget. Udvalget virker en smule arbitrært, hvad redaktørerne også medgiver, og mange genrer savnes.²⁵ Der er fx intet om de politiske taler eller historieværkerne, som ellers kvantitativt er store genrer, og af de polemiske genrer behandles kun én, nemlig rimbrevet. Mit arbejde kan ses som en forlængelse af Auken og Sunesens projekt. Jeg har samme genreteoretiske udgangspunkt, men beskæftiger mig med andre genrer, først og fremmest stridsskriftet, og lidt mere overfladisk prædikenen, landemodetalen og den apologetiske historieskrivning.

Jeg lægger mig desuden i denne afhandling i det forskningsmæssige spor, som går kritisk til Grundtvigs tekster. De seneste år er vi flere, som har fundet det vigtigt at gøre op med noget af den mytedannelse, der har været omkring Grundtvig som landsfader og kirkefader.²⁶ Man kunne mene, at en kritisk tilgang var en selvfølge for et stykke akademisk arbejde, men der har i visse dele af den ældre Grundtvigforskning været en lidt ukritisk tilgang, som tager udgangspunkt i en (for) stor ærbødighed over for Grundtvig.²⁷ Tendensen til "sympatiserende Grundtvig-forklaring"²⁸ - har været fremherskende igennem en lang periode, og det er da også symptomatisk, at Lundgreen-Nielsen om sin disputats, som udkom i 1980, var nødt til at pointere: "Grundtvig er dens genstand, ikke dens anliggende, hovedpersonen, ikke helten" (1980,

²⁵ De behandlede genrer er ikke valgt ud fra kriterier om vigtighed eller størrelse, men ud fra forfatterens interesser og hensynet til, at en genre skulle kunne beskrives dækkende inden for et enkelt kapitel. Derfor har man fravalgt mange af de 'store' genrer (Auken & Sunesen (red.), s. 10).

²⁶ Se fx Balle (2014), som afliver myten om Grundtvigs store indflydelse på folkeskolen og Møller (2015), der påviser, at Grundtvigs betydning for hhv. velfærdsstat, højskoler og forfatningen er stærkt overvurderet:

"[Grundtvig] havde ganske enkelt ingen udviklede forestillinger om hverken velfærdsstat eller demokrati, og for så vidt han havde, var han imod" (s. 126).

²⁷ Den ukritiske tilgang til Grundtvig kan spores langt tilbage. Allerede i 1829 skrev Jens Møller at "Gr.s tilhængere ophøje ham næsten over et Menneskes Ypperlighed [...] Enhver som kommer i Conflict med Grundtvig, erklæres *eo ipso* for at have Uret" (1829, s. 232 f.). H.N. Clausen skrev i sine erindringer "hans Ord, hans Gjøren og Laden har gjældet som ufejlbar Lov, ophøjet over al Kritik" (1877, s. 215).

²⁸ Lundgreen-Nielsen's udtryk (2001, s. 442).

s. 28). En del Grundtvigforskning er blevet bedrevet af grundtvigianere, og man kan finde mange eksempler på idealisering og fremstillinger, som vil 'redde' Grundtvig og forsvare ham imod kritik. Jeg vil blot give et par eksempler på lovlig rosende omtale her og ellers henvise løbende til sådanne fremstillinger i analyserne:

Henning Høirup skriver i anledning af Grundtvigs opgør med Schelling:

Vor Bedømmelse af Grundtvigs Tænkning lider uundgaaeligt under, at vi anlægger for snævre Kategorier [...]

Grundtvigs Egenart og Storhed som Tænkner ligger dels i hans mægtige Aandshistoriske Synteser, dels i hans eminent sikre intentionelle Vurdering [...] Han slaar ofte med en Havørns Sikkerhed ned paa det centrale" (1949, s. 124).

Holger Begtrup skriver i sin introduktion til Grundtvigs *Litteraire Testamente* (1827):

Det er et slaaende Vidnesbyrd om Dybden og Sundheden i hans Livsudvikling, at der ikke spores mere Bitterhed i dette beaandede Slutningsord om hans hidtilværende Løbebane. (*US V*, s. 154).

Der findes til gengæld udenlandske fremstillinger, som tager fløjlshandskerne af i deres behandling af Grundtvig, og som har sans for, hvor centralt det polemiske står. Johannes Knudsen, som var en dansk præst, der emigrerede til USA, hvor han bl.a. virkede som præsident for Grand View College²⁹ i Iowa, går i sin engelsksprogede Grundtvig-bog, *Danish Rebel. The Life of N.F.S. Grundtvig* (1955), mere i kødet på Grundtvig, hvad titlen i sig selv signalerer.

Knudsen skriver:

Grundtvig was a warrior. Practically all his prose writings, even to some extent his world histories are polemical. He was always battling for something and therefor always battling against something. As a result he pressed his ideas so strongly that they became onesided in their emphasis [...] having expressed an opinion somewhat extremely in a polemical writing, he would seize it, defend it, and establish it defiantly as a dogma (1955, s. x-xi).

Den allerede nævnte tyske Grundtvig-forsker, Inga Meincke, modarbejder i sin disputats *Vox viva* bevidst den danske Grundtvigforsknings tendens til at (bort)forklare og idyllisere de svære sider af Grundtvig. Hun taler om, at man i Danmark har haft en "verharmlosender Rezeption"

²⁹ Grand View College blev grundlagt af danske udvandrere i 1896, under medvirken af Grundtvigs søn Frederik Lange Grundtvig (1854-1903).

(2000, s. 73). Meinckes disputats omhandler Grundtvigs oplysningsbegreb og er som sådan ikke relevant for denne afhandling, men bliver det alligevel, dels fordi Meincke har sans for det polemiske hos Grundtvig: ”Grundtvigs Werk ist eine einzige Streitschrift [...] er selbst Apologet und Polemiker” (s. 68), dels har hun mange spredte iagttagelser over Grundtvigs måder at ytre sig på, og hun lægger ikke fingrene imellem: Grundtvigs kommunikation er ensidig, ikke-dialogisk og ’terroristisch’, hans selvbillede overvurderet, og hans argumentationsform totalitært orienteret (se fx s. 313, 317).

Lundgreen-Nielsen har indvendt (2001), at Meinckes læsning måske er lige kritisk nok, men det er da også en svær opgave at finde den rette balance mellem det ukritiske og det hyperkritiske. Som Jane Gallop har beskrevet i bogen *Polemic – Critical or Uncritical* (2004), så hører hverken den ukritiske eller den hyperkritiske læsning hjemme i den akademiske verden. Den ukritiske læsning, som Gallop også kalder den ’fromme’ læsning, bygger på hengivenhed, beundring og ærefrygt for forfatteren.³⁰ Den er styret af ”author-love” (s. 5), og den form for læsning har der egentlig været gjort op med siden Kant:

The critical reading Kant promotes is the opposite of such reverential reading; the critical attitude is the opposite of devotion, adoration, and love. Rather than attachment to an author as authority, critical reading is meant to lead to independence from authority (2004, s. 8).

Den hyperkritiske læsning er imidlertid også styret af følelser i for høj grad, nemlig aggressive følelser, som fører til en negativ vurdering og en fordømmelse af forfatteren. Som akademisk kritiker må man, som den gamle latinske talemåde siger, gå til sin genstand *sine studio et ira* - uden vrede og uden forkærlighed.

³⁰ Hun pointerer, at en religiøs læsning er det mest oplagte eksempel på ukritisk læsning (s. 5).

2. Den retoriske tilgang

I dette kapitel vil jeg indledningsvis indkredse, hvad retorik er, og kort ridse op, hvordan retorikken har udviklet sig som fag fra antikken til moderne tid. Dernæst vil jeg forklare, på hvilken måde retorikken som disciplin er relevant for teologien, og endelig vil jeg redegøre for, hvad fagtermen retorisk kritik dækker over, og hvad der er min metode i denne afhandling.

2.1 Klassisk og moderne retorik³¹

Der findes mange definitioner af, hvad retorik er. I daglig tale har ordet 'retorik' ofte negative konnotationer, som enten 'tom tale' (det er 'bare' retorik) eller som decideret løgn og manipulation.³² Men retorikken er meget mere og andet end det. Den er en af de allerældste humanistiske discipliner, og den øvede en overvældende indflydelse på europæisk tænkning helt frem til omkring år 1800. Retorikken udgør i dag en omfattende kommunikationsteori, som er relevant for alle fag, der har med sproglig formidling at gøre, hvilket vil sige alle former for humaniora, samfundsfag og sådan set også naturvidenskaberne.³³ Man taler således om retorikkens ubikvitet.

Det er den kristne retorik, som interesserer mig i denne afhandling, men relevant for den er også den velkendte konflikt mellem sofisternes og Platon, hvorfor jeg begynder her: Retorikken opstod, som det vil være mange bekendt, så tidligt som 5.- 4. århundrede f.Kr. i de græske bystater (især i Athen), hvor politikere, sagførere og andre anvendte talens kunst i deres erhverv. Sofisterne (de vise), var de første til at udbyde undervisning i overtalelse og argumentation. De beskæftigede sig ikke med filosofiske og religiøse sandhedsspørgsmål, men med *doxa* – den retoriske betegnelse for 'formening', dvs. de konventionelle forestillinger, der hersker i en kultur. Sofisterne hævdede, at der om en sag findes to lige gode synspunkter, og at den gode taler i princippet skulle kunne tale for begge. Ved hjælp af god argumentation kunne taleren fremhæve det ene synspunkt på bekostning af det andet. Kravet om at kunne se (og argumentere for) begge sider af en sag er siden blevet kendt under begrebet *controversia*.

³¹ For grundige fremstillinger af den europæiske retoriske tradition, se Conley (1990), Fafner (1982), Kock (2012) Lindhardt (1987).

³² David Cunningham identificerer fire gængse, men indskrænkede brug af ordet 'retorik', nemlig retorik i betydningen 'pyntet sprog', 'føren-bag-lyset-sprog'; retorik som fremførelse/det mundtlige ord og endelig retorik i den helt udvandede betydning af "anything related to any type of communication" (1991, s. 9).

³³ 'The rhetoric of science' er et voksende forskningsområde, se fx Fahnestock (1999).

Skepsissen over for retorikken opstod tidligt, da Platon (427-347 f. Kr.) gjorde op med sofisternes i dialogerne *Gorgias* og *Faidros*. Hans opgør blev en stående kontrovers i retorikkens historie. Platon så en fundamental konflikt mellem filosofien, som er optaget af sandheden, og retorikken, som blot appellerer til *doxa*, som if. Platon var en 'skinviden'. Platon kritiserede sofisternes evne til at kunne gøre det svage argument til det stærke. Han fandt retorikken *tom*, fordi den kunne tjene en hvilken som helst sag, og han fandt den *forførelserisk*, fordi den var optaget af at behage publikum og søge deres tilslutning i stedet for at holde sig til det gode og det sande. Han fordømte altså sofisternes for at lade hånt om de moralske implikationer, der er i offentlig tale.

Aristoteles' (384-322 f. Kr.) *Retorik*, som er det første egentlige studie i kommunikationsteori³⁴ kan læses som et svar til Platon, idet den allerførste linje siger: "Retorikken er et modstykke til dialektikken" (Aristoteles 2007, s. 28). Dette skal ses som Aristoteles' forsøg på at rehabilitere retorikken over for Platons kritik. "Modstykke" skal ikke betyde modsætning, men snarere skal det forstås sådan, at dialektik (kunsten at samtale),³⁵ og retorik (kunsten at tale offentligt) er to sider af samme sag. Efter Aristoteles' opfattelse beskæftiger dialektik og retorik sig nemlig begge med det kontingente og dermed også med almindelige meninger.³⁶ De beskæftiger sig også begge med argumentation, men derudover er der en række forskelle, som jeg kort opridser her, da det har relevans for emnet polemik: Hvor dialektikken drøfter abstrakte, spekulative spørgsmål (fx filosofiske og metafysiske), beskæftiger retorikken sig med konkrete, praktiske spørgsmål. Dialektikkens formål er at nærme sig sand indsigt skridt for skridt, mens retorikkens mål er at vinde tilslutning til et synspunkt og påvirke folks holdninger og handlinger.³⁷ Retorikken beskæftiger sig ikke med det sande, men forholder sig til det sandsynlige, til "det, der kunne være anderledes", dvs. det, som det giver mening at rådslå om. Endelig er der den forskel, at dialektikken kan beskrives som en dialogisk kommunikationsform, hvor to parter diskuterer med hinanden i replikker og foretager en kritisk afprøvning af hinandens synspunkter, mens en retorisk diskussion er *trialogisk* i sin karakter, idet

³⁴ Hans retorik er både et videnskabeligt studie og et arbejdsdokument beregnet på undervisning af retor-elever (Hastrup 2007).

³⁵ Dialektikken kan beskrives som en samtale om sandhedsspørgsmål, der foregår som spørgsmål og svar mellem to personer, eventuelt i et mindre diskussionsforum.

³⁶ I modsætning til formel logik/analytik, som beskæftiger sig med de første principper inden for videnskaberne fysik, logik, metafysik.

³⁷ Det skal siges, at Aristoteles' opfattelse af dialektik går imod Platons, idet sidstnævnte opfattede dialektikken som en måde at hæve sig over de almindelige meninger (*doxa*) og opnå egentlig viden (episteme) om det virkeligt eksisterende (idéerne).

en retorisk diskussion finder sted foran et publikum, som de to parter hver især forsøger at overbevise. Dialektikken hører altså hjemme 'på tomandshånd', mens retorikkens plads er i offentligheden, især i det politiske, jf. Jørgensen (2009, s. 133 f).

Retorik er if. Aristoteles ikke en teoretisk videnskab om et bestemt område, som giver sikker viden (ἐπιστήμη), men et fag eller en kunst (τέχνη) (Aristoteles 2007, s. 28).³⁸ Hans kendte definition af retorikken lyder: "Lad da retorik være bestemt som en kunnen (*dynamis*), der sætter os i stand til at mønstre de mulige overbevisende momenter i ethvert givet stof" (s. 33). Retorik er en arbejdsform "der sætter os i stand til at levere argumenter" (s. 35). Retorikken har ikke noget særligt stofområde, men den er "i stand til at fremdrage det overbevisende i bogstavelig talt ethvert givet stof [...] dens system af regler [er ikke] bundet til noget specielt afgrænset område" (s. 34). Retorikkens mål er at overbevise (græsk πειθώ), og på den baggrund bestemmes retorikkens kernebegreb som *persuasio*.

Aristoteles' *Retorik* rummer tre dele. De to første behandler indholdssiden af kommunikationen; den tredje bog udtryksiden, hvilket vil sige både stil (*lexis*) og disposition (*taxis*). Det er værd at bemærke, at det, de romerske retorikere senere kaldte *inventio* – altså arbejdet med at finde stof (topikken), vinkle det og udarbejde argumenter – er det, der fylder suverænt mest i denne retorik. Retorik hos Aristoteles handler altså ikke primært om formen, men om indholdet. Hans retorik er en "bevisførelsens og ræsonnementets retorik" (Roer 2009, s. 42). Bevismidlerne er det virkeligt faglige i retorikken, skriver han (Aristoteles 2007, s. 28), og inddeler de bevismidler, man som taler kan benytte, i to typer: Der er de ikke-faglige beviser, som er foreliggende kendsgerninger (vidneudsagn, dokumenter, og lign.), og de fagmæssige, som er dem, taleren selv skal frembringe. De fagmæssige beviser kan man basere enten på talerens karakter (*etos*), på at publikum sættes i en bestemt stemning (*patos*), eller på selve det, der siges (*logos*). Jeg vender tilbage til dette og uddyber det i afsnit 4.1.1., men det er vigtigt indledningsvis at slå fast, at hos Aristoteles er alle de tre elementer i kommunikationen vigtige og desuden integrerede. Taleren må overveje, hvordan han fremstiller sin egen person, han må gøre sig en forestilling om det publikum, han taler til, og han må overveje, hvordan han

³⁸ I Aristoteles' faginddeling findes der fire fagområder: Den teoretiske videnskab (matematik, fysik, metafysik), den praktiske kunst (politik, etik), den produktive kunst (de skønne kunster, håndværk, medicin) og endelig metoder og værktøjer, som kan appliceres på alle områder, men som ikke har noget stofområde selv (logik og dialektik). Retorikken hører hjemme dels i den praktiske kunst, dels i metoder og værktøjer (Jørgensen 1995, s. 13).

ræsonnerer omkring den pågældende sag. Alle tre elementer spiller ind i påvirkningen og overbevisningen af publikum.

I dag står Aristoteles' retorik helt central i retorikfaget,³⁹ men det var ikke Aristoteles, som fik størst indflydelse på den tidlige udvikling af retorikken i Vesten. Det blev i stedet de romerske retorikere Cicero (106-23 f. Kr.) og Quintilian (35-100 e.Kr.), der blev hovedfigurerne, og især Cicero kom til at spille en afgørende rolle. Det var fra Ciceros værker, at man hentede læren om en tales fem forarbejdningsfaser (*rhetorices partes/officia oratoris*): at finde på indholdet (*inventio*), at disponere (*dispositio*), at udforme sprogligt (*elocutio*), at memorere talen (*memoria*) og at fremføre talen (*actio*).⁴⁰ Cicero er også ophavsmand til læren om de tre stillejer, den lave, den mellemste og den høje stil, hvis funktion det er at hhv. at belære (*docere*), underholde (*delectare*) og bevæge (*movere*). For Cicero var retorikken især forbundet med det politiske liv, og hans definition af retorikken ligner Aristoteles': Retorikken er "tale, som har det formål at overbevise". Hos den anden store romer, Quintilian, som var den første til at besidde en egentlig lærestol i retorik i Rom, får retorikken en noget anden funktion. Quintilian bringer retorikken ind i ét stort sammenhængende opdragelsessystem og fokuserer ikke så meget på menneskets ydre succes, men på dets indre udvikling (Fafner 1982, s. 106). Retorikkens funktion blev at uddanne gode og moralske borgere og 'opdrage' dem til veltalenhed. Hans omfattende værk *Institutio oratoria* i 12 bind havde dette formål. Quintilian bestemmer retorikken som 'kunsten at tale godt' (*bene dicendi scientia*), hvorved persuasio træder lidt i baggrunden, og faget får en mere æstetisk drejning. Stilmæssigt plæderede Quintilian for den naturlige og klare stil. Både Cicero og Quintilian forbandt retorikken med et etisk ideal: *Vir bonus dicendi peritus* (en god mand med taleevner).

Retorikken kom fra romersk tid til at spille en stor rolle i skolesystemet, da det som fag blev del af *artes liberales*, nærmere bestemt en del af *trivium* (grammatik, logik, retorik), og denne centrale placering beholdt faget i uddannelsessystemet helt op i 1700-tallet.⁴¹ Aristoteles var blevet glemt i Vesten i middelalderen, men han blev genopdaget i renæssancen, da de græske grundtekster (*Retorik* og *Poetik*), kom til Europa fra Byzans. Efter en kort opblomstring i

³⁹ Cunningham skriver: "his treatise on rhetoric remains perhaps the definitive work on the subject – the point from which all other studies take their departure" (1991, s. 15, se også s. 416 f.).

⁴⁰ De stammer dog oprindeligt fra den anonyme græske retorik kaldet *Ad Herennium*.

⁴¹ De retorikker, som øvede indflydelse i middelalderen, var primært Ciceros *De Inventione*, *Ad Herennium* og Augustins *Om den kristne Taler*, som var de eneste værker, som var fuldt tilgængelige (Roer 2009, s. 48).

renæssancen begyndte retorikken dog at falde i unåde i visse dele af universitetsverdenen. Den videnskabelige revolution i 1500-tallet medførte en polemik imod retorik, som den nedvurderede for at ophøje 'science'. Filosofisk set blev retorikken udfordret af den cartesianske rationalisme med dens krav om sikkerhed.⁴² Retorikken kunne ikke imødekomme de krav, som en scientistisk rationalisme stillede (jf. fx Cunningham 1991, s. 19 ff.). I den efterfølgende tid blev retorikken skilt fra alt, hvad der havde med filosofi, videnskab, rationalitet, stringens og logik at gøre, og faget blev langsomt fortrængt fra det europæiske uddannelsessystem. Dens bortgang er en lang og kompliceret historie, som jeg ikke skal gå i detaljer med, men blot nævne, at retorikkens udvikling fra 1500 til ca. 1950 er blevet beskrevet som en 'degenerering'⁴³ eller 'gradvis afmagring' af faget. Petrus Ramus (1515-1572) nævnes i mange fremstillinger som den store skurk, idet han flyttede idéfasen (*inventio*, som inkluderer både topik og argumentation) hen under dialektikken/filosofien og reducerede retorikken til *elocutio* og *actio* alene (Perelman 2005, s. 37 f.). Hermed blev der gravet en dyb grøft mellem form og indhold, og retorikken blev betragtet som blot 'eloquence', dvs. udsmykket tale eller 'sminke'.⁴⁴ I barokken blev retorikken primært betragtet som et redskab til at påvirke følelser og bevæge sjæle (Roer 2009, s. 56 f), og i 1700-tallet nedprioriteredes retorikken fortsat i forhold til filosofien. Som illustration af retorikkens fortrængning fra det akademiske kan det nævnes, at lærestolen i retorik ved Københavns universitet blev nedlagt i 1795 for først at genopstå igen små 200 år senere i 1970 (ved Jørgen Fafner).

I midten af 1900-tallet begyndte imidlertid en genrejsningen af retorikken. Forskere fra mange forskellige fagtraditioner medvirkede til dette, men særlig betydning fik de to belgiere, Chaïm Perelman (1912-1984) og Lucie Olbrechts-Tyteca (1899-1987), som i deres hovedværk *Traité de l'argumentation. La nouvelle Rhétorique* (1958)⁴⁵ arbejdede med at genoplive de tabte traditioner inden for aristotelisk retorik og dialektik og omforme dem til en moderne argumentationsteori. Deres teori vakte en fornyet interesse for retorik og banede vejen for en

⁴² Cunningham taler med et udtryk af Richard Bernstein om "the cartesian anxiety": "the belief that there are or must be some fixed, permanent constraints to which we can appeal and which are secure and stable" (1991, s. 25).

⁴³ Cunningham (1991, s. 8).

⁴⁴ Den franske litteraturteoretiker Gérard Genette har i artiklen "Den begrænsede retorik" (da. 1998) beskrevet, hvordan afmagringen fortsatte: Retorikken reduceredes fra *elocutio*, som traditionelt rummer både ordvalg, sammenhæng og figurlære, til kun at omhandle figurlæren, dernæst til kun at omfatte troperne. Blandt troperne samlede interessen sig om metafor og metonymi (den moderne retoriks "porcelænshunde"), og til sidst overtog metaforen scenen helt. Metaforen blev 'figurerens figur' og identisk med retorikken selv (jf. Klujeff 2007 s. 9 ff.).

⁴⁵ Værket blev oversat til engelsk i 1969/1971 under titlen *The new Rhetoric*, og det er den engelske udgave, jeg henviser til i det følgende.

egentlig akademisk rehabilitering af retorikken. Værket regnes i dag fortsat for en ”hjørnesten” for moderne retorikere (Roer 2005, s. 19).

Perelman og Olbrechts-Tyteca udviklede deres teori i opposition til deres samtids filosofi, som var præget af positivisme og logik. De interesserede sig i stedet for den praktiske argumentation (*argumentatio*), som – i modsætning til den logiske demonstration (*demonstratio*) – i høj grad bygger på værdier og normer. De gik empirisk til værks og studerede tekster inden for forskellige områder som filosofi, litteratur og jura⁴⁶ for at finde frem til, hvordan vi mennesker argumenterer, når vi taler om normer og værdier. De udviklede på aristotelisk grund en omfattende argumentationsteori, som insisterer på, at argumentation følger bestemte mønstre og er underlagt en regelbunden, tidsafhængig dynamik. Især Perelmans anliggende lå i at ’retoricere’ filosofien: Han ville vise, at filosofisk diskurs er underlagt den retoriske argumentations principper (Jørgensen 2000, s. 44). Perelman er derfor yderst central, når man vil undersøge teologisk diskurs, for teologien må kunne ’retoriceres’ på samme måde som filosofien.

”Den nye retorik”, som Perelman og Olbrechts-Tytecas teori kaldes, byggede på et meget stort omfang aristoteliske tekster. Ikke kun retorikken blev inddraget, men i lige så høj grad logikken og dialektikken. Perelman ophævede det oprindelige skel mellem retorik og dialektik, og retorik blev gjort til en teori om praktisk argumentation på alle niveauer.⁴⁷ Denne integration af retorik og dialektik er vigtig for studiet af teologisk polemik, som befinder sig et sted mellem dialektik og retorik. En teologisk polemik er en meningsudveksling, som foregår mellem to parter, om hvad der er sandt (dialektik), men idet den polemiske udveksling bliver udgivet i fx et tidsskrift, er den samtidig henvendt til en tredjepart, nemlig offentligheden eller ’læsepublikummet’, som deltagerne søger at overbevise om deres synspunkter (retorik). At der er dialektiske elementer i polemik er imidlertid ikke noget, der er problematisk for en ny-retorisk undersøgelse, da denne regner både dialektik og retorik med til retorikkens domæne. Den ser en glidende overgang mellem de to klassiske fag, idet den erkender, at der findes mange

⁴⁶ Perelman var uddannet i både jura og filosofi (han havde en doktorgrad i begge fag). Olbrechts-Tyteca havde læst flere forskellige fag, både humanistiske og samfundsfaglige.

⁴⁷ Når de valgte at kalde teorien en ny retorik fremfor en ny dialektik, så var det bl.a. pga. den store vægt, de lægger på modtagerinstansen, på publikum. Al argumentation, også den dialektiske, opstår i relation til en modtager (1971, s. 5).

mellempositioner mellem den filosofiske samtale og den persuasive enetale (Jørgensen 1995, s. 15).

Perelman og Olbrechts-Tyteca sammentænkte og genforenede desuden retorikkens fem forarbejdningsfaser, som siden Ramus havde været adskilt, og den potentielle dualisme i den 'gamle' retorik, hvor *inventio* og *dispositio* kunne opfattes som indholdskategorier, og de tre øvrige som formkategorier, blev dermed ophævet. *Alle* elementer i det klassiske retoriske system – også stil – anskuede de ud fra deres argumentative funktion (Roer 2005, s. 14). Desuden opfattede de ikke 'faserne' som adskilte arbejdsprocesser, men fandt, at der var en dynamik mellem delene og et overlap mellem *inventio* og *elocutio*.⁴⁸

Retorikkens kernebegreb, *persuasio*, blev modificeret i Perelman og Olbrechts-Tytecas teori. For at understrege, at der ikke altid er tale om, at man kan overbevise sit publikum helt og aldeles, taler de i stedet om, at retorikkens opgave er at opnå tilslutning. Retorikkens opgave er ”to induce or to increase the mind’s adherence to the theses presented for its assent” (1971, s. 4). For at opnå denne tilslutning hos publikum forudsættes et mentalt møde: ”the existence of an intellectual contact” (*ibid.*, s. 14). Tilslutning er ikke et spørgsmål om enten-eller, men der kan være tale om forskellige grader af tilslutning: Man kan samtykke helt, samtykke delvist eller afvise, og man kan anerkende modstanderens argumentation uden dog at drage samme konklusion (jf. Thøisen 2005, s. 149). Det, man søger tilslutning til, kan være både synspunkter, holdninger, værdier og handlinger.

Perelman og Olbrechts-Tyteca foretager desuden en vigtig skelnen mellem at overtale (persuade) og overbevise (convince) (*ibid.*, §6, s. 26 f.). Overtalelse er den argumentation, man benytter, når man kun søger tilslutning hos et *partikulært publikum*, dvs. det faktiske publikum.⁴⁹ Overbevisning er derimod det, man søger hos et *universelt publikum*, det vil sige alle rationelle mennesker.⁵⁰ Når man taler til dette universelle publikum, appellerer man til deres intelligens og rationalitet, og man kan anvende argumenter, som er 'selvindlysende' for fornuften. Hensigten

⁴⁸ Af den grund kan man hævde, at 'faser' er en uheldig betegnelse, jf. Lund (2014, s. 173).

⁴⁹ Nogle vil sige ”talerens *konstruktion* af det faktiske publikum”, dvs. dem, han forestiller sig at skulle tale til. Om publikumskonstruktion, se afsnit 4.2.

⁵⁰ Begrebet om det universelle publikum er meget omdiskuteret i den retoriske faglitteratur. Mange finder Perelmans forskellige udlægninger af begrebet i løbet af forfatterskabet dunkle og selvmodsigende. Nogle finder tilmed begrebet så mærkværdigt, at de har lyst til at se bort fra det. Johnstone skriver fx ”All these ambiguities and perplexities in the concept of the *universal audience* make me wonder whether the concept is after all really necessary to the project...” (Foss, Foss & Trapp 2002a, s. 108). For en grundig gennemgang af publikumsbegreberne, se Jørgensen (2000).

med at inddrage begrebet det universelle publikum i argumentationsteorien er at indføre et normativt aspekt i argumentationen: En taler bør overveje, om hans argumentation kan stå sin prøve over for ethvert rationelt menneske (i samtiden vel at mærke – der er ikke tale om et transhistorisk, universelt begreb om rationalitet). Har argumentationen ikke det universelle aspekt for øje, kan den få karakter af manipulation og propaganda, og dermed bliver den af tvivlsom karakter. (Jørgensen 2000, s. 46).

Et andet vigtigt begreb i ”den nye retorik”, som skal nævnes her, er begrebet nærvær (*presence*). Det hænger sammen med udvælgelsen af stoffet og betegner den kendsgerning, at det, man udvælger og præsenterer for sit publikum, får et nærvær for deres bevidsthed, og det, som er nærværende for bevidstheden får tillagt en vigtighed. Perelman og Olbrechts-Tyteca illustrerer det med en kinesisk historie: En konge ser en okse, som er på vej til at blive ofret. Han føler medfølelse med den og giver ordre til, at et får skal ofres i stedet. Han forklarer, at han handlede på denne måde, fordi han kunne se oxen, mens han ikke kunne se fåret. Forfatterne konkluderer: “*presence acts directly on our sensibility*” og “*presence is an essential factor in argumentation and one that is far too much neglected*” (§ 29, s. 116). Det er en afgørende evne for en taler at kunne få fjerne ting (fortidige eller fremtidige) til at virke nærværende. At skabe nærvær kan også beskrives som at sætte noget i forgrunden i sine tilhøreres bevidsthed ved hjælp af ord alene - ’by verbal magic alone’ (mere herom i afsnit 4.4.).

Et radikalt træk ved den nye retorik er dens opgør med højere sandheder. Den insisterer på, at en sag altid kan ses fra flere sider. Dermed udfordrer den nye retorik også anvendelsen af kontradiktionsprincippet (at man ikke på samme tid kan bekræfte og benægte det samme) i retorisk argumentation. Det var denne logiske sætning der, som vi skal se, var helt central for Grundtvigs argumentation i mange af de filosofiske og teologiske stridsskrifter. Modsat Grundtvig, som tog denne sætning aldeles alvorligt, erklærer Perelman og Olbrechts-Tyteca den for ugyldig i den nye retorik (Roer 2005, s. 10). Efter Perelmans opfattelse er sandheder historisk betingede, og han regner derfor ikke med eksistensen af en højere instans, som kan begrunde filosofiske evidenser. Sandhed og rationalitet er ikke absolutte størrelser, men *værdier*, der deles af et publikum. Selvom man taler om noget, man opfatter som en sandhed, er det altid nødvendigt, at man argumenterer for sin sag. I retorisk forstand er ingen sandhed selvindlysende, og ingen sandhed kan bevises (demonstreres), men begge parter i en diskussion må argumentere for, hvorfor tingene skal opfattes på én måde, eller hvorfor visse værdier er vigtigere end andre.

Her kan man ikke bringe logiske regler på banen og tro, at de, om man så må sige, ”rydder bordet” (mere herom i afsnit 4.3.).

Afslutningsvis må jeg nævne Kenneth Burke (1897-1993), som også var en af pionererne inden for moderne retorik. Han beskæftigede sig bredt med både litteraturkritik, filosofi, politisk analyse og retorik, og hans arbejde har fået enorm stor indflydelse på det moderne retorikfag.⁵¹ Burke ser på sproget som symbolsk handling, dvs. han ser retorikken som pragmatisk: den går ud på at handle ved hjælp af ord, ved hjælp af sprogets symboler: ”Language is a species of action, symbolic action - and its nature is such that it can be used as a tool” (Burke 1963, s. 505).

I stedet for *persuasio* sætter Burke *identifikation* (det at skabe fællesskabsfølelse) som retorikkens omdrejningspunkt, idet mennesker ikke altid overbevises og påvirkes af konkrete argumenter eller appeller, men identificerer sig med bestemte grupper eller talere af mere ubevidste årsager. Identifikation kan på den måde siges at gå forud for *persuasio*.⁵² Identifikation skabes typisk ved, at man enten peger på fælles ideer og interesser eller skaber en fælles fjende.⁵³

Burke forbinder desuden identifikation med termen ’konsubstantialitet’: Når man gør sig umage for at tale til publikum, og tilhøreren identificerer sig med den talende, bliver de forenet i kraft af de fælles tanker og holdninger, og det at have fælles følelser, begreber og ideer giver mulighed for også at handle sammen (Burke 1969, s. 21). Burke betoner altså samarbejdsaspektet ved retorikken kraftigt. Menneskene, som i udgangspunktet er isolerede, stræber konstant efter kontakt og forening med hinanden og søger derfor at påvirke hinanden til identifikation og samarbejde. Retorik er ”rooted in [...] the use of language as a symbolic means of inducing cooperation” (*ibid.*, s. 43).⁵⁴

Hvor Perelman og Olbrechts-Tytecas teorier er meget rationelt orienterede og centrerede om argumentationen, går Burkes teorier i en lidt anden retning. Han er optaget af menneskets motiver for handling, og sit grundsynspunkt deler han med psykoanalysen: Mennesket har ikke altid kontrol over sig selv og handler ofte ud fra skjulte motiver. Burke beskæftigede sig også med sammenhængen mellem teologi og retorik i værket *A Rhetoric of Religion* (1961), som jeg kort vil omtale i næste afsnit.

⁵¹ Hovedværkerne er mange, men i denne sammenhæng skal blot nævnes *A Rhetoric of Motives* (1969, opr. 1950).

⁵² Det er omdiskuteret, hvordan identifikation og *persuasio* forholder sig til hinanden. Jeg følger her Engels (2009, s. 37).

⁵³ En tredje måde er at skabe identifikation på et mere ubevidst plan. Det er typisk sådan reklamer arbejder, jf. Foss & Trapp (2002b, s. 193).

⁵⁴ Dog kan der også indtræffe en ”competitive use of the cooperative” (1969, s. 23). Mere herom i afsnit 6.4.4.

2.2. Retorik og teologi

Som nævnt har retorikken relevans for alle fag, hvor sproget er centralt. Der er dog særligt gode grunde til at anvende retorikken i teologien, hvilket David Cunningham taler for i bogen *Faithful persuasion. In Aid of a Rhetoric of Christian Theology* (1991). Han giver tre forskellige argumenter for, at der er en tæt forbindelse mellem retorik og teologi: et historisk, et metodologisk og et strukturelt argument (1991, s. 30-41). Det historiske argument lyder, at den kristne teologi i sin tidlige, formative periode, dvs. de første fire århundreder, var stærkt influeret af den klassiske retorik. Den retoriske tradition spillede således afgørende ind på tilblivelsen af de nytestamentlige tekster og prægede fx Paulus' avancerede argumentation og kompositionen af de taler, som optræder i Apostlenes Gerninger. Også kirkefædrene var præget af retorikken, mange af dem havde fået solid retorisk træning, det gælder fx Tertullian (160-ca. 220), Gregor af Nazianz (329-ca. 390), Ambrosius (339-397) og Johannes Chrysostomos (349-407). En særlig stilling indtager Augustin (354-430), som i sin ungdom virkede som retoriklærer i både Karthago, Rom og Milano. Efter sin omvendelse til kristendommen (i 386) afviste han i en periode helt retorikken, men med tiden kom han til at arbejde på at forsones kristendom og retorik. En sådan tilpasning af retorikken til teologien udgav han i fjerde bog af *De doctrina christiana* (426), som siden er blevet kendt under titlen *Om den kristne taler*.⁵⁵ Denne bog var Augustins instruktion i retorik til præster, som ikke havde nogen uddannelse i retorik, og den er af eftertiden blevet kaldt 'den første manual i kristen veltalenhed', eller den første kristne homiletik (Conley 1990, s. 77).

I *Om den kristne taler* retfærdiggør Augustin brugen af 'hedensk' retorik (veltalenhed) i en kristen kontekst. Augustins opfattelse er, at retorikken er 'neutral' i sig selv, dvs. den er i udgangspunktet hverken god eller ond. Det afgørende er, hvordan og til hvilket formål den anvendes (Augustin 1972, II, 3), og den kan altså uden problemer anvendes i den gode sags tjeneste. Retorikken kommer desuden først rigtigt til sin ret, når den tjener *visdommen*, siger Augustin. Visdom uden veltalenhed er til ringe gavn, mens veltalenhed uden visdom er skadeligt.⁵⁶ Veltalenheden skal altså ikke være et mål i sig selv for de kristne, men den kan være

⁵⁵ De tre første bind af *De doctrina christiana* omhandler hermeutikken og spørgsmålet om, hvordan man skal forstå Bibelen. Bind fire handler om, hvordan man skal formidle det, man har forstået. Man kan også sige, at bind 1-3 omhandler den kristne talers *inventio* og bind 4 *elocutio* (Conley 1990, s. 76).

⁵⁶ Han trækker her som mange andre steder i *Om den kristne taler* på Cicero. Bogen "contains little if anything that cannot be found in the *De oratore* of Cicero, except the examples Augustin uses" (Conley 1990, s. 77). Conley

nyttig, når den tjener visdommen. Augustin mente godt, at de kristne kunne lære af de klassiske retoriske forskrifter, men endnu vigtigere for at blive en god kristen taler var studiet af gode forbilleder, og her tænkte han ikke på de klassiske forfattere, men derimod på Bibelens forfattere: profeterne, apostlene og kirkefædrene. De bliver – naturligt nok – de stilmæssige forbilleder for den kristne taler (jf. Fafner 1982, s. 129-134). Augustin gør desuden op med den antikke opfattelse af den kristne stil som hæsleg og barbarisk (jf. Augustin IV, 14), og han demonstrerer, hvordan Bibelens forfattere er veltalende ”på en måde, der helt er deres egen” (VI, 10). Augustins værk fik indflydelse ikke blot på kristen retorik, men på den retoriske tradition i det hele taget. Jeg vil ikke forfølge forholdet mellem retorik og teologi op gennem kirkehistorien, men blot i al korthed bemærke, at i tiden mellem senantikken og humanismen er retorik og teologi flettet tæt sammen, og retorikken stod også centralt for reformatorerne, idet Luther flittigt anvendte retorikken som redskab for teologien, og Melanchthon udgav flere retorikbøger, som blev en del af hans nye uddannelsesprogram.⁵⁷ I katolsk tradition blev det især jesuitterne, som arbejdede på at formulere en *eloquentia christiana*. I 1600- og 1700-tallet satte retorikskepsissen for alvor ind – også i teologien.

Cunninghams andet argument for sammenhængen mellem retorik og kristendom kalder han metodologisk, og det handler om, at kristendommen ligesom retorikken nærer stor tiltro til sprogets og ordenes magt, særligt det mundtlige ord. Sproget er det medium, vi bruger til at relatere både til hinanden og til Gud. ”Ordet” er som bekendt en term fuld af teologiske konnotationer, jf. bl.a. 1 Mos 1,3 ff.; Joh 1,1-14. Gud har åbenbaret sig i ord, og teologi er ord om Ordet. Fordi åbenbaringen er sprogligt formidlet, skal den imidlertid fortolkes, og det er således vigtigt, at man formår at skelne mellem Guds åbenbaring (i ord) og teologiens forkyndelse af det, den *regner for* åbenbaring (1991, s. 202). Teologien taler ikke Guds ord direkte, men kan kun tale om Gud i analogi til de måder, hvorpå Gud allerede har talt (*ibid.*, s. 176). Cunningham refererer i sin bog til Kenneth Burke, som har beskæftiget sig med den nære sammenhæng mellem teologi og sprog. Han betegner retorikken ”ord-om-ord”, mens teologien er ”ord-om-Ordet” (*ibid.*, s. 176 f.). Sine egne studier af religionens retorik kalder han ”logology”. Burke hævder, at teologisk sprog har en paradigmatiske funktion. Teologi handler om

mener, at Augustins brug af Cicero var medvirkende til, at denne fik en fremtrædende plads hos kristne retorikere i middelalderen. Augustin legitimerede så at sige studiet af Cicero blandt kristne, og hans retorik blev et supplement til læren om den kristne veltalenhed.

⁵⁷ *Institutiones Rhetoricae* (1521) og *Elementorum Rhetorices libri duo* (1531).

det ultimative, og fordi teologiens emne er så påtrængende og radikalt, er den teologiske diskurs et eksempel på sprog, der anvendes meget omhyggeligt. Derfor mener Burke, at indsigt i teologisk tale vil afføde indsigt i sproget selv, og han opregner en række analogier mellem teologisk sprog og hverdagsprog. En af analogierne ligger i negativiteten i sproget og *via negativa* i teologien. Ligesom vi ikke kan beskrive Gud udtømmende i ord, så er der også en afstand mellem ord og ting i det almindelige sprog. Ordene er ikke identiske med tingene. Vi forsøger at indkredse det ikke-sprogligt i sproglige vendinger, men det matcher aldrig 1:1. Fordi der er mange ligheder i sprogopfattelsen i retorik og teologi – både i troen på sprogets magt og i anerkendelsen af negativiteten i sproget – er retorikken en oplagt ’metodologisk’ tilgang til teologien.

Det tredje og sidste argument for retorikkens relevans for teologien, som Cunningham bringer frem, er det strukturelle argument, som går på, at både retorik og teologi omhandler noget, som er åbent og uafgjort og dermed til forhandling. Som nævnt behandler retorikken ”det, der kunne være anderledes”, og teologien for sin del behandler i sidste instans det ukendte: ”theology concerns matters to which, this side of the beatific vision, human beings can gain no final and definitive access. Both theology and rhetoric can concentrate only on what is given – the *phainomena*, the *doxa*” (*ibid.*, s. 40). Cunninghams grundlæggende synspunkt er, at teologien ikke har noget sikkert holdepunkt. Den er henvist til at gisne og udtrykke sig foreløbigt, jf. 1 Kor 13,12. Den besidder ikke en endegyldig sandhed, det gør kun Gud.

Cunningham argumenterer ikke blot for, at teologi og retorik er kompatible, men han mener tillige, at der er hårdt brug for retorisk indsigt i teologien. Al for megen teologi anerkender ikke sin egen karakter af usikkerhed og foreløbighed, og det er, som om den ikke er klar over, at den er nødt til at argumentere for sine synspunkter. Teologer fremsætter gerne påstande uden begrundelser, hvorved det sløres, at teologiske udsagn er kontingente og ofte også normative. Herhjemme har Jan Lindhardt (1997) været inde på noget af det samme, idet han identificerer en ”påstandsretorik” i nyere teologi.⁵⁸ Teologer har en tendens til at tale om sandheden i bestemt form og med stort S, men som Cunningham siger ”any theology claiming to speak the truth is speaking a word that only God can speak” (1991, s. 4). Set fra et retorisk perspektiv går det ikke an at postulere. Teologiske udsagn er ikke absolutte og kan ikke abstraheres fra deres historiske

⁵⁸ Han giver eksempler især fra K.E. Løgstrups forfatterskab på påstande, der fremsættes helt og aldeles uden belæg og uden blik for eventuelle modsigelser.

kontekst, tværtimod er et teologisk udsagn altid udviklet af specifikke individer eller grupper, for bestemte publikummer i en konkret kontekst. Som sådan er de at ligne med al anden kommunikation. Teologi handler også om at overbevise i konkrete tilfælde, og dermed er *persuasio* også kernen i den kristne retorik: også kristen retorik anvender sproget som et redskab til et bestemt formål og sigter på at overbevise tilhørerne om, at et bestemt verdensbillede, gudsbillede og menneskesyn er det sande.⁵⁹ Den kristne taler vil tilmed ikke nøjes med at overbevise, men påvirke til tro og til handling, vil ”omvende” og dermed ændre tilhørernes livspraksis radikalt (Nielsen 2009, s. 62). Hvis vi kort vender tilbage til Augustin, så skriver han netop, at målet med den kristne tale er at bevæge til handling, og han giver en udførlig beskrivelse, af hvad det vil sige, at tilhøreren lader sig overbevise og bevæge:

Han [lader] sig bevæge, hvis han bryder sig om det, som man lover, hvis han nærer frygt for det, som man truer med, hvis han hader det, som man anklager, hvis han tager fat på det, som man anbefaler, hvis han føler sorg over det, som man understreger er sørgeligt, hvis han føler glæde over det, som man priser glædeligt, hvis han ynkes over dem, der i talen fremstilles som ynkværdige, hvis han vogter sig for dem, som man skræmmende påpeger bør undgås (Augustin, 1972, XII, 27).

Den kristne *persuasio* adskiller sig imidlertid fra anden *persuasio* ved, at den er forpligtet på et særligt budskab, og derfor kan Cunningham kvalificere teologiens opgave som ”faithful persuasion”: Teologiens opgave er ”to speak the word that theology must speak, in ways that are faithful to the God of Jesus Christ and persuasive to the world” (1991, s. 5). Den kristne skal tale ud fra det, han har hørt (åbenbaringen, Guds ord).

Det er et omdiskuteret spørgsmål, om kristen retorik er af en særlig art, eller blot er en variant af den menneskelige tale og dermed en underafdeling af den generelle retorik.

Cunningham synes at mene det sidste, og han får støtte i artiklen ”Christliche Rhetorik” i det store opslagsværk *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*:

C.[hristliche Rhetorik] meint rhetorische Reflexion und rhetorische Produktion in christlich-theologischen Kontexten. Damit ist sogleich der Irrtum abgewiesen, als gäbe es eine C.[hristliche Rhetorik] sui generis neben oder ausserhalb einer nichtchristlichen oder unchristlichen

⁵⁹ Burke (1969, s. 51 f.) har påpeget en interessant etymologisk sammenhæng: Verbet *παίθω*, som i aktiv betyder ’at overbevise’, men i medium ’at adlyde’, kommer af den samme rod som *πίστις* (tro). Der skulle altså være belæg for at sige, at det græske ord for tro har rødder i den klassiske retoriske tradition, hvor det ofte oversættes med ’det, der skaber overbevisning og troværdighed’ eller ’tiltro’. Hos Aristoteles anvendes det lidt mere teknisk om (den troværdighedsskabende) ’bevisførelse’ eller om ’bevismidler’ (jf. Aristoteles 2007, s. 28 ff.).

Der findes dog andre perspektiver på denne sag. Erik A. Nielsen (2009) finder denne definition decideret uretorisk. Nielsen påpeger, at kristendommens tankegods (fx verdensbilledet) er radikalt anderledes end andet tankegods, og derfor må dens taleformer og retorik nødvendigvis også være det, da form og indhold ud fra en retorisk betragtning jo netop gerne skal passe sammen som klædedragten til kroppen (*ibid.*, s. 56). Nielsen skriver:

Som så meget andet af den antikke arv kom også retorikken i løbet af nogle århundreder ud for at blive overtaget og omfunktionaliseret af kristendommen. Det kan godt være, at hele det retoriske apparat tager sig intakt ud, og at den retoriske nomenklatur i vidtrækkende grad beskriver, hvad der foregår under den kristne sprogbrug, men – det hele er *tydet radikalt om*, og der er føjet så meget nyt til, at retorikken herefter står til rådighed ved løsningen af helt nye opgaver. Herudover skal suppleres med så mange overtoner og så mange sproglige sidekapeller, at den gamle smukke bygning snart forvandlede sig til ukendelighed (*ibid.*, s. 58, min fremhævelse).

At den kristne retorik er en radikal, åndelig omtydning af den klassiske retorik ses især på dens formål. Hvor den antikke retorik skulle uddanne gode borgere, som kunne indgå i samfundslivet, skal den kristne retorik pege på menneskets dobbelte borgerskab i himlen og på jorden og overbevise om, at det himmelske borgerskab er vigtigere end det samfund, man lever i (jf. Fil 3, 20). Dermed bliver den kristne retoriks opgave at åbne til og ”skabe” den åndelige verden og overbevise om frelsen: ”Al kristen tale og skrift må i sin yderste målsætning sigte imod det store frelsesværk, og enhver kristen overtalelsesaktivitet opfattes som en delmængde i denne store retoriske opgave” (*ibid.*, s. 64). Fordi den kristne retorik har dette åndelige formål, bliver de overbevisningsmidler, der benyttes, nogle ganske andre end i den klassiske retorik. Hvor den antikke taler henviste til manifesterede sagforhold i denne verden, må den kristne taler henvise til det skjulte (gudsriget og den åbenbaring, der endnu er fuldendt), og hvor den antikke taler kunne benytte sig af argumentation og logos-appel, må den kristne hovedsageligt overbevise ved hjælp af figurativt sprog (metafor, analogi, allegori).⁶⁰ Det er ved hjælp af forestillingsbilleder, at den kristne forkynder vil forsøge at motivere tilhørerne til at indtage bestemte holdninger og udføre bestemte handlinger (*ibid.*, s. 66). Med den kristne forkyndelse og gudstjenestepraksis opstod der en række særlige kristne taleformer med anvendelse af nye retoriske greb og former (nye troper og figurer) og nye genrer. Af særlige kristne taleformer kan nævnes den paulinske retorik med

⁶⁰ Jf. også Cunningham (1991, s. 85 f.).

dens antiteser og allegorier, Jesu lignelser, bibelske narrativer, og den retorik, der hører til i kirken/liturgien: prædikenen, bønner, bekendelsens osv.

Endelig peger Nielsen, i lighed med Cunningham, på, at der er en afgørende forskel på klassisk og kristen retorik i forholdet til sandheden. Den klassiske retorik kunne stille sig til rådighed for en hvilken som helst sandhed, mens den kristne retorik taler Guds sandhed, dvs. den taler også på Guds vegne og med hans bemyndigelse. Den kristne retorik hviler på en stærk autoritet og på troen på ordenes skabende og vækkende kraft (*ibid.*, s. 57).

De to forfattere, jeg har inddraget her, har, uanset forskellen i deres syn på den kristne retoriks art, begge en positiv indstilling til retorikken og en opfattelse af, at teologien også nødvendigvis er retorisk. Det vil imidlertid være forkert at give det indtryk, at al teologi er så positivt indstillet over for retorikken. I megen teologi vil man møde de samme indvendinger imod retorikken, som Platon fremførte imod sofisterne, nemlig at retorikken er en tom og amoralsk disciplin uden et ansvarligt forhold til sandheden. Da de teologer, som måtte forfægte dette synspunkt, samtidig ikke kan undsige sig retorikken, så længe de selv gerne vil tale og overbevise,⁶¹ opstår der en ambivalens og en iboende spænding i begrebet ”kristen retorik”. Man ser derfor hos mange kristne forfattere det paradoks, at de udtrykker en grundlæggende mistillid til retorikken som fag, samtidig med at de selv udviser retorisk dannelse og er yderst veltalende.⁶²

2.3. Disciplinen retorisk kritik og forholdet mellem teori og metode

Nærværende afhandling er, som undertitlen siger, udformet som en retorisk kritik. Retorisk kritik er en fagterm, som er indlånt fra engelsk ’rhetorical criticism’, og udtrykket betegner et retorisk, disciplineret og teoretisk funderet arbejde med en tekst med henblik på at opnå en dybere forståelse af den og dens virkemåde. Retorisk kritik undersøger ikke nødvendigvis ’fødte’ retoriske tekster, som fx taler, men alle mulige typer artefakter,⁶³ herunder også historiske tekster.⁶⁴

⁶¹ Jf. Fafner (1982): ”Man kan ikke ”bryde” med retorikken, så længe man er menneske (s. 132).

⁶² Paradokset er beskrevet af Svensson i en artikel om Holberg og retorikken (2016).

⁶³ Inden for den moderne retorik anvender man gerne betegnelsen ’artefakt’ om sin analysegenstand, som kan dække alt lige fra taler til tekster, tegninger og film. Jeg anvender dog konsekvent ordet tekst i det følgende.

⁶⁴ Jf. Kock (2014), som anbefaler retorisk analyse af historiske tekster og giver eksempler på det. Cunningham (1991) anbefaler også disciplinen ”retorisk historie” (s. 238 f.) og foretager en retorisk-historisk analyse af Luthers nadverstrid.

Retorisk kritik er mere end en analyse.⁶⁵ Dels er en kritik kendetegnet ved en ret omfattende inddragelse af teori og begreber, dels indgår der fortolkning og evt. også vurdering i en retorisk kritik. Fordi retorisk kritik grundlæggende består i læsning og fortolkning, falder den ind under hermeneutikken, og en retorisk kritik kan derfor også defineres som ”den hermeneutiske, kritiske læsning af taler og anden retorisk diskurs, hvor tekstens dele relateres til dens helhed” (Lund & Roer 2014, s. 27). Jeg finder det overflødigt at gå nærmere ind i en behandling af hermeneutikken, da den er velkendt inden for både retorikken og teologien – og Grundtvigforskningen.⁶⁶ Til gengæld vil jeg her give en kort gennemgang af nogle af de forskellige tilgange til retorisk kritik for derefter at placere mit projekt inden for feltet.

Disciplinen retorisk kritik blev indvarslet af Herbert A. Wilchens med artiklen ”The Literary Criticism of Oratory” (1925, da. 2000), hvori han identificerede forskellene på litterær og retorisk kritik af talekunst og plæderede for den sidstnævnte. Wilchens mente ikke, at det gav mening at studere taler som litteratur, dvs. med interesse for talens vedvarende værdi. I stedet måtte man som kritiker være opmærksom på, at talen var formet af sin historiske kontekst, og at dens hensigt var at påvirke et bestemt publikum: ”skribenten af retorisk foredrag er på en måde altid slave af lejligheden og publikummet; og i dette forhold finder vi skillelinjen mellem retorik og poetik” (Wilchens 2000, s. 29). En tale skulle ikke vurderes på sin skønhed, men på sin virkning. Wilchens fandt i Aristoteles’ retorik en analysemetode til taler,⁶⁷ og anbefalede, at man undersøgte elementer som talerens personlighed og omdømme, publikum, talens emner og motiver, samt talens disposition, stil og fremførelse. Wilchens’ artikel fik stor indflydelse, idet han med den grundlagde den såkaldt neoaristoteliske eller neoklassiske kritik, som kom til at dominere feltet de næste 30 år. Denne første form for retorisk kritik havde et ret snævert genstandsfelt, idet den primært studerede taler af prominente (hvide) mænd, og den er af eftertiden blevet kritiseret for at være en noget mekanisk metode, der blot dissekerede en tekst med henblik på at benævne dens dele, men ikke foretog nogen syntese eller fortolkning.⁶⁸

⁶⁵ De to termer, retorisk analyse og retorisk kritik, holdes dog ikke altid helt adskilt, heller ikke i retorisk faglitteratur (Kock 2014).

⁶⁶ Auker (2005) bestemmer sin afhandling om Grundtvigs mytologi, historie og kristendom som hermeneutisk og giver en god gennemgang af litterær og filosofisk hermeneutik (s. 91-98).

⁶⁷ Kritikere har hævdet over for Wilchens, at Aristoteles’ *Retorik* ikke sigtede på retorisk analyse, og at det er urimeligt at instrumentalisere den til en analysemetode. Desuden blev Aristoteles’ retorik til i en kontekst, som ligger meget fjernt fra det nuværende samfund, og dermed kan hans begreber ikke uden videre appliceres på moderne tekster (Lund & Roer 2014, s. 15, 28).

⁶⁸ Se fx Leff (1992).

Siden 1950'erne er genstandsfeltet for den retoriske kritik blevet udvidet kraftigt. Først udvidede interessen sig fra mundtligt holdte taler til skriftlige produkter, og de seneste tredive år er også audiovisuelle produkter blevet genstand for retorisk kritik. Desuden har man i takt med samfundsudviklingen og udviklingen af nye medier set en bevægelse i retning af at studere hverdagslig kommunikation, populærkultur og bredere fænomener som fx sociale bevægelser (Villadsen 2009b, s. 203). Udviklingen er desuden gået i retning af en meget omfattende teoridannelse og -anvendelse i den retoriske kritik, og i 70'erne og 80'erne opstod en ideologikritisk hhv. en postmoderne form for retorisk kritik, som jeg dog ikke vil gå nærmere ind i her, se Lund & Roer (2014).

James Jasinski har i den vigtige artikel "The Status of Theory and Method in Rhetorical Criticism" (2001a), givet sit bud på, hvordan udviklingen i den retoriske kritik er foregået, og han fokuserer særligt på, hvordan teori anvendes i retorisk kritik.⁶⁹ Den neoaristoteliske kritik kalder Jasinski 'metodebaseret'. Han anser den for at være en deduktiv fremgangsmåde, hvor teori appliceres på tekster på en noget mekanisk måde. Princippet for denne form for kritik kalder han med et slagord for "theory serves criticism" (*ibid.*, s. 252). Fra og med Edwin Blacks udgivelse af *Rhetorical Criticism* i 1965 ser Jasinski en ny tendens, hvor det analytiske og kritiske arbejde begynder at blive betragtet som middel til at udvikle ny teori. Man ønsker at øge forståelsen af teori ved at læse bestemte tekster, som enten kan bekræfte teorien eller skabe en ny. Dette er en induktiv arbejdsform, hvor en tekst nærstudies, og nye teoretiske indsigter opstår. Dette kalder Jasinski omvendt "criticism serves theory" (*ibid.*). Jasinski kritiserer begge disse metoder. Den metodeorienterede tilgang er for slavisk, mens den teoriorienterede for sin del slipper for nemt omkring sit analyseobjekt, da den ofte blot bruger teksten som en slags illustration af en teori eller metode. Jasinski foreslår derfor en tredje vej, nemlig den, der metodisk betegnes abduktion, hvor man ikke foretager én bevægelse enten fra teori til tekst eller fra tekst til teori, men veksler mellem de to elementer.⁷⁰ Man lader med andre ord teori og tekst belyse hinanden gensidigt, og i stedet for at gå gammeldags deduktivt til værks og gennemgå en række punkter, som man applicerer mere eller mindre slavisk på teksten, forsøger man at lade teksten selv pege på, hvilke teoretiske aspekter af den, der er mest interessante. Jasinski kalder

⁶⁹ Hans tekst omtales som 'autoritativ' (jf. Leff 2003), men den står ikke uimodsagt (jf. Villadsen 2002).

⁷⁰ Begreberne deduktion, induktion og abduktion hører strengt taget hjemme i logikken og naturvidenskaben og kan kun anvendes i forbindelse med fortolkningsarbejde i en afsvækket betydning.

denne form for retorisk kritik ”conceptually oriented criticism”, dvs. ”begrebsorienteret kritik” (*ibid.*, s. 256). Han fik held med sin anbefaling, idet hans artikel førte til mange begrebsorienterede kritikker.⁷¹

Michael Leff er en anden retoriker, som har talt for den abduktive metode, blot i en lidt anden sammenhæng. Leff er kendt som fortaler for og eminent udøver af retorisk nærlæsning, *close reading*.⁷² Nærlæsning er en grundig og detaljeret tekstanalyse, som på baggrund af flere gennemlæsninger af den pågældende tekst kommer frem til en analyse af tekstens metaforer, modsætningspar og begrebsdannelser, og hvordan disse udvikler sig igennem teksten. I en nærlæsning undersøges tekstens interne dynamik og strategier, og der redegøres for, hvordan teksten fungerer persuasivt (Villadsen 2009b, s. 212). I en artikel fra 2003 viser Leff, i en dialog med Jasinskis artikel, hvordan også hans form for nærlæsning kan forstås som en abduktiv fremgangsmåde: Han applicerer ikke teorien ’blindt’, men tager udgangspunkt i teksten, læser den på dens egne betingelser og inddrager den teori, han finder relevant undervejs. Leff er decideret modstander af abstraktion og taler for konkrete undersøgelser ”på langs” af teksten. Den retoriske kritik skal hverken føre til eller fra statiske generaliseringer:

Målet med kritik er ikke at udlede styrende love, der indordner kritiske observationer under sig, men at bidrage med det, som antropologer kalder en tæt beskrivelse af den givne sag [...] Kritikerne har stadig et repertoire af formelle principper, men de bliver realiseret og forstået gennem tætte beskrivelser af deres virke i udvalgte eksempler (2003, s. 8).

Man skal altså ifølge Leff ikke bruge et princip deduktivt, men må lære at ”opdage” og ”forklare dets adfærd” i bestemte diskursive ”habitater” (*ibid.*, s. 9). Leff kalder sin variant af abduktiv læsning for ”fortolkende retorisk kritik”, hvorved han implicit peger på abduktion som en metode, der går hånd i hånd med hermeneutikken som teori om, hvordan tekstlæsning og fortolkning finder sted.

Et centralt, men også kontroversielt emne i den retoriske kritik er vurderingen. Normativiteten i retorikken som fag er en arv fra den klassiske retorik og er en del af selvforståelsen i det moderne retorikfag, men det er også et omdiskuteret element, for hvordan

⁷¹ Se eksempler hos Roer (2014b).

⁷² Der findes forskellige betegnelser for den kritiske nærlæsning. Leff taler ofte blot om ’textual criticism’ (således Leff 1986, 1992) og i grundbøger kan man møde termen ’close textual analysis’ eller ’close reading’, jf. Browne (2009) hhv. Brummett (2010). Begrebet ’close reading’ stammer egentlig fra den litterære nykritik, og den retoriske nærlæsning er da også beslægtet med denne på visse punkter.

bestemmer man vurderingskriterierne? Den neoaristoteliske kritik arbejdede med et enkelt kriterium for god retorik, nemlig *effektivitetsprincippet*: Hvis det lykkes taleren eller skribenten at overbevise sit publikum, så er retorikken god, men dette princip er kritisabelt, fordi det dels bygger på en noget forenklet og instrumentaliseret opfattelse af retorikken (som om det handler om overtalelse ”for enhver pris”), dels kan dette kriterium ikke skelne god retorik fra manipulation og propaganda (Jørgensen 2000, s. 35). Retorik kan ikke siges at være god, blot fordi den overtaler. Siden anden verdenskrig har man således insisteret på, at man som kritiker må hæve sig over det faktiske publikums synsvinkel og stille faglige og etiske kvalitetskrav til retorikken. Man må tage stilling til, om de midler, der tages i brug for at overtale publikum, er moralsk forsvarlige. God retorik er ikke længere alene et spørgsmål om effektiv tale, men også om ansvarlig tale. Dette kaldes *’redelighedskriteriet’* (*ibid.*, s. 39) og vedrører især afsenderen. Det indebærer, at han ikke må lyve, fortie eller fordreje kendsgerninger, og at han må ikke udnytte et evt. magtforhold til at få publikum til at godtage noget, som er imod deres egne interesser. Når man vurderer en retorisk tekst, bør man altså vurdere, *både* om teksten er passende i forhold til situation og publikum, *og* om den er etisk forsvarlig.⁷³

Med de forskellige former for retorisk kritik følger forskellige kritikerroller. Barbara Warnick (1992) har karakteriseret fire kritikertyper: Der er den *kunstneriske* kritiker, som ser sit analyseobjekt (typisk en modeltekst) som kunst, og som har til hensigt at lære sine læsere at sætte pris på den fremragende retorik, som teksten fremviser. Der er den *analyserende* kritiker, for hvem teksten er et studieobjekt, man gerne vil blive klogere på. Med sin specialiserede viden afkoder kritikeren teksten ved at identificere hovedmotiver, ideologi, strategier, allusioner osv. Denne kritikers hensigt er at oplyse og informere sin læser. Den tredje type er den *fortolkende* kritiker, som engagerer sig i teksten og åbner dens erfaringsverden op, og som har til hensigt at illustrere over for læseren, hvordan man kan nærme sig teksten. Endelig er der den *advokerende* kritiker, som engagerer sig kritisk i teksten og vil afsløre tekstens implicite forudsætninger og ideologi. Denne kritikers formål er ikke blot at oplyse læseren, men at overbevise ham om at skifte perspektiv. Den første kritikertype var den, man så i den tidlige neoaristoteliske kritik, og den form for kritikerrolle er efterhånden ikke så fremtrædende mere, men de tre andre er stadig i spil.

⁷³ I den klassiske retoriks begreber svarer det til at vurdere tekstens realisering af *aptum* hhv. *decorum* (Jørgensen 2000).

Min fremgangsmåde i denne afhandling er selvfølgelig bestemt af både min baggrund, min forskningsinteresse og min analysegenstand. Jeg er ikke retoriker, og mit mål er ikke at udvikle ny retorisk teori; jeg er derimod interesseret i at vise, hvad en retorisk kritik kan bidrage med til fortolkningen af Grundtvigs forfatterskab, og derfor er en mere klassisk tilgang det naturlige valg for mig. Udtrykt med Jasinskis term er mit udgangspunkt det, der hedder ”theory serves criticism”. Jeg bruger teorien til at få øje på nye ting i teksterne, og jeg har sat mig ind i retorisk teori med henblik på at bruge det analytisk. Retorikken har så at sige udstyret mig med et nyt begrebsapparat, som jeg kan anvende på teksterne. Når det er sagt, er processen jo ikke så enkel, at man først vælger teori og dernæst applicerer denne på teksterne. Min arbejdsproces har været kendetegnet ved den form for vekselvirkning mellem genstand og teori, som Jasinski betegner abduktion. Noget teori var udvalgt på forhånd, andet er kommet til, fordi materialet har kaldt på det. I min præsentation af stoffet vil jeg dog ikke følge den måde, hvorpå mange Jasinski-inspirerede kritikere er bygget op med en krydsklipping mellem teori og analyse, sådan at man først præsenterer en foreløbig teori, derefter en analyse og til sidst en inddragelse af mere teori (Roer 2014b). Selvom jeg har arbejdet i en vekselvirkning, vælger jeg at præsentere stoffet i en mere traditionel fremstilling med først en teoridel og så en analysedel, velvidende at det giver en tung teoretisk ’forvægt’.

Min teoridel rummer tre kapitler. I kapitel 4 gennemgår jeg en række centrale begreber, som jeg får brug for i mine analyser. Det er især teori og begreber vedr. *persona* (indskrevet forfatter og publikum), argumentation og stil. Jeg har faktisk været i tvivl, om dette kapitel skulle med i afhandlingen. Hvis jeg udelukkende skrev for fagretorikere, kunne det godt udelades, da meget af det er grundlæggende og alment kendt retorisk stof, men da jeg primært skriver til teologer og Grundtvigforskere, har jeg altså valgt at medtage denne gennemgang. Sådan noget som Perelmans argumentationsteori er ikke uden videre kendt stof i en teologisk sammenhæng. I kapitel 5 redegør jeg for den retoriske genreteori og dens sammenhæng med talehandlingsteorien. Dette kapitel skal danne optakt til kapitel 6, som består af teoretiske overvejelser over, hvad polemik er bredt forstået og en beskrivelse af stridsskriftet som genre.⁷⁴

⁷⁴ Inden for retorisk kritik af genre taler man om tre typer undersøgelser: Man kan lave en induktiv undersøgelse, hvor man indsamler tekster og analyserer dem mhp. at lave en *genrebeskrivelse*. De to andre former for undersøgelse er mere deduktivt anlagt. Man kan undersøge, hvorvidt en tekst tilhører en bestemt genre (*genredeltagelse*) eller man kan interessere sig for, hvordan en forfatter benytter en bestemt genre (*genreanvendelse*), jf. Harell & Linkugel (1978) og Kjeldsen (2014). Min fremgangsmåde er, at jeg først fremstiller

Af teori-delene har jeg udviklet en analysemodel (kapitel 7), som tænkes brugt heuristisk i analysearbejdet i kapitel 8-13.

Hvad angår analyserne, så er de retoriske og i sagens natur også historiske, og de er karakteriseret ved følgende forhold:

Jeg indleder analyserne med at redegøre for værkets *kontekst* og umiddelbare anledning. I den type tekster, jeg studerer, er det ganske enkelt nødvendigt at have et indtryk af situationen for at kunne få mening ud af teksterne og danne sig en formodning om forfatterens hensigt med værket. Det kan vise sig relevant at inddrage både den umiddelbare historiske kontekst og den litterære kontekst, dvs. de samtidige eller fortidige tekster, som der trækkes på i et værk.⁷⁵

Jeg analyserer primært *hele værker*. Det er generelt en hovedhjørnesten i retorisk kritik, at den må ”insistere på et blik for tekstens helhed” (Lund & Roer 2014, s. 28), og jeg finder dette særlig vigtigt i forhold til Grundtvigs tekster. Alt for mange forskere går på tværs af tekster og trækker begreber og sentenser ud hist og her, hvorved sætningerne nemt får en anden mening, end de havde i deres oprindelige kontekst. Værkanalysen har den fordel, at den har mere jordforbindelse og er mere præcis. Selvom jeg mener, at teksten skal forstås i sin helhed, bliver jeg dog nogle steder nødt til at lave nogle helt pragmatiske afgrænsninger i de store stofmængder. Det er ikke frugtbart at præsentere læsninger af tekster som *Kort Begreb af Verdens Krønike i Sammenhæng* (422 s.) og *Imod den lille Anklager* (228 s.) i deres helhed; her må der i stedet skæres nogle enten repræsentative eller særligt interessante tekststykker ud.

Jeg foretager *nærlæsning* af teksterne og fokuserer på klassiske retoriske elementer som tekstens genre, opbygning, selvfremstilling, publikumskonstruktion, argumentation og brug af stilfigurer, idet jeg forsøger at være opmærksom på sammenhængen mellem form og indhold.⁷⁶ Jeg holder mig for øje, at det at undersøge alle disse elementer retorisk er at se på deres *virkning*, hvorfor man også kan kalde, det, jeg foretager mig for en ”pragmatisk forløbslæsning”, idet jeg interesserer mig for, hvad teksten gør, ikke kun som helhed, men hvad den gør i alle sine dele, jf.

en genrebeskrivelse af stridsskriftet på baggrund af allerede eksisterende forskningslitteratur om emnet (kapitel 6), og i analyserne i kapitel 11-13 undersøger jeg så Grundtvigs anvendelse af denne genre.

⁷⁵ Leff (2001) taler for en sådan udvidet forståelse af et værks kontekst.

⁷⁶ Sådan noget som argumentationsanalyse hører ikke som sådan med til den klassiske close reading, som den er blevet udført af bl.a. Michael Leff, men Leff er åben for, at det kan kombineres: ”[textual criticism] exists in a cooperative relationship with all critical practices that deal in interpretative understanding and evaluation” (1992, s. 230).

Kock (2014).⁷⁷ En lineær læsning og en fremstilling af værkets forløb ser jeg i lighed med Auken (2005) som en vigtig analytisk opgave.⁷⁸

Når analysen gælder de personlige fejder, hvor der indgår en række bidrag fra hver af kombattanterne, vil der være mange tekster i spil. Jeg vil inddrage dem alle, idet nogle tekster nærlæses og andre kun parafraseres. Jeg mener dog, at det er vigtigt at se på bidragene i fejderne ét ad gangen. En nærlæsning af stridigheder indebærer, at man ikke blot interesserer sig for stridens kerne (hovedtema), men at man ser på bidragene hver for sig for at forstå, hvordan de positionerer sig i forhold til hinanden.⁷⁹

Jeg undersøger desuden tekstens *effekt* på det faktiske historiske læsepublikum ved at undersøge vidnesbyrd fra folk, der læste teksten, og jeg forsøger at forklare, hvordan teksten har lagt op til denne reception.

Det er selvfølgelig nødvendigt som kritiker at reflektere over både styrker og begrænsninger i den tilgang og fremgangsmåde, man vælger (jf. Jasinski 2001, s. 254). Gevinsten ved nærlæsning er præcision, og når læsningen informeres af retorisk teori kan den åbne nye indsigter og udvide forståelsen. Det er desuden en ansvarlig læsemåde, der ikke trækker udsagn ud af deres kontekst og foretager abstraherende fortolkninger, men følger teksten. En tekstnær analyse har dermed den fordel, at den nemt kan efterprøves. Svagheden ved nærlæsningen ligger til gengæld i, at den er lidt 'nærsynet' og nemt kan komme til at fokusere (for meget) på historiske og tekstlige detaljer. Der kan være en fare for, at mere generelle fænomener lades ude i studiet af det specifikke. Men, som Leff siger til forsvar for denne praksis: "Textual criticism sustains a narrower focus than other types of criticism, but it does so in order to concentrate on the fundamental operations of rhetorical language" (1992, s. 230).

⁷⁷ Interessen for, hvad tekster gør, har retorikken til fælles med den ligvistiske pragmatik, jf. artiklen "The Marriage of Pragmatics and Rhetoric", Dascal & Gross (1999).

⁷⁸ Også Leff (1986) vægter teksten som et (tids)forløb. Den er en konstruktion, som udfolder sig i tid, og som har en intern historie og en timing, som man som kritiker skal være opmærksom på: "The temporal dimension, the timing of the text, conveys the rhetorical action, and thus, although critics cannot discount the force of the textual substructure, their primary attention should remain focused on the unfolding surface" (*ibid.*, s. 387). En tekst udfører ikke én handling, men udgør "a field of action" (s. 386).

⁷⁹ Ifølge Leff (1992) kan man fint lave nærlæsning af stridigheder: "the controversy is open to close reading, since the critic can deal with these texts in their full complexity and treat them as substantive wholes" (*ibid.*, s. 229). Leff ser en stor fordel i at nærlæse kontroverser, da man på den måde bevarer den enkelte teksts integritet, samtidig med at man ikke bliver låst af den enkelte tekst i et ensidigt perspektiv. Man får øjnene op for, at teksten ikke er en autonom størrelse, men "a positioned response set within a constellation of other positioned responses" (*ibid.*, s. 230).

Jeg ser min rolle i det følgende arbejde som værende en blanding af den analyserende og advokerende kritiker. Jeg undersøger teksten med henblik på at afkode den/nå til en dybere forståelse af den og oplyse mine læsere om, hvad jeg finder og forhåbentlig bidrage med ny indsigt. Samtidig er jeg kritisk engageret i teksten og interesseret i at afsløre dens selvmodsigelser og magtsprog. Her må jeg gøre opmærksom på, at jeg indimellem har haft svært ved at holde en passende distance til stoffet. Jeg er ganske enkelt blevet både irriteret og forarget over de tekster, jeg har læst, og det har derfor indimellem været svært at holde normative udsagn og ironiske bemærkninger ude af analyserne. Jeg har gjort mit bedste for at øve selvcensur på dette punkt og håber, det er lykkedes.

Til sidst skal jeg sige et par ord om, hvor 'sikre' resultaterne af mine analyser er. Resultatet af en individuel tekstfortolkning kan jo aldrig blive en objektiv sandhed, og nærlæsning som fremgangsmåde garanterer heller ikke et sådant resultat. I fag som teologi og humaniora kan vi kun guide vores læsere til det, vi mener, er en rigtig fortolkning, men vi kan ikke 'bevise', at læsningen er rigtig, og vi må være klar til at blive modsagt.⁸⁰ Som kritiker argumenterer man for en foretrukken fortolkning, men det er ikke det samme som at sige, at der kun *findes* én fortolkning (jf. Leff 2001, s. 239). To nærlæsere kan godt komme til forskellige resultater, for teksters betydning og mening vil ændre sig, alt efter hvilket perspektiv, vi ser dem fra, eller hvilken forhåndsforståelse, vi møder dem med, for nu at bruge Gadammers udtryk. Men som Leff har formuleret det: "a recognition of the contingency of interpretive work does not prevent us from taking a position" (*ibid.*, s. 240). Vi indtager hver især vores position i forhold til teksten, og den enkeltes læsning må stå sin prøve i fortolkningsfællesskabet, dvs. blandt fagfæller.

⁸⁰ Jf. Hyland (2011) om den akademiske *persuasio*.

3. Teologisk polemik – en historisk optakt

For at have en større historisk kontekst at sætte Grundtvigs teologiske polemik ind i, vil jeg i dette kapitel give en kort gennemgang af de højpolemiske faser i kirkehistorien. At lave en oversigt over polemikken igennem 1800 års kirkehistorie er jo egentlig en helt umulig opgave, og jeg må her nøjes med at lave nogle nedslag på de polemiske højdepunkter i kirkehistorien: polemik i Bibelen, oldkirken, reformationen og oplysningstiden. Gennemgangen kan nok synes urimeligt kort, men det kan ikke rigtig være anderledes i et oversigtskapitel. Undervejs i gennemgangen berøres en række polemiske genrer som apologi, pamflet og disputation, som alle er vigtige at kende til, når genren stridsskrift skal diskuteres (i afsnit 6.4.).

Teologisk polemik er et fænomen, der er lige så gammelt som kristendommen selv. Nogle vil måske ligefrem sige, at teologi og polemik hænger uløseligt sammen, ja at begrebet ”teologisk polemik” er en tautologi, for teologi (og religion i det hele taget) implicerer *altid* polemik.⁸¹ Den kristne religion kan da også siges at være polemisk præget, idet Bibelen er gennemsyret af polemik, og kirkehistorien i høj grad er formet af sammenstød mellem grupper, som har forskellige opfattelser af, hvad man skal forstå ved sandheden og den rette tro. Det er i høj grad strid og kontroverser, som har drevet kirkehistorien frem og tvunget kirken til at afklare sine synspunkter. Kontroverserne kan med et billede siges at være teologiens motor eller en ’evolutionær katalysator’ (Dascal 2004, s. 15).

At teologien på en meget grundlæggende måde er formet og dannet af polemik, udfolder kirkehistorikeren Harold Brown således:

Polemics molded theology because the way in which one’s opponents attack one influences one’s own position. Because it is necessary to defend precisely the positions the opponent is attacking, in a way one’s theological rivals, not the inner logic of one’s own beliefs, can come to set the agenda for the development of one’s doctrinal position. This was evidently what happened in the case of the creeds of the early church: their content was determined by the challenges of Gnosticism, docetism, Arianism, and other heresies. Christian theology [...] was thus to a large extent the stepchild of Christian heresy (1998, s. 367).

⁸¹ “For some the notion of religion itself is a synonym for quarrel and polemic” (Hettema & van der Kooij 2004, s. xxv).

Kirkehistoriske lærebøger og opslagsværker siger ikke så meget om polemik i kirkens histories som om apologi.⁸² Symptomatisk er det, at man i fx *Theologische Realencyclopädie* ikke kan finde ordet 'polemik' som selvstændigt opslag, men må finde polemik behandlet under 'apologi'. Denne nedprioritering af begrebet polemik skyldes formentlig tre forhold: Dels er ordet polemik moderne, så ældre tekster kendte ganske enkelt ikke betegnelsen,⁸³ dels er de to fænomener også for en moderne begrebsdannelse svære at adskille, og endelig tror jeg, at man fra teologisk side nærer et vist ubehag ved termen polemik, fordi det konnoterer til aggression og stridslyst, hvorfor man gerne iscenesætter og legitimerer polemik som apologi.

Opslagsværket *Handbuch Religionswissenschaftlicher Grundbegriffe* er efter min mening på rette spor, når de bestemmer apologi og polemik som et begrebspar: "'Apologetik' [...] und 'Polemik' bezeichnen *komplementäre* Sprech- und Argumentationsweisen, durch die vor einem bestimmten Forum [...] Konflikten ausgetragen oder vertuscht, gelöst oder verschärft werden" (min fremhævelse).⁸⁴ Apologi og polemik er altså begge fænomener, som indgår i en konfrontation mellem to parter, men hvor apologien primært er et *forsvar* for egen tro, så er polemik et aggressivt (og evt. forulempende) *angreb* på modstanderen. Apologi og polemik lader sig skelne i teorien, men de flyder tit sammen i praksis. Apologi slår hurtigt over i polemik, da det er naturligt i et forsvar at kaste de beskyldninger, man er udsat for, tilbage på modstanderen (som i talemåden "det bedste forsvar er et angreb"). Teologisk polemik og apologi er ofte to sider af samme sag. I en konfrontation er der både en udadvendt, aggressiv, polemisk side og en intern, defensiv, apologetisk side (jf. Klostergaard Petersen 2005, s. 25).

⁸² Jeg anvender her ordet 'apologi' i bred forstand om tekster, som har karakter af forsvar. Ordet kan imidlertid også anvendes i mere snæver forstand om en specifik genre, som vi skal se nedenfor. 'Apologi' og 'apologetiske tekster' skal desuden skelnes fra 'apologetik', som siden oplysningstiden har været betegnelsen for en selvstændig religionsfilosofisk disciplin i teologien, der beskæftiger sig videnskabeligt med kristendommens forsvar og med en systematisk gennemtænkning kristendommens sandhed og/eller værd som tilværelsestolkning.

⁸³ Inden for teologien bliver polemik først en egentlig disciplin med en metodisk selvstændighed i efterreformationstiden, jf. nedenfor (se også artiklen 'Polemik' i *Historisches Wörterbuch der Philosophie*).

⁸⁴ Opslaget "'Apologetik / Polemik'", bind 2, s. 29ff.

3.1. Højpolemiske perioder i kirkehistorien

3.1.1. Polemik i Bibelen

Polemikken i Bibelen er ret fremtrædende, og den er både af inter- og intra-religiøs⁸⁵ karakter. Der polemiseres udadtil mod andre religioner og indadtil mod israelitter hhv. kristne, som er faldet fra af den ene eller anden grund. Den religiøse polemik har selvfølgelig sin baggrund i, at de bibelske tekster alle blev til i polemiske situationer, hvor religionen var i konkurrence med andre religioner eller, for Det nye Testaments vedkommende, truet af forfølgelser fra statsmagten.

Teologisk polemik finder vi allerede i Det gamle Testaments første bøger, pentateuken, som indeholder en gennemgående polemik mod afgudsdyrkelse og polyteisme som et led i forsøget på at oprette og fastholde monoteisme hos israelitterne. Profetbøgerne rummer også store mængder polemik – profeterne var polemikere i *udpræget* grad (Shinn 1975, s. 2). Hos Esajas ser vi således også, at monoteistisk retorik går hånd i hånd med en intens gudebilledepolemik, se fx Es 44 (Smith 2004). Et andet polemisk element i profeternes forkyndelse var deres angreb på de økonomiske og politiske magthaverne, hvis disse øvede uret. Ezekiel rettede fx et voldsomt angreb på bogstaveligt talt alle stænder: fyrster, præster, stormænd og andre profeter (Ez 22,24 ff., jf. også Es 3,1 ff. og Mika 3). Endelig angreb han også folket, hvis de ikke fulgte Jahves bud. Den sidste skriftgruppe, 'skrifterne', er heller ikke uden polemik, jf. de mange salmer, som handler om at knuse fjenderne. Ordet "fjender" optræder i ca. 1/3 af de 150 salmer i *Salmernes Bog*.

I evangelierne viderefører Jesus den profetiske polemiske tradition.⁸⁶ Han indgik som bekendt i utallige stridssamtaler med jøderne, både de skriftkløge, farisæerne, ypperstepræsterne og de ældste. Stridssamtalerne kan karakteriseres som konfrontative samtaler om et kontroversielt emne, ofte et spørgsmål, der relaterer til moseloven: Må man helbrede på sabbatten? Må Jesus spise med toldere og syndere? osv. Dialogen har karakter af et angreb fra

⁸⁵ Dascal (2004) skelner mellem intrareligiøs, interreligiøs og ekstrareligiøs polemik. Den intrareligiøse finder sted inden for rammerne af en etableret religion, den interreligiøse finder sted mellem to religioner, fx jødedom-kristendom, og den ekstrareligiøse polemik står imellem troende og ikke-troende og handler ofte om forholdet mellem tro og fornuft (*fides-ratio*-polemik).

⁸⁶ Det skal selvfølgelig lige understreges, at langt det meste af, hvad vi læser om Jesus i evangelierne er udtryk for evangelisternes konstruktion. Hvor meget af det polemiske, som går tilbage til den historiske Jesus er svært at sige, men at Jesus af Nazareth var en kontroversiel mand, kan der næppe være tvivl om. Det vidner, om ikke andet, hans korsdød om.

jødernes side og et forsvar, hvor Jesus ved et modspørgsmål, et billede eller en skrifthenvielse afviser anklagen og viser det absurde ved jødernes standpunkt.⁸⁷ Stridssamtalen finder godt nok sted i en polemisk situation, men i evangelisternes fremstilling optræder Jesus påfaldende upolemisk. Han forsvarer sig roligt og er ikke aggressiv (Scornaienchi 2011, s. 406).

Der findes talrige eksempler på, at Jesus-figuren bruger skældsord (invektiver) om sine modstandere: Farisæerne kaldes ”hyklere”, ”blinde tåber”, ”slanger”, ”øgleyngel” (Matt 23)⁸⁸ og jøderne generelt ”Djævelens børn” (Joh 8,44). Bemærkelsesværdigt er desuden Jesu udsagn i Matt 10,34 f.: ”Tro ikke, at jeg er kommet for at bringe fred på jorden. Jeg er ikke kommet for at bringe fred, men sværd. Jeg er kommet for at sætte splid mellem en mand og hans far, en datter og hendes mor” osv. (sml. Luk 12,49-53). Selvom den kristne forkyndelse i udgangspunktet er forkyndelsen af et evangelium - et godt budskab - (Rom 1,1, Mark 1,1) og et budskab om fred (Luk 1-2, Ef 2,14, Kol 1,20), så gøres der i forkyndelsen også brug af polemiske midler som invektiver og krigsmetaforik.

Også Paulus var en stor polemiker, jf. fx Galaterbrevet, hvor han revser menigheden for at være faldet fra det sande evangelium og forbander enhver, der forkynder andet end det, han selv tidligere har forkyndt (Gal 1,6-9). Hos Paulus finder man, ligesom i Jesus-fremstillingen, en blanding af freds- og sagtmodighedsretorik og krigsretorik.⁸⁹ De pseudopaulinske breve og pastoralbrevene fortsætter den polemiske linje med nye tilføjelser, fx en vending imod samtidens filosoffer i Kol 2,8. I Johannes’ Åbenbaring føres der både polemik internt imod frafaldne (i de syv menighedsbreve) og imod det romerske imperium og den tiltagende kejserdyrkelse. Aggressionen er voldsom i dette skrift, hvor en høj grad af dæmonisering finder sted samt nedkaldelse af den totale ødelæggelse over romerriget (under dæksnavnet Babylon).

Der findes altså talrige eksempler på polemik i Det nye Testamente.⁹⁰ Dog går den næsten aldrig på navngivne personer.⁹¹ Der findes også apologetiske passager, hvor nogle

⁸⁷ I NT-forskningen diskuteres man, hvorvidt disse samtaler har fundet sted i virkeligheden. De går muligvis ikke tilbage til den historiske Jesus, men afspejler snarere den teologiske diskussion, som den tidlige kirke havde med jødedommen (Scornaienchi 2011, s. 388). I evangelierne fremtræder samtalerne som stiliserede idealscener, og formålet med at fortælle dem har formentlig været at udruste den tidlige kristne menighed apologetisk-polemisk til mødet med jødiske modstandere.

⁸⁸ Matthæusforfatteren lykkedes så godt med sin brændemærkning af modstanderne, at farisæer den dag i dag betyder ’hykler’ på såvel engelsk som dansk (jf. Saldarini 1997, s. 339).

⁸⁹ Se 2 Kor 10,1-6, hvor Paulus påkalder sig ”Kristi mildhed og sagtmodighed” og i samme åndedrag siger, at han er parat til at ”straffe” enhver ulydighed (jf. Wischmeyer & Scornaienchi 2011, s. 2).

⁹⁰ Interessant er det, at der et enkelt sted også er polemik imod polemik, nemlig i Jak 4,1-2 (jf. Wischmeyer & Scornaienchi 2011, s. 8).

forsvarer deres tro imod angreb (fx Paulus, der forsvarer sit apostolat i Gal og 2 Kor), men apologi i generisk forstand findes ikke endnu (Klostergaard Petersen 2005, s. 18, 34). Til gengæld findes der i Det nye Testamente et tydeligt kald til at forsvare den kristne tro: ”I skal hellige Herren Kristus i jeres hjerte og altid være rede til forsvar (*ἀπολογία*) over for enhver, der kræver jer til regnskab for det håb, I har” (1 Pet 3,15). Et kald, som mange af oldkirkens kristne tog ganske alvorligt.

3.1.2. Oldkirken: apologi og heresiologi

I en vis forstand er oldkirkens apologier en videreførelse af de apologetiske elementer i de nytestamentlige tekster. Der er en motiv- og virkningshistorisk forbindelse, eller formuleret den anden vej rundt: Den oldkirkelige apologetik med dens *topoi* er til stede i de nytestamentlige tekster i ’kim-form’ (Willert 2005, s. 67). Situationen for kirken i de første århundreder var en religiøs pluralisme og synkretisme, hvor de kristne skulle forholde sig til især to fronter: jødedommen og græsk-romersk kultur og religion (kejserkult), og for den græsk-romerske verden fremstod kristendommen med en højst mærkværdig tro, nemlig den, at frelsen var blevet tilgængelig for mennesker i Jesus af Nazareth – en historisk person. Særligt problematisk var det, at de kristne gjorde krav på at have den absolutte sandhed. Man taler om kristendommens ’*absolutheitsanspruch*’.⁹² I dette krav var der en indbygget principiel religiøs intolerance. De kristne regnede andre religioner for at være i vildfarelse og fordrede – modsat jødedommen - at *alle* omvendte sig (Ulrich 2014, s. 4). En sådan stejlhed var uforståelig for omgivelserne, og polemiske sammenstød var uundgåelige.

De mest almindelige anklager, som kristendommen mødte fra den græsk-romerske verden, var at de kristne var ateister, fordi de ikke ville dyrke kejserkulten, at kristendommen var en ny og opfundet religion (”nyhedsanklagen”), som desuden havde et revolutionært potentiale, og at de kristne levede amoralsk (*ibid.*, s. 13-17). Mod den slags anklager måtte de kristne forsvare sig, og på den måde opstod genren apologi – det kristne forsvarsskrift.⁹³ Blandt de tidlige kristne apologeter regnes bl.a. Justin, Klemens af Alexandria og Tertullian. Den kristne

⁹¹ En undtagelse er Peters angreb på Simon Mageren (ApG 8,5-24).

⁹² Termen skyldes oprindeligt H.C. Brennecke.

⁹³ Det skal nævnes, at de tidlige apologeter ikke selv anvendte genrebetegnelsen apologi om deres tekster, men omtalte dem som breve, indsigelser, anklager eller bønsskrifter. Betegnelserne ’apologi’ og ’apologet’ er dannet af Euseb af Cæsarea så sent som i det 4. århundrede, som tilbageskuende betegnelse for de første århundredes kristne forsvarsskrifter.

apologi er beslægtet med den antikke forsvarstale (apologia), for hvilken Sokrates' forsvarstale regnes for en prototype (*ibid.*, s. 11). Apologien rummer en del træk fra retstalen og dens forensiske retorik, men den kristne apologis *Sitz im Leben* er en anden. Det gælder her for en forfatter om - på vegne af sin religion – at svare på indvendinger fra omverden og fremstille troens indhold positivt. Apologien har typisk dette dobbelte sigte at forsvare sig mod anklager og agitere for troen.

Jeg vil i det følgende arbejde med en bred forståelse af genren 'apologi',⁹⁴ hvilket Kjær Nielsen (2005) også har foreslået:

Apologi foreligger, hvor en forfatter eller forfattergruppe på en eller anden måde i skriftlig form forsvare sig mod direkte formulerede eller formodede eller mulige problematiseringer af eller angreb på synspunkter og holdninger, som de repræsenterer og evt. direkte har givet udtryk for (s. 143).

Også i oldkirken slog apologien nemt over i polemik, dvs. i systematisk gendrivelse og bekæmpelse af modstanderne. Et klassisk polemisk kneb hos apologeterne var at vende de fremsatte beskyldningerne på hovedet (*retorsion*) og anklage romerne for fx at være ateister eller at dyrke afguder, for at have dårlig moral og for at underminere det fælles bedste, når de forfulgte retskafne kristne. En af forklaringerne på den heftige tone i den tidlige kristne polemik var, at den havde en eskatologisk horisont: De, som var ansvarlige for misgerninger og vildfarelser, ville blive holdt ansvarlige ved dommedag, hvis de ikke ændrede sig (*ibid.*, s. 21) – et element, som også blev kendetegnende for både Luthers og Grundtvigs polemik. Også de arbejdede ”med dommedagen for øje”.

Den tidlige kirkes apologier var, som gerne skulle være fremgået, primært inter-religiøse, men i takt med at kristendommen konsoliderede sig, opstod der også interne kontroverser om den rette lære, altså en intrareligiøs polemik, hvor man diskuterede lærespørgsmål og dømte dem ude, som ikke havde de rigtige meninger, og fratog dem kristennavnet. Man har altså på den ene side en polemisk apologi udadtil og på den anden side et polemisk kættermageri indadtil, også betegnet 'heresiologi'. Heresiologi er en betegnelse for det at fremsætter et krav om en eksklusiv

⁹⁴ Nogle reserverer genren 'kristen apologi' til de tidlige apologetiske skrifter i det 2. århundrede e.Kr., og genren defineres da ret snævert, idet den ikke kun bestemmes af form, indhold og hensigt, men også – og måske især – af sin adressat: En apologi er henvendt til kejseren eller på anden måde til den romerske øvrighed, i hvert fald formelt (Ulrich 2014, s. 11).

ideologi ved samtidig at dæmonisere og ekskludere ”den anden” eller ”de andre”.⁹⁵ Man benytter sig af strategien ”othering”, hvor man definerer sin egen identitet ved at tage afstand fra andre, som man fremstiller stereotyp og i negativt lys. Kætter er en betegnelse, man bruger til at udgrænse andre med.⁹⁶ En hovedskikkelse blandt heresiologerne er Justin, som var den, der så at sige ’opfandt’ ordet kætter. Han begyndte at anvende den neutrale term for valg eller sekt (αἵρεσις) negativt om kristne, der tog fejl. Andre heresiologer er Hegesippus (ophavsmand til et fembindsværk imod gnosticismen), Irenæus (*adversus Haereses*), Clement, Origenes (bl.a. *Contra Celsum*) og Tertullian (bl.a. *contra Marcion*). I en vis forstand bliver apologi og heresiologi to sider af samme sag: ”Heresiology can ironically simply be the negative reading of the apologetic historical narrative that presented an evolutionary orthodox core that was defended from incursions” (Lyman 2007, s. 296).

Vi foretager nu et spring fra apologi og heresiologi i oldkirken til reformationens polemik, som fik en noget anden karakter og især et helt andet omfang.

3.1.3. Reformationen: Skisma, polemik og irenik

Polemikken er en uomgængelig del af det protestantiske. Det ligger jo ret beset allerede i navnet, hvilket F. Schlegel har sat ord på: ”Polemik ist daher allen Protestanten [...] wesentlich, ja es ist ihr ganzer Charakter in diesem Begriffe beschlossen. Polemik ist das Prinzip alles ihres Strebens und die Form alles ihres Wirkens!” (1804, s. 4 f.).

Den reformatoriske polemik var enormt omfattende⁹⁷ og meget voldsom. Afgørende for dens store udbredelse var selvfølgelig bogtrykkerkunstens opfindelse i midten af 1400-tallet. Den nye trykkes teknik blev anledning til, at man for alvor ’opdagede’ ordets funktion som våben og begyndte at mobilisere det for at vinde den offentlige opinion. Som reformationshistorikeren Peter Matheson udtrykker det: ”Printing brought a new power to wound” (1998, s. 191).⁹⁸ Det trykte ord kunne gøre et angreb så meget værre, da det dels blev udbredt til masserne, dels blev

⁹⁵ Begrebet ’heresiologi’ stammer fra Alain le Boulluec, som har indkredset heresiologien som genre. Den definition, jeg bringer her, stammer dog fra Lyman (2007, s. 296).

⁹⁶ “It is the new orthodoxy to point out that heretics are made, not born” (Cameron 2008, s. 103).

⁹⁷ Der blev printet så mange pamfletter i Tyskland i reformationstiden, at alene registranten over dem fylder tyve bind (Conley 2010, s. 73).

⁹⁸ Franskmanden C. Timon beskriver i 1843 pamflettens fordel således: ”An orator speaks to the deputies, the publicist to the statesmen, the newspaper to its subscribers, the pamphlet to everyone... Where books do not reach, the newspaper enters. Where the newspaper does not reach, the pamphlet circulates” (citeret efter Perelman 1971, s. 86).

nærved uudsletteligt i og med at det var trykt på papir. Med den nye mulighed for skriftlig massekommunikation opstod den nye genre flyveskriftet eller pamfletten, som anvendtes flittigt i religionskampen. Pamfletten kan defineres som et selvstændigt, mindre trykskrift, som distribueredes via gadehandlere, omvandrende handelsmænd og lign. Indholdet var typisk aktuelt stof, og stilen varierede fra det saglige til det mere polemiske og satiriske, vendt imod kendte personer i det offentlige liv. Med pamfletten ønskede forfatterne typisk at flytte holdninger, hvilket af og til betød, at den gode tone (decorum) blev ofret til fordel for den propagandistiske agitation. Med bogtrykkerkunstens opfindelse opstod der også en kommercialisering af polemikken. Det blev muligt at tjene penge på at angribe sine modstandere.

I reformationstiden var polemikken både intra- og interreligiøs. Først gjorde Luther som bekendt op med pavedømmet indefra, og efter kirkeskismaet fortsatte polemikken som en interreligiøs polemik mellem protestanter på den ene side og katolikker hhv. 'sværmerne' på den anden. Disputten mellem protestanter og katolikker var af hidtil uset stort geografisk omfang og varighed. Retorikeren Thomas Conley, som er ekspert i den europæiske retoriks historie skriver i bogen *The Rhetoric of Insult* (2010) om reformationstiden: "the level of vitriol was, if not unprecedented, then not surpassed, either" (s. 70). Den reformatoriske polemik er i høj grad kendetegnet ved sin grovhed. Hvis vi zoomer ind på Luther, så var han, tør man nok sige, ekstremt polemisk i den lange række af opgør, han foretog i sin levetid. Han gjorde ikke kun op med katolicismen og pavedømmet, men lå også i strid med afvigere blandt sine egne følgere, andre folkeslag og religioner (tyrkere og jøder) og politiske modstandere.⁹⁹ Ifølge kirkehistoriker Anna Vind udgjorde polemikken "the core of his whole existence" (2014, s. 471). Luther var om nogen 'stridsteolog' (Zschoch 2005).¹⁰⁰

For læsere i dag synes Luthers angreb at være både urimeligt personlige og overdrevent grove i deres tone, men noget af det, der støder os i dag, kunne godt rummes inden for datidens genrekonventioner (Matheson 1998, s. 184).¹⁰¹ Et kendt polemisk våben, som Luther anvendte, var en omsiggribende brug af skældsord og fornærmelser, gerne associerende til dyr, afføring

⁹⁹ Hos Zschoch (2005) kan man finde en behandling af stridsskriftet i Luthers forfatterskab og en gennemgang af en lang række fejder, han var involveret i.

¹⁰⁰ Der er i Lutherforskningen divergerende opfattelser af og holdninger til det udprægede polemiske ved Luthers person og værk. Nogle finder, at grovhederne er tegn på mentale problemer, andre ser dem som værende en del af kulturen i 1500-tallets Tyskland (Vind 2014).

¹⁰¹ Selvom grovhederne ikke virkede nær så stødende dengang som i dag, skal man ikke tage fejl af, at sådanne beskyldninger og fornærmelser var alvorlige for dem, det gik ud over. Øgenavnene bed sig fast, og fornærmelserne kompromitterede den anklagedes status, rygte, sikkerhed.

eller seksuelle afvigelser, evt. i kombination, som når han kalder paven ”det pruttende æsel i Rom” (*ibid.*, s. 206).¹⁰² Luther skabte stereotype billeder af sine modstandere og benyttede sig også af ”othering”, og, hvad der er mere problematisk, han dehumaniserede og dæmoniserede ligefrem sine modstandere. I den milde ende af hans dehumanisering er associering af modstanderen med forskellige enten uværdige eller farlige dyr som aber, æsler, ulve, slanger og rovfugle. I den grove ende af spektret er identifikationen af paven med Satan selv. Dette er ret ekstremt, selv for perioden, men Luther mente, at kun et exceptionelt sprog kunne beskrive det exceptionelt onde (*ibid.*, s. 193).¹⁰³ Luthers polemik blev mere voldsom med alderen, og Mathesons vurdering af denne sene polemik er meget hård:

There is a German Phrase, *tierischer Ernst*, which sums it up, 'bestial zeal'. Too much zeal for God simply leads us to forfeit our humanity. Luther's late polemics are no mere warts on a magnificent countenance, which a magnanimous eye should overlook. They are malignant growths which no surgeon can prune, an awesome warning against the abuse of polemics” (*ibid.*, s. 214).

I den efter-reformatoriske periode konciperedes polemik som en selvstændig teologisk disciplin kaldet *theologia polemica* eller *theologia controversa*.¹⁰⁴ Det er den del af teologien, som fremhæver sin egen konfessionelle egenart i modsætning til andre kirkesamfunds selvforståelse.¹⁰⁵ En central del af kontroversteologien var træningen i disputation, dvs. at professorer ved universitetet trænede teologer i at gendrive og angribe andre religiøse grupper/konfessioner (van der Wall 2004, s. 404). Denne træning kan siges at være en variant af den skolastiske *disputatio*, som var en central institution ved middelalderens universiteter. Disputationen var en ordkamp, hvor en person stillede sig op og forsvarede en tese, og andre angreb og argumenterede imod. Ved disse disputationer øvede man sig i (polemisk) retorik i almindelighed og i argumentation i særdeleshed. Disputationerne havde karakter af turnering, en slags ”tankens fægteøvelser”.

¹⁰² Når Luther kaldte pave Paul 3 'Fartzesel' var det et ordspil på hans fødenavn Farnese. Luther varierede i øvrigt gerne metaforen og kaldte paven både paveæsel, æselpave, prutteæselpave, æselpruttepave, æselpaveprut og prutteren i Rom (jf. Johansen 2010).

¹⁰³ Nogle af Luthers flyveblade var tilmed illustreret med nogle meget eksplicite og fornærmende tegninger (jf. Johansen 2010).

¹⁰⁴ Disciplinen kunne også hedde 'theologia elenchtica', gendrivelsesteologi, jf. artiklen 'Polemik' i *Historisches Wörterbuch der Philosophie*.

¹⁰⁵ På den katolske side var det især en disciplin, som udvikledes på de universiteter, som var drevet af jesuitter. På protestantisk side kan fremhæves Wittenbergprofessoren Abraham Calov (1612-1686), som var en af de store polemiske teologer i tiden.

1600-tallet var imidlertid ikke kun et århundrede præget af religionsstridigheder og øvelser i teologisk polemik. Der opstod også en modbevægelse, nemlig den *ireniske* (Brown 1998, s. 370). Irenik (fra det græske ord εἰρήνη, fred) er en disciplin, der modsat kontroverteologien søger de kirkelige konfessioners fredelige sameksistens i en teologisk gensidig forståelse. En række værker blev publiceret med titler som ”Irenica”. Her forsøgte man at forsoner protestanter og katolikker, lutheranere med reformerte osv. Irenikken havde sin storhedstid i 1600- og 1700-tallet. På dansk grund kan nævnes Georg Calixt (1586-1656), som betonedede etikken i den kristne lære fremfor læresætninger og dogmatik og på den baggrund talte for en fredelig sameksistens.

3.1.4. Oplysningstiden: Ateismen som den nye fjende

I 1700-tallet indtraf der en afmatning oven på de hårde religionskampe i 1600-tallet. Man holdt en form for våbenhvile, hvor man forholdt sig knapt så lidenskabeligt og aggressivt til sine modstandere. Både pietismen og oplysningen i 1700-tallet betød også noget for denne ændring i klimaet. Man var ikke længere så optaget af spørgsmål om dogmatik og bekendelsesgrundlag, men betonedede nye værdier som personlig religiøsitet (pietismen) og tolerance og moralitet (oplysningen). Man blev mere historisk bevidst og dermed også mindre absolut i synet på den rette lære.

Den hollandske kirkehistoriker van der Wall (2004) sammenfatter den religiøse polemik omkring år 1700 i tre punkter. For det første ses en ændring i de teologiske genrer. Det teologiske curriculum blev ændret i slutningen af 1600-tallet, så studerende ikke længere blev trænet i den polemiske teologiske taktik og værktøjer, og termer som ”theologia polemica/elenctica” optrådte ikke længere i bogtitler. Til gengæld kom der omkring år 1700 endnu et afgørende medieskifte. Med de lærde samfund opstod tidsskriftet, som gav nye polemiske muligheder (*ibid.*, s. 405). Tidligere havde man haft prædikener og pamfletter som middel til at nå læserne og mobilisere den offentlige mening, men nu blev muligheden for at påvirke offentligheden endnu større i form af polemiske artikler og notitser.

For det andet blev polemikken mindre personlig. Fra 1700 og frem bliver de personlige fornærmelser og krænkelser færre, og argumenter *ad hominem* accepteredes ikke i samme grad som tidligere. Luthers stil ville ikke være blevet accepteret på denne tid. I stedet anvendte man mere ’forfinet’ latterliggørelse i form af satire.

For det tredje fandt der en de-konfessionalisering sted. Man holdt som sagt våbenhvile konfessionerne imellem, og desuden havde man nu fået en ny fjende: oplysningstænkningen, fritænkeriet, ateismen, og det var noget, som konfessionerne kunne samles om at bekæmpe.

De ovennævnte tendenser betød også nye tider for en genre som historieskrivning. Historien har altid været et vigtigt polemisk våben, da enhver gruppe vha. historieskrivning kan konstruere sin egen fortid, og man kan bruge historiefremstillingen til at forsvare sin egen kirke og angribe andres. Men i 1700-tallet begyndte man at tage afstand fra den apologetiske og polemiske historieskrivning, og langsomt, men sikkert indtrådte ambitionen om at skrive upartisk. Der blev forsat skrevet apologetiske kirkehistorier (bl.a. af Grundtvig, jf. kapitel 10), men de mistede anseelse blandt de lærde.

Van der Walls konklusion er, at, selvom man kan identificere disse tendenser til de-personalisering og de-konfessionalisering omkring perioden 1700-1800, så er der langt fra tale om et brud med fortidens polemik: "...as far as tactics and tools of religious polemics are concerned the continuity was much greater than the discontinuity in the History of Christianity" (*ibid.*, s. 413).

Den historiske oversigt afrundes her, selvom den teologiske polemik selvsagt lever videre - "Die wahre Polemik ist unendlich" (Schlegel 1804, s. 7). Et par pointer skulle gerne fremstå klart af denne korte historiske gennemgang: For det første, at polemikken er så gammel som teologien selv, da teologien altid har skullet forholde sig til andre religioner og trosretninger og derfor uvægerligt har engageret sig i apologi og polemik. For det andet skulle det være blevet tydeligt, at grunden til, at religiøse stridigheder ofte bliver meget heftige, indædte og altomfattende er religionens eksklusive krav på at besidde den absolutte sandhed.¹⁰⁶ Fordi religion tilmed vedrører *hele* virkeligheden, bliver kontroverserne så altopslugende. Som retorikeren Thomas Conley siger: "if you want to make a nasty disagreement even nastier, just add a dash of theology"! (2010, s. 69).

For det tredje har det i gennemgangen vist sig, at det altid har været vanskeligt at skelne mellem apologi og polemik. De er som yin og yang, to sider af samme sag, og begge er drevet af intentionen om at holde fast i sandheden og forsvare troen. Både polemik og apologi er *defensio*

¹⁰⁶ De monoteistiske religioner vel at mærke, jf. Jan Assmanns tese om, at det er monoteismen, som er problemet: Det er troen på én sand Gud, der fører til et voldeligt forsvar for egen religion og bekæmpelse af alle andre.

fidei.¹⁰⁷ For at slutte af med Grundtvig, så er det interessant at se, at også han kunne anvende de to begreber synonymt. For ham er apologi og polemik også trosforsvar, men han formulerer det lidt mere aggressivt: Apologi og polemik er ”aandelig Krig” (Grundtvig 1999, s. 581).

¹⁰⁷ Jf. Valkenberg (2004).

II. RETORISK TEORI

4. Afhandlingens centrale retoriske begreber

I analyserne af Grundtvigs stridsskrifter har jeg, udover genrespørgsmålet, valgt at koncentrere mig om fire elementer, som jeg finder relevante for polemik: selvfremsstilling, publikumskonstruktion, argumentation samt polemisk stil. Alle disse elementer kan den retoriske teori hjælpe med at kaste lys over, da den har et begrebsapparat, som muliggør en præcis analyse af netop disse elementer, samt ikke mindst en vurdering af dem.

4.1. Selvfremstilling

4.1.1. Etos

I Aristoteles' retorik hænger selvfremsstillingen sammen med appel til etos.¹⁰⁸ Aristoteles arbejdede som bekendt med tre appellformer eller overbevisningsmidler, nemlig appel til hhv. logos (sag), etos (omdømme) og patos (følelser), jf. Aristoteles (2007, s. 34-35). Med en logos-appel søger taleren at overbevise vha. af henvisninger til sagforhold og gode argumenter. Med etos-appellen søger han i stedet at overbevise ved at henvise til sin egen troværdighed/integritet,¹⁰⁹ og endelig søger han med patos-appellen at overbevise ved at virke ind på modtagerens følelser. Appellen til logos er et forsøg på at overbevise intellektuelt, mens appel til etos og patos er forsøg på at overbevise emotionelt (Fafner 2005, s. 48 f.). Etos har at gøre med de langvarige følelser, mens patos appellerer til de umiddelbare, spontane følelser. En taler skal helst mestre alle appellformer, og det kræver, at han kan tænke logisk, at han kan danne sig begreb om menneskers karakter og har kendskab til følelser. Affektlære er således også en del af retorikken hos Aristoteles (2007, s. 109-149).

Aristoteles mente, at etos var det mest effektive af de tre overbevisningsmidler,¹¹⁰ og han uddyber i sin *Retorik*, hvilke ting der giver taleren en høj etos hos publikum. Etos afhænger

¹⁰⁸ Fagtermen etos kommer af græsk ἦθος, som kan betyde både sædvane og karakter/væsen. Den første betydning er den, vi kender fra ordet etik, mens det er den anden betydning, som ligger til grund for det retoriske begreb.

¹⁰⁹ På engelsk bruger man udtrykket 'source credibility', hvilket er et ret dækkende udtryk (jf. McCroskey 2006, s. 82 f.). Etos-begrebet er desuden blevet sammenlignet med begrebet 'image' eller sociologen Erving Goffmanns begreb 'face'.

¹¹⁰ Moderne empiriske undersøgelser giver ham i øvrigt ret, se McCroskey (2006), s. 82 f.

ifølge Aristoteles af tre ting: Skribentens dyd/moralske karakter (*ἀρετή*), hans viden/ekspertise (*φρόνησις*) og hans velvillige indstilling over for dem, han taler med (*εὐνοία*) (Aristoteles 2007, s. 113). Af de tre elementer lægger Aristoteles størst vægt på den moralske karakter: ”det er lige ved, at hans [talerens] moralske personlighed rummer det stærkest overbevisende moment af alle” (*ibid.*, s. 34).

I nyere tid har bl.a. den amerikanske kommunikationsforsker James C. McCroskey (2006) arbejdet videre med etos-begrebet og foretaget empiriske undersøgelser af taleres troværdighed. McCroskeys bidrag til teorien om etos består især i at vise, at etos er en *dynamisk* størrelse: ”Ethos, then, is a dynamic construct. It is always subject to change and may even be said to be volatile [...] even apparently small things can drastically alter a source’s ethos” (s. 84).

Etos er noget, der udvikles og opbygges både forud for, under og efter en tale bliver holdt eller en bog læst. McCroskey skelner mellem tre stadier af etos:¹¹¹ Der er en *forventningsetos*, som er den troværdighed, et publikum tillægger en taler, inden selve talen afholdes. Tilliden bygger publikum på deres kendskab til talerens baggrund (uddannelse og erfaringer), personlige karakteristika, omdømme og evt. også hans eller hendes fysiske fremtræden. Jo højere forventningsetos er, jo større chance har taleren for at påvirke og overbevise sit publikum. Men der er stadig noget på spil: forventningsetos er en form for kapital, som skal forvaltes i den konkrete kommunikationssituation; etos er hele tiden til forhandling (Geist 2002, s. 296).

Situationsetos er den etos, som skabes i løbet af tale- eller læseoplevelsen. Talerens troværdighed modificeres nu af det, han siger, og måden, han siger det på. Her er det afgørende, at taleren får etableret en fælles grund med publikum, dvs. at han tager fat i punkter, hvor han har noget til fælles med publikum (identifikation). I øvrigt påvirker det situationsetos, hvordan taleren argumenterer. Saglig argumentation kan forbedre situationsetos, mens det omvendt vil trække fra i etos, hvis man fremsætter mange ubegrundede påstande:

If the source [her: taleren] continually asserts, he or she is constantly drawing upon credibility. As with a bank account, constant withdrawals from a source’s “credibility account” may lead to bankruptcy (McCroskey 2006, s. 91).

¹¹¹ Jeg bruger her danske oversættelser af McCroskeys termer initial, derived og terminal ethos (2006, s. 82).

Vigtigt for situationsetos er det desuden, om taleren virker oprigtig, og om han udviser velvilje over for publikum. Velvilje fortolker McCroskey som det, at taleren fremstår fordomsfri og åben over for andre holdninger (s. 93).¹¹²

Endelig er der *slut-etos*, som er den etos, taleren kommer ud af situationen med. Denne kan være højere, lavere eller den samme som forventningsetos. Slutetos bliver udgangspunktet for det næste møde, dvs. den ene dags slut-etos bliver den næste dags forventningsetos, og en taler må konstant være opmærksom på at opbygge og bevare troværdighed hver gang, der kommunikeres. McCroskey konkluderer:

to ignore our terminal source credibility in one communication situation may seriously reduce our potential for later communicative situations. It is vital to consider our terminal source credibility if we wish to communicate with the same audience again (s. 95).

Jeg vil inddrage en enkelt ting mere fra McCroskey, nemlig hans skelnen mellem forskellige former for retorisk magtudøvelse (s. 102 f.). Når man som taler eller skribent vil have indflydelse og påvirke sine læsere, søger man en form for magt over dem. Denne magt kommer i fem afskygninger.¹¹³

- Tvang (*coercive power*): Når tilhørerne lader taleren få indflydelse, fordi de kan blive straffet for ikke at gøre det.
- Belønnings-magt (*reward*): Når tilhørerne lader taleren få indflydelse, fordi de får en belønning for det.
- Retmæssig magt (*legitimate*): Når tilhørerne lader taleren få indflydelse, fordi taleren i kraft af sin rolle/embede har ret til at stille visse krav.
- Ekspert-magt (*expert*): Når tilhøreren lader taleren få indflydelse, fordi taleren er kompetent og ved meget om det pågældende emne.
- Relationsmagt (*referent*): Når tilhøreren lader taleren få indflydelse, fordi de kender hinanden og identificerer sig med hinanden.

Den måde, som en taler eller skribent søger at udøve sin retoriske magt, har meget stor betydning for vedkommendes etos. Især udøvelse af tvang og retmæssig magt kan føre til en stor reduktion

¹¹² I mundtlig kommunikation betyder selve fremførelsen (*actio*) desuden meget for etos, men det gør jeg ikke mere ud af her, da det ikke er relevant for tekstanalyse.

¹¹³ Teorien om de fem typer social magt stammer oprindeligt fra socialpsykologerne John R.P. French & Bertram Raven.

af etos, hvorimod udøvelse af både ekspert- og relationsmagt generelt øger etos. McCroskeys råd lyder:

A source must be very careful when employing coercive or legitimate power. Receivers tend to resent both and want little to do with sources who employ them. Consequently, sources who employ these types of power tend to lose both expert and referent power, and these are the precise types of power that the source needs over the long term in order to exert continuing influence. The use of coercive power, in particular, tends to create an environment in which only coercive power *can* be used, because over time the other types of power will disappear along with the source's ethos (s. 103).

4.1.2. Etos og persona

Retorikeren Roger Cherry påpeger i artiklen "Ethos versus Persona" (1998), at selvfremsstilling på skrift er et komplekst og multidimensionalt fænomen. Han taler for, at man anlægger to perspektiver på selvfremsstilling, både *etos* og *persona*. Det er to begreber, som ofte er blevet blandet sammen og betragtet som synonymmer, men Cherry gør opmærksom på, at begreberne stammer fra hver sin tradition, og han mener, at en skelnen mellem dem vil bidrage til en mere præcis beskrivelse af selvfremsstilling.

Persona er til forskel fra etos ikke et begreb fra den retoriske tradition, men fra den litterære. Det stammer oprindeligt fra teateret, hvor det betegner den maske, der skjuler og/eller transformerer den, der bærer den. Gradvis udvidedes begrebet til at betyde rolle, både dramaturgisk og i social forstand (*ibid.*, s. 390). I litterær kritik bliver persona forfatterens konstruerede stemme i teksten til forskel fra den historiske forfatter. Persona er et værktøj, som forfatteren bruger for at sætte sig i den rette position over for et bestemt emne og publikum. Det er en intentionel rolle, forfatteren konstruerer til den retoriske situation, han står i. Persona er "a stylized mask confined to the role of the narrator" (*ibid.*, s. 396). Man må altså skelne mellem den historiske person, til hvem der knytter sig en etos, og den persona, som er konstrueret i en tekst. Cherry taler om et 'kontinuum' af selvfremsstilling (s. 398):

The writer's "real" self (ethos) -----The writer's "fictional" self (persona)

Cherrys opsummering er oplysende:

At the *ethos* end of the continuum, writers garner credibility by identifying themselves as holding a certain position or having particular kinds of knowledge or experience, as well as demonstrating their “practical wisdom” and showing a concern for the audience. At the *persona* end of the continuum, writers exercise their ability to portray the elements of a rhetorical situation to their advantage by fulfilling or creating a certain role (or roles) in the discourse community in which they are operating (s. 399).

At etablere troværdighed og at konstruere en rolle er altså to meget forskellige ting, men de udelukker ikke hinanden. De interagerer tværtimod med hinanden på komplekse måder og spiller sammen i den forstand, at valget af en passende persona kan give forfatteren en styrket etos. Som kritiker er det godt at være opmærksom på forskellen mellem de to begreber, da det skærper bevidstheden om de mange former for selv, der findes i en tekst, og om den forandring, der kan indtræde i selvfremstilling i løbet af én og samme tekst. Cherry forklarer, hvornår det er, man som kritiker vurderer hhv. etos og persona:

When we evaluate a writer’s intelligence, integrity, and competence, we evaluate [...] *ethos*. At the same time, when we make judgements about “voice” or “tone” and consider the role or roles the writer creates for him- or herself in the text, we evaluate qualities that fall under the rubric of *persona* (s. 404).

I mine analyser af Grundtvigs selvfremstilling vil jeg forsøge at være opmærksom på denne skelnen. Jeg vil undersøge, hvordan Grundtvig konstruerer sin persona, og hvordan han arbejder med sin etos.

4.2. Indskrevet publikum

Publikumsbegrebet står, som nævnt, meget centralt i retorisk teori. Af særlig relevans for retorisk analyse og kritik er – udover Perelman og Olbrechts-Tytecas skelnen mellem det universelle og det partikulære publikum (se afsnit 2.1.) - det, man kalder det *indskrevne* publikum. Begrebet er udviklet af Edwin Black i artiklen *The Second Persona* (Black 2013) og er en videreudvikling af Wayne Booths litteraturvidenskabelige begreber ’implied author’ og ’implied reader’.¹¹⁴

Ligesom en tekst giver et billede af sin forfatters både intellektuelle og moralske karakter, giver den også et billede af den intenderede modtager: ”There is a second persona also implied by discourse, and that persona is its implied auditor” (Black 2013, s. 597).

¹¹⁴ Udviklet i *The Rhetoric of Fiction* (1961/1983).

Black forholder sig altså ikke til forholdet mellem en tale/tekst og det faktiske publikum, men fokuserer på teksten alene og slutter sig til, hvilket publikumbillede der ligger implicit i teksten. Med en analyse af det implicitte publikum kan man måske konkludere, at en tale er møntet på et velvilligt publikum, men dermed siger man intet om det faktiske publikum. Man vil også kunne analysere det implicitte publikum i en tale, som aldrig blev holdt og sige noget om, hvilket publikum som vil være passende for denne tale. Blacks publikumsbegreb er med andre ord rent diskursivt.

Ifølge Black er det vigtigste, der er at sige om den implicitte anden person, ikke standardoplysninger om, hvorvidt talen synes at sigte på unge eller gamle, på velvillige eller modvillige tilhørere (som er noget af det, Aristoteles og andre har interesseret sig for, når de undersøgte publikum). Det afgørende er, hvilken *ideologi* der tilskrives og/eller tilbydes den indskrevne tilhører. Med ideologi mener Black: "the network of interconnected convictions that functions in a man epistemically and that shapes his identity by determining how he views the world" (*ibid.*, s. 597). En tekst rummer flere tegn på, hvordan tilhøreren opfattes og hvilken ideologi han har. Der er dels de væsentlige påstande, som teksten fremsætter direkte, dels tekstens sproglige, stilistiske udtryk. Black taler om, at en tekst har verbale/stilistiske spor af ideologi, og disse spor kan opfattes som en implikation om de tilhørere, som deler ideologien. Et eksempel kunne være en tekst, der omtaler abort som 'fosterdrab'. Med et sådant værdiladet udtryk appellerer man til et publikum, der deler ens ideologi. Et enkelt værdiladet ord kan associere til et helt netværk af holdninger. Stil afslører meget om en teksts ideologi:

there are strong and multifarious links between a style and an outlook, and [...] the critic may, with legitimate confidence, move from the manifest evidence of style to the human personality that this evidence projects as a beckoning archetype (*ibid.*, s. 603).

Når man som kritiker analyserer sig frem til den implicitte læser, så får man en model af, hvad skribenten ønsker, at læseren skal være og/eller blive. Man ser med andre ord i den implicitte læser en forestilling om et menneske (*ibid.*, s. 598). Man får en fornemmelse af, hvilken type menneske, der vil se sine værdier, sit verdens- og menneskesyn afspejlet i teksten. Det er ikke sikkert, at tekstens billede af et menneske nogensinde bliver 'inkarneret' i et faktisk menneske.

Blacks ærinde med artiklen "The second Persona" var især at danne et grundlag for en moralsk evaluering af taler og tekster. Han kritiserede, at man tidligere (dvs. før 1970) alene vurderede tekster på deres effekt. Hvis en demagog forførte et publikum, kritiserede man

manden, men sjældent selve hans retorik, og det mener Black, at man bør. At afsige moralsk dom over retorik er ”vores pligt over for historien” (*ibid.*, s. 596). Black mener, at publikumbilledet kan hjælpe til dette, for tekstens model af et menneske kan gøres til genstand for moralsk vurdering. Med introduktionen af begrebet *the second persona* i retorikken foretog Black en bevægelse i retning af den ideologi-kritik, som siden er blevet så fremherskende i retorikfaget.¹¹⁵

4.3. Argumentation

Det tredje element, jeg vil undersøge, er Grundtvigs argumentation, da jeg som nævnt i indledningen har et indtryk af, at den ikke altid er helt redelig. De teoretikere, man som regel trækker på i den moderne retoriske argumentationslære er Stephen Toulmin og makkerparret Chaïm Perelman & Lucie Olbrechts-Tyteca.¹¹⁶ Førstnævnte regner jeg for almindeligt kendt, da hans argumentmodel, ’Toulminmodellen’ efterhånden er fast pensum i gymnasierne og i opgaveskrivningslitteratur. Jeg gennemgår altså ikke hans model her, selvom jeg benytter den i nogle af mine analyser.¹¹⁷ Chaïm Perelmans argumentationsteori tør jeg derimod ikke regne for almindelig kendt og vil derfor kort gennemgå den nedenfor. Hans teori er interessant for mit arbejde, fordi han i højere grad end fx Toulmin er optaget af, hvordan man argumenterer, når talen er om normer og værdier.

Chaïm Perelman og Lucie Olbrechts-Tyteca leverede som nævnt i afsnit 2.1. en nyfortolkning af den klassiske aristoteliske retorik. I dette afsnit vil jeg fremstille nogle af den nye retoriks hovedpointer vedr. argumentation og især vægte de begreber, som kan bruges analytisk. Da jeg primært bygger min fremstilling på Perelman (2005) er det hans navn, jeg

¹¹⁵ En videreudvikling af Blacks publikumsbegreb er foretaget af canadieren Maurice Charland. Hans begreb er også udelukkende diskursivt og betegnes ”det konstitutive publikum”. Betegnelsen skal signalere, at der slet ikke er noget publikum, før der tales, men publikum skabes i og med diskursen. Den konstitutive retorik har til formål at danne eller redefinere publikums forståelse af deres egen identitet på en måde, som tilskynder dem til at tilslutte sig talerens agenda. Det er et publikumsbegreb, som er særligt anvendelig ift. diskurs, der har med identitetsdannelse at gøre, jf. Anderson (2007, s. 13 ff.). Det er ikke et publikumsbegreb, jeg vil bruge i denne afhandling. Når jeg alligevel nævner det, er det, fordi det med fordel kunne udnyttes i analyser af andre dele af Grundtvigs oeuvre, fx taler, der tiltaler og konstituerer det danske folk.

¹¹⁶ Deres respektive hovedværker, *The Uses of Argument* og *Traité de l’Argumentation*, udkom samme år, i 1958. De delte i en vis forstand også anliggende, idet de fra hver deres position ønskede at gøre op med den formelle filosofiske logik. De kendte, så vidt vides, ikke til hinandens arbejde i begyndelsen.

¹¹⁷ Modellen kan findes hos Toulmin selv (2003) eller evt. i en pædagogisk udlægning i Jørgensen & Onsberg (2011).

nævner i det efterfølgende, selvom Olbrechts-Tyteca altså også oprindeligt er medudvikler af teorien.¹¹⁸

En hovedtanke hos Perelman er, at argumentation altid så vidt muligt skal tage udgangspunkt i publikum. Hensigten med argumentation er at overbevise et publikum, dvs. søge publikums tilslutning til det, man siger, og derfor må den, der argumenterer, først og fremmest søge at etablere kontakt: ”[Argumentation] forudsætter virkelig en mental kontakt imellem taleren og tilhøreren: det er nødvendigt, at der lyttes til en tale, at en bog læses, for ellers vil de, som *handling*, være lig nul” (Perelman 2005, s. 43). Argumentation handler grundlæggende om at føre publikum fra en række præmisser til en bestemt konklusion, og det gør man bedst ved at tage fat i nogle værdier og præmisser, som publikum på forhånd accepterer. Er dette umuligt, må man i stedet forsøge at gøre de præmisser, man taler ud fra, nærværende og relevante for publikum. Man må gøre abstrakte begreber levende og skabe en samhørighedsfølelse (se mere om teknikkerne til at skabe nærvær i afsnit 4.4.).

Perelman skelner mellem to typer præmisser i praktisk argumentation: Man kan argumentere ud fra det virkelige eller ud fra det, som er at foretrække (s. 57 f.). Henviser man til det virkelige, bygger man argumentation op på enten fakta, sandheder eller generelt accepterede antagelser. Man appellerer med andre ord til publikums forestillinger om det virkelige og sikre. Fakta har en privilegeret status i denne form for argumentation, men som Roer (2014) skriver, så mister både fakta og sandheder deres privilegerede status, hvis de tages som konklusionen snarere end udgangspunktet for argumentationen (s. 122). Man bør ikke præsentere sine konklusioner, som om de allerede er antaget af publikum. Man må gøre sig umage for at søge publikums tilslutning til argumentationens præmisser og føre dem til konklusionen. Gør man ikke tilstrækkeligt ud af tilslutningen til præmisserne, begår man ifølge Perelman ”den alvorligste fejl” (Perelman 2005, s. 55).¹¹⁹

Vil man, i stedet for at tale om det virkelige, argumentere for, hvordan tingene *burde* være (”det, som er at foretrække”), så bygger man i stedet sin argumentation op omkring værdier, værdihierarkier og fællessteder (*loci communes/topoi*).¹²⁰ Værdier kan enten være abstrakte, dvs. uden forbindelse til bestemte personer eller institutioner (fx skønhed,

¹¹⁸ Udover Perelman (2005) bygger afsnittet også på Roer (2005) og (2014) samt Foss, Foss & Trapp (2002a).

¹¹⁹ Perelman betragter denne alvorlige fejl som en afart af den logiske fejlslutningstype *petitio principii*, hvor man forudsætter det, som skal bevises (2005, s. 56).

¹²⁰ Dvs. en kulturs fællesbegreber, talemåder, standardeksempler og klicheer.

retfærdighed), eller de kan være konkrete (fx Danmark, kirken). Når man vil forandre noget, appellerer man typisk til abstrakte værdier. Perelman peger på, at ingen værdier anerkendes af alle. Selv de værdier, man skulle tro var universelle, som ”det Sande”, ”det Gode”, eller ”det Retfærdige”, er kun genstand for enighed ”for så vidt de forbliver ubestemte” (s. 61). Så snart man applicerer værdier på konkrete situationer, vil der opstå uenighed. I en argumentation kan man komme ud for at værdier støder sammen, og da må man ordne værdierne hierarkisk og argumentere med udgangspunkt i, at den ene værdi rangerer højere end den anden.

To værdier, der ofte tørner sammen, er kvantitet og kvalitet. Den, der tager udgangspunkt i kvantitet, har som værdi det varige, det stabile, det objektive, det universelle og fællesskabet, hvorimod den, der foretrækker kvalitet tilskriver værdi til det sjældne, det skrøbelige, det originale, individet. Perelman peger på, at kvantitetstopoi karakteriserer det klassiske og kvalitetstopoi det romantiske (Perelman 1979). Opgøret mellem kvantitet og kvalitet kan ligefrem antage revolutionær karakter. Roer (2014) skriver:

Den, der ønsker at vende op og ned på en realitetsorden baseret på sandhed, objektivitet, fornuft og sikkerhed, må gøre plads til en større sandhed, en inkommensurabel orden baseret på intuition eller et direkte forhold til den Ene. Således vil heretikere ofte argumentere med kvalitetstopoi (s. 129).

Det er dette, som er på spil i romantikkens oprør med oplysningstiden i almindelighed og Grundtvigs opgør med den danske rationalisme i særdeleshed.

Ifølge Perelman kan argumentationen bevæge sig fra præmisser til konklusion på to måder. Enten er der tale om en associationsproces, hvor der dannes forbindelser fra et element til et andet, eller der er tale om en dissociationsproces, som adskiller de elementer, som sproget eller en anerkendt tradition hidtil har forbundet med hinanden (Perelman 2005, s. 86 f.).

Perelman arbejder med tre slags associationsargumenter: ”Kvasilogiske argumenter”, ”argumenter baseret på det virkeliges struktur”, og ”argumenter, der funderer det virkeliges struktur”.¹²¹ De kvasilogiske argumenter ligner formelle ræsonnementer (logiske eller matematiske), men adskiller sig fra den strenge formelle demonstration ved, at de altid forudsætter en tilslutning til den tese eller det skema, som tillader argumentets anvendelse. Selvom de kvasilogiske argumenter har en logisk fremtoning, er de ”ikke-tvingende” (s. 91).

¹²¹ De tre typer beskrives kort i Perelman (2005), s. 87 f. og uddybes siden i hhv. kapitel 7, 8 og 9-10.

Kvasilogiske argumenter vedrører fx kontradiktion, definition af identitet, anvendelse af retfærdigheds- og gensidighedsprincipper og sandsynlighed.

I sin gennemgang af de kvasilogiske argumenter skelner Perelman mellem kontradiktion og inkompabilitet, og det er vigtigt at have med her, da Grundtvig benytter sig ivrigt af kontradiktionsprincippet i sin argumentation. Perelman slår fast, at kontradiktion er et logisk begreb. Det betegner det problem, at en påstand og dens negation hævdes på samme tid: ”x er x og ikke-x”. Dette går ikke an i et logisk system, og systemet må derfor modificeres, så det ikke på samme tid er muligt at hævde det sande og det falske. Kontradiktionsprincippet forsøges nogle gange anvendt i en argumentation, der anvender naturligt sprog, men if. Perelman hører det ikke hjemme her. Når en regel eller tese støder imod en anden regel inden for dette domæne, er der ikke tale om formel kontradiktion, men om *inkompabilitet*, og den, der argumenterer, må vælge, hvilken af de to regler han vil følge. Der er ingen tvingende logisk nødvendighed. Perelman giver et eksempel med et barn, som har lært, dels at det skal ære sin far (det 4. bud), dels at det ikke må lyve (det 8. bud). Hvis faderen beder barnet om at lyve, opstår der en inkompabilitet. Barnet skal både lyve og ikke-lyve. Denne modstrid er ikke en logisk kontradiktion, hvor det med tvingende nødvendighed kan afgøres, hvad barnet skal gøre. Barnet må selv veje de to bud/regler op imod hinanden og afgøre, hvad der vejer tungest (s. 92). Kvasilogisk argumentation er altså *ikke* demonstration, men fordi den ligner demonstration, kan den give indtryk af at være sikker og uantastelig. Den drager nytte af den prestige, der er ved streng logisk tankegang, og henter sin persuasive kraft herfra.

Den anden gruppe associationsargumenter, ”argumenter baseret på det værendes struktur”, tager udgangspunkt i objektive strukturer ved virkeligheden. Disse argumenter bygger enten på successive forbindelser mellem elementer (fx kausalitet) eller på sameksistensforbindelser, som angår realiteter på forskellige niveauer. Til sidstnævnte gruppe hører autoritetsargumenter (*argumentum ad verecundiam*), hvor man argumenterer for noget med henvisning til, at det er accepteret af en vigtig person eller autoritet. Man bruger en person eller gruppes autoritet til at få tilslutning til et synspunkt. Autoriteten kan være en gruppe af mennesker, en upersonlig størrelse eller en enkeltperson. I teologien kunne det være kirkefædrene, Bibelen og Luther. Den ultimative autoritet er selvfølgelig den guddommelige (Perelman 2005, s. 135).

Den tredje og sidste gruppe associationsargumenter, ”argumenter, der etablerer det virkelige”, er induktive ræsonnementer, som enten slutter fra et enkelttilfælde til et andet eller fra flere enkelte tilfælde til generelle regler. Disse argumenter bygger på enten eksempel, illustration, model eller på analogi og metafor, og de orienterer tanken ved at få nye sammenhænge til at opstå. Perelman tilskriver både analogi og metafor en meget central rolle i filosofi og teologi: ”den filosofiske tanke, som ikke kan verificeres empirisk, udvikler sig i en argumentation, som tilstræber at få visse analogier og metaforer anerkendt som centrale elementer i en vision af verden” (s. 169).

De ovennævnte argumenttyper er alle nogle, der argumenterer på baggrund af association, men som sagt arbejder Perelman også med dissociation, og det er et særkende for hans teori. Det var ikke et begreb, den klassiske retorik beskæftigede sig med. Dissociation er en teknik, man får brug for, når man støder ind i en inkompatibilitet. For at undgå en selvmodsigelse, kan man blive nødt til at opløse et velkendt begreb i to dele eller opløse forbindelsen mellem begreberne og knytte dem sammen på en ny måde. Et dissociationsargument vil ofte rumme et opgør med den accepterede sprogbrug og sigte imod at nyformulere det kendte. Dissociation er en vigtig proces inden for filosofi og teologi, hvor mange argumenter bygger på en grundlæggende dissociation, nemlig opsplitningen af virkeligheden i en noumenal og en fænomenal virkelighed, dvs. i virkeligheden og dens fremtrædelsesform. Fremtrædelsen har en tvetydig status, idet den dels er udtryk for virkeligheden, dels ”kun” er det virkeliges fremtræden og kan være kilde til fejltagelse og illusion (s. 171 ff.). I størstedelen af den vestlige filosofis historie er det den noumenale virkelighed, som er blevet tillagt højest værdi, og den har virket normativ i forhold til den fænomenale virkelighed. Mange begrebspar er afledt af denne grundlæggende dissociation, fx subjekt/objekt og ånd/bogstav. Den sidstnævnte dissociation må den fundamentalistiske kristne benytte, når han eller hun støder på et udsagn i Bibelen, som ikke er bogstaveligt sandt. Så søger vedkommende at forklare, hvordan det i åndelig henseende (”i virkeligheden”) kan være sandt alligevel.

Perelmans teori er kommet til at stå som et væsentligt bidrag til den retoriske teori, fordi den udgør en omfattende og sammenhængende teori om argumentation. Teorien er dog blevet kritiseret for flere ting, bl.a. for at være (for) rationalistisk og tage for lidt højde for etos og patosappellen i retorik,¹²² men det skal siges, at Perelman i *Retorikkens Rige* faktisk pointerer, at argumentation ikke kun drejer sig om at søge intellektuel tilslutning hos publikum og få dem til

¹²² Se Roer (2005, s. 19 f.).

at anerkende sandheden af en tese, men at argumentation også kan have som formål at fremprovokere handling, og at argumentation angår det hele menneske (s. 47).

I bogen *Praktisk argumentation* har de to danske retorikere Jørgensen & Onsberg lavet en lidt enklere inddeling af mange af de argumenttyper, man støder på hos Perelman, og de knytter desuden argumenttyperne sammen med appel-formerne (2011, s. 51-63). De inddeler argumenttyperne ved at sige, at der er en stor gruppe argumenter, som har en *intellektuel* appel (logos). Det er dem, som typisk bygger på regler om, hvordan fænomener er forbundne, dvs. tegnargumenter, årsagsargumenter, klassifikationsargumenter, generaliseringsargumenter og sammenligningsargumenter. Derudover er der to argumenttyper, som angår tilhørernes *følelsesbetonede* stillingtagen. Det ene er autoritetsargumentet, hvor man appellerer til publikums tiltro til en bestemt kilde (etos), og det andet er motivationsargumentet, som har til hensigt at vække bestemte følelser hos tilhørerne, det kunne være frygt eller lyst (patos). Med denne fremstilling bliver det mere tydeligt, at argumentation ikke udelukkende handler om at appellere til intellektet.

Afslutningsvis vil jeg kort komme ind på vurdering af argumentation. Der er en række spørgsmål, man må stille til kvaliteten af en argumentation. For det første må man afgøre, om argumentationen er fyldestgørende, eller om der er svage punkter i form af fx manglende belæg for påstande, utilstrækkelig gendrivelse eller lignende. For det andet må man spørge, om argumentationen er passende, dvs. om den er afstemt i forhold til den retoriske situation (problem, tvingende omstændigheder, publikum, jf. afsnit 5.2.1.). Og endelig, for det tredje, må man forholde sig til det intrikate spørgsmål, om argumentationen er redelig. En argumentation, der indeholder løgn, fortielse eller fordrejning betragtes som uredelig (*ibid.*, s. 111). Redelighedskriteriet er forbundet med afsenderens intention og holdning til publikum. Det er afgørende for vurderingen af en evt. uredelig argumentation, om kommunikationsforholdet er jævnbyrdigt eller ej. Hvis der er tale om et symmetrisk forhold, er brøden ikke så stor, for da har begge ansvar for kommunikationen, mens det bliver mere problematisk, ja ligefrem farligt, hvis afsender spekulerer i et asymmetrisk kommunikationsforhold og udnytter det til at forføre og manipulere sine tilhørere (*ibid.*, se også Jørgensen 2000).

4.4. Stil

Det fjerde og sidste område, jeg vil inddrage teori fra, er stillæren.¹²³ Dansk retoriks nestor, Jørgen Fafner (2005), definerer kort og godt stil som sprogbrug, og dermed afviser han den udbredte misforståelse, at der findes tekster *uden* stil. Fafner kalder det en ”sej fordom”, at kun det retorisk forarbejdede sprog har stil, mens anden sprogbrug er uden stil. Fafners videre definition af stil lyder: Stil er ”tekstens totale sprogbrug, som den fremgår af den individuelle sprogbrugers konforme eller originale valg inden for en sprognorm” (2005, s. 129). Det er en vigtig pointe, at stil er valg, og at man træffer sine valg i relation til en sprognorm, som man vælger enten at efterleve eller overskride. De stilvalg, som en skribent skal træffe, angår både ordvalg, syntaks, rytme og stilfigurer (dvs. metaforer og figurer/sproglige mønstre).¹²⁴

Jeg vil i det følgende ikke foretage en bred gennemgang af den retoriske stillære med dens mange begreber om stilkvaliteter, stillejer og figurlære. Det ville være alt for omsiggribende, og meget af det er desuden almindeligt kendt stof.¹²⁵ Jeg vil i stedet indsnævre min interesse til to felter: For det første vil jeg undersøge det vigtige spørgsmål om, hvordan man skal forstå sammenhængen mellem en teksts form/stil og indhold. Jeg gør her front mod dem, der undskylder grove talere (det være sig Luther, Grundtvig eller andre) ud fra den opfattelse, at polemisk stil og grovhed ’bare’ er en form. For det andet vil jeg se nærmere på stiltyper, som senere kan hjælpe mig med at bestemme polemisk stil og funktionen af polemiske genrer (kapitel 6). Jeg undersøger den klassiske og moderne retorik for, hvad de behandler af beslægtede stiltyper.

4.4.1 Stil er ikke bare stil

Det er kendetegnende for det moderne, ny-retoriske begreb om stil, at stil ikke betragtes isoleret som en udformning eller udsmykning af det, der siges; stil er derimod en uadskillelig del af meddelelsen. Den er ”en integreret del af det samlede virkningspotentiale i en tekst” (Jørgensen

¹²³ Ordet ’stil’ opstod først i 1600-tallet. I den klassiske retoriske tradition taler man udelukkende om *elocutio*, jf. læren om de fem forarbejdningsfaser, som er omtalt i afsnit 2.1.

¹²⁴ Selvom visse stilistiske elementer er udtryk for bevidste valg, er ikke alt ved stil *nødvendigvis* intentionel kommunikation, for stil er også en historisk og kulturel betingelse. En skribent er således præget af den tid, han lever i og den kultur, han er en del af, jf. begreber som epokestil og gruppesprog/sociolekt.

¹²⁵ Gode grundlæggende fremstillinger af retorisk stillære findes hos Klujeff (2007), Jørgensen & Kock (2009) og Lund (2014b).

& Kock 2009, s. 177). Stilen har såvel som indholdet et persuasivt sigte.¹²⁶ Umiddelbart kan det persuasive ved stil måske synes at relatere mest til etos og patos: Bestemte stilarter kan fremprovokere bestemte følelser eller stemninger, og stil har som tidligere nævnt etosappel i og med, at stil har betydning for, om skribenten opleves som kompetent og venlig af publikum. Nyere retoriske studier understreger imidlertid, at stil også har med logos at gøre, da stil sådan set er argumentation. De teoretikere, som især har arbejdet med at etablere en argumentativ tilgang til stil, er Chaïm Perelman & Olbrechts-Tyteca, amerikaneren Jeanne Fahnestock og den danske retoriker Marie Lund.

Perelman & Olbrechts-Tyteca undersøgte i *The New Rhetoric* (1971) figureernes funktion i den overordnede argumentation, og kom frem til at visse figurer bringer nye perspektiver frem og flytter noget hos publikum. Disse figurer kaldte de 'argumenterende figurer'¹²⁷ og inddelte dem i tre grupper alt efter deres formål/funktion (s. 171 ff.):

- Figurer, som pålægger eller foreslår et valg, dvs. tilbyder en bestemt fortolkning, fx perifrasis (omskrivning), metonymi og correctio (selvrettelse).
- Figurer, som øger fornemmelsen af nærvær, fx onomatopoeia, hypotyposis og gentagelsesfigurer.
- Figurer, som etablerer et fællesskab med publikum, fx apostrofe og det retoriske spørgsmål.

Perelman & Olbrechts-Tytecas funktionelle analyser åbnede op for en ny tilgang til stil, og siden er retorikernes syn blevet mere og mere sporet ind på, at stil er argumentation.¹²⁸ Amerikaneren Jeanne Fahnestock gør således grundlæggende op med dikotomien mellem form (udsmykning) og indhold i sit værk *Rhetorical Figures in Science* (1999). Her demonstrerer hun via grundige analyser, at stilfigurer ikke er noget, som man føjer til en 'normal' sprogbrug for at gøre den skønnere, men at stilfigurerne er bærere af argumentationen. Fahnestock arbejder med den naturvidenskabelige retorik som sit genstandsfelt, et område, der ellers ikke er kendt for at anvende figurativt sprog. Hun vil derved vise, at retorikkens domæne angår alle fagområder, selv

¹²⁶ Dette gælder selvfølgelig især de "fødte" retoriske tekster: "in persuasive discourse, style often has a persuasive, as distinct from an aesthetic, purpose" (Dascal & Gross 1999, s. 111).

¹²⁷ Andre figurer regnede de for 'blot' stilfigurer, noget de senere er blevet kritiseret for, jf. Lund (2008, s. 30).

¹²⁸ En kritik af Perelman & Olbrechts-Tytecas behandling af stilfigurerne går på, at de fokuserer for meget på forståelse og for lidt på følelse, når de udelukkende undersøger, hvordan et stilelement argumenterer, for som tidligere nævnt vækker stilfigurer også følelser. Især må man være opmærksom på, at en del af figurenes effekt er at vække nydelse hos publikum, for menneskets hjerne er sådan indrettet, at vi ganske enkelt kan lide fænomener som symmetri, gentagelse og rytme (jf. Lund 2008 og Harris 2001).

det naturvidenskabelige. Fahnestock forfølger en "one mind hypothesis" (s. xii) og viser, at det er de samme kognitive processer og de samme principper for sproglig udformning, der bringes i anvendelse inden for naturvidenskab og humaniora, og de samme sproglige figurer, der eksisterer på tværs af både tid, tekster og discipliner (s. 44).

Fahnestock slår fast, at der ikke findes to sprog, et nøgternt og et figurativt, men at sproget grundlæggende er figurativt: "figures [...] are no longer seen as decoration on the plain cloth of language but as the fabric itself" (1999, s. xii). Der kan imidlertid godt være en gradforskkel, sådan at nogle tekster indeholder flere figurer end andre, og figurer kan da også bruges til at tilføre en tekst ekstra følelse, livagtighed og kraft, men der findes ikke et non-figurativt sprog (*ibid.*, s. 22).

Fahnestock undersøger dernæst det argumenterende aspekt ved en række konkrete retoriske figurer, dvs. hun interesserer sig ikke alene for, hvordan figurerne ser ud, men vil vide, hvad de gør.¹²⁹ Hendes arbejde kan ses som en udvidelse af nyere metafor-teori, som - for længst - har vist, at metaforen er et analogisk ræsonnement, som konstituerer ny mening.¹³⁰ Fahnestock undersøger i forlængelse heraf det ræsonnerende og konstitutive aspekt ved de knap så fremtrædende figurer som antitese, incrementum (hhv. gradatio), metabole og polyptoton (hhv. plokē) og demonstrerer med det ene fremtrædende eksempel fra naturvidenskaben efter det andet, at figurerne ikke blot er pynt, men de *ræsonnerer*: Figuren antitese er et argument ud fra modsætning; incrementum er et ræsonnement vedr. serier og kausalitet; metabole udtrykker et omslag; og polyptoton og plokē argumenterer ved at demonstrere konsistens via gentagelse. Hendes konklusion er, at figurer udtrykker et argument eller et tankemønster i en *kondenseret* form:

"The figure, then, is a verbal summary that epitomizes a line of reasoning. It is a condensed or even diagram-like rendering of the relationship among a set of terms, a relationship that constitutes the argument and that could be expressed at a greater length" (s. 24).

¹²⁹ Fahnestock fremhæver samtidig, at det funktionelle aspekt ved figurerne, som er blevet overset i nyere tid, faktisk godt kan findes repræsenteret i de gamle retorikker hos både Aristoteles, Cicero og Hermogenes – og tilmed hos Melanchthon. Den grænse, som man i nyere tid har trukket mellem argumenter og stil, var altså ikke nær så hårdt trukket op i de gamle retorikker (Fahnestock 1999, s. 26-31).

¹³⁰ Den klassiske retoriks substitutionsteori, ifølge hvilken et ord kan udskiftes med et andet uden større betydningsskred til følge, er i moderne tid blevet erstattet af en interaktionsteori (ved bl.a. I.A. Richards, Max Black og Paul Ricoeur), der ser metaforen som en interaktion mellem systemer, der genererer afgørende ny betydning. Endnu mere radikal er den kognitive metafor-teori (Lakoff & Johnson), som argumenterer for, at menneskets tankeprocesser grundlæggende er metaforiske; se Klujeff (2008, s. 37 f.).

Det er vigtigt at understrege, at figuren ikke bare er en opsummering af argumentet, det *er* samtidig argumentet i sin enkleste form. Det er "[the] morphological seed of the argument" (Harris 2001, s. 94). Figurerne strukturerer vores tankemønstre og måden, som vi ræsonnerer og argumenterer på. De har erkendelsespotentialer, de er en del af idéerne, tænkningen og er ikke bare fernis. Harris (2001) har formuleret dette forhold med en prægnant metafor: "The figure is emphatically not a decorative cherry on top of the logic. It is the logic" (s. 97). Figurerne er desuden *generative*: Man kan opdage argumenter gennem stilfigurer; man kan bruge formen til at få øje på indholdet (Fahnestock 1999, s. 31). Figurerne har simpelthen en heuristisk kraft. Konklusionen på Fahnestocks undersøgelse bliver, at figurlæren ikke skal opfattes som noget, der alene hører hjemme i den forarbejdningsfase, man normalt har forbundet den med, nemlig *elocutio* (se afsnit 2.1.), men at figurerne er på spil allerede i *inventio*.

Der er store analytiske perspektiver i Fahnestocks arbejde. Man kan uden videre anvende hendes fremgangsmåde på andre analyseobjekter og undersøge, hvordan figurerne kan være en indgang til argumentationen i en tekst. At bestemme kerne-figurerne vil hjælpe til at udpege tekstens argumentative "brændpunkter" (*ibid.*, s. 46), og via figurerne kan man bestemme argumentationens dynamik og topik, og man kan afgøre, *hvordan* figurer fungerer som idé, ræsonnement eller argument.

Den danske retoriker, Marie Lund, som er stærkt inspireret af Fahnestocks arbejde, har i flere sammenhænge peget på, at hendes indsigter med fordel kan bredes ud til at angå det, vi mere bredt kalder stil (se fx 2008, s. 43). Det er ikke blot figurerne, som argumenterer og danner betydning, det gør stil bredt forstået også, dvs. stil som tekstens samlede udtryk i form af ordvalg, ordsammensætning, figurer og rytme. Stil genererer mening og argumentation, og ligesom figurerne ikke blot er pyntebærret på kagen, er stil heller ikke blot glasur på overfladen: "Style is not merely a superficial layer that can be removed without any consequence for the argument. Style is the creator of thought, argument, and meaning" (2012, s. 104). Lunds arbejde er ikke blot en videreførelse af Lakoff & Johnsons og Fahnestocks arbejder med en kognitiv teori om metaforer hhv. stilfigurer. Ifølge Lund er stil nemlig konstituerende for mere end blot tanker og argumenter. Lund taler således i sin nye bog, *An Argument on Rhetorical Style* (2017), for et meget bredt begreb om konstitutiv stil: Stil er "constitutive of thought, argumentation, social

relations, communicative action, identity, and gender” (s. 123).¹³¹ Hun arbejder her i forlængelse af bl.a. Barry Brummett, som forstår stil som noget, der først og fremmest har at gøre med ”performance of identity”. Stil siger noget om, hvem vi er, hvem vi gerne vil være og hvem vi vil regnes for at tilhøre.

Den retoriske forståelse af stil som argumentativ og konstitutiv tydeliggør, at stil ikke er en uskyldig størrelse. Fordi stil kan konstituere betydning og forestillinger om verden, og særligt fordi stilpåvirkning ofte sker ubevidst, har stil også et manipulativt potentiale. Stil kan påføre et bestemt tankeindhold og påvirke den måde, vi ser på hinanden og verden. Dermed kan stil også lede os mod vores vilje. Kenneth Burke har peget på, at sproglige strukturer kan forføre publikum. Her gengives Burkes tanke af Harris (2001):

[...] certain structures “awaken an attitude of collaborative expectancy” in audiences, that even if you do not want to go where the pattern is leading, you follow its grooves anyway, sometimes running ahead of the rhetor and pressing its completion. You assent to the form, Burke says, and this attitude of assent may then be transferred to the matter, that happens to be associated with the form (s. 95).

Denne mekanisme, som kan formuleres slagordsagtigt som ”assent to the manner invites assent to the matter”, er kernen i demagogi. En veludformet og veludført tale kan lede publikum til at antage et indhold, de ellers ikke ville have accepteret. Dette manipulative potentiale ved sproget rejser et spørgsmål om stil og etik. Hvornår er en stilistisk påvirkning uredelig? Kock & Jørgensen (2009) peger på, at der må gælde samme redelighedskriterium som ved argumentation: Hvis man bevidst bruger sprog og stil til at få modtageren til at godtage misvisende information eller med stilen påvirker modtagerne til at tilslutte sig noget, de ikke vil tilslutte sig ud fra en bevidst overvejelse, så er der tale om manipulation eller demagogi, og det er at betragte som uredeligt (s. 192 f.).

4.4.2. Stiltyper og deres funktion

Med stiltype menes en række sammenhængende stilræk, som er typiske for tekster med bestemte *funktioner*. Man har arbejdet med stiltyper siden oldtiden, og her skal vi skele til den græske retoriker Hermogenes af Tarsos (1. årh. e.Kr.), som i værket *Om Stil* (Περί ἰδεῶν)

¹³¹ Lund lancerer dette begreb ’konstitutiv stil’ som et forslag til en tredje topos om stil ved siden af de to topoi, som er fremherskende i kulturen: at stilen enten er udsmykning, eller at stilen er mennesket. Den sidste topos kom til fuld udfoldelse i romantikken (jf. Leclercs udtryk ”Le style c’est l’homme même”). Lunds begreb ’konstitutive stil’ er i øvrigt udviklet inden for den bredere ramme af den tidligere nævnte konstitutive retorik.

konstruerede en systematisk og finmasket typologi bestående af syv overordnede stiltyper.¹³² Han kaldte typerne klarhed, stor(laden)hed, skønhed, hurtighed, karakter, oprigtighed og kraft. Nogle af de syv stiltyper inddelte han yderligere i en række undertyper.¹³³ Det særlige ved hans stillære er, at den ikke udelukkende fokuserer på den sproglige 'overflade', men kæder tre lag sammen, nemlig tekstens indhold, dens overordnede fremstillingsmåde og de detaljerede sproglige træk. Det er en kombination af disse tre elementer, som giver teksten dens særlige fremtrædelsesform. Da jeg finder forskellige elementer i Hermogenes' klassifikation interessante i forhold til Grundtvigs forfatterskab i almindelighed og stridsskrifterne i særdeleshed, gengiver jeg en tillempet oversigt over typerne her:¹³⁴

Hovedtype	Undertype	Indhold	Fremstillingsform	Stiltræk
Klar og præcis stil		Almindelige ting	Fortæller ligefremt og uden omsvøb	Hverdagssprog, simpel syntaks, talesprogs-rytme, foregribende sætninger, resumeer, opremsninger, inddelinger, spørgsmål-svar, rekapitulationer
Storladen stil	Højtidelig stil	Guddommelige ting, vidtløftige begreber som fx retfærdighed og godhed, store bedrifter	Allegorier, hentydninger til højtidelige ting	Ikke-voldsomme metaforer, substantiveringer, korte, aforistiske sætninger, rytmer
	Streng stil	Bebrejdelser,	Ligefremhed	Skrappe metaforer,

¹³² Værket regnes for det mest indflydelsesrige værk om stil i senantikken og blev standardværket i de retoriske skoler. Det blev oversat til latin i 1614 og fik også stor indflydelse i renæssancen.

¹³³ Hermogenes' system omtales nogle steder som en videreudvikling af de klassiske stilkvaliteter (*virtutes dicendi*, 'taledyde'): Korrekthed (*puritas/latinitas*), klarhed (*perspicuitas*), udsmykning (*ornatus*) og hensigtsmæssighed (*aptum*). Således ser Wooten (1987) Hermogenes' værk som kulminationen på en udvikling i græsk retorik henimod et mere og mere forfinede begreb om stilkvalitet (1987, s. xvii). Der synes dog at være en vigtig forskel i at, stilkvalitet er et normativt begreb, mens Hermogenes' oversigt over stiltyper er rent deskriptiv.

¹³⁴ Skemaet bygger på Hermogenes (1987) og en pædagogisk oversigt hos Kock (2012, s. 115-117). Dog gengiver jeg systemet lettere forkortet, idet jeg bl.a. udelader de fire undertyper, som har med 'karakter' at gøre, for, som oversætteren af *Om Stil*, Cecil W. Wooten, påpeger, falder denne kategori lidt udenfor, da den har mere med etosappel end med stil at gøre (1987, s. xv).

		kritik af højtstående personer		bydeformer, retoriske spørgsmål, korte sætninger, lyde der støder sammen, urytmisk, uharmonisk
	Voldsom stil	Bebrejdelser, kritik af lavtstående personer, gendrivelses, sladder, smæderi		Samme som ovenfor plus tilnavne/øgenavne, apostrofe (direkte tiltale), deiksis (denne mand!), korte led, opremsninger
	Vidtløftig stil	Unødvendige tilføjelser, udpenslinger	Omvendt kronologi, kunstig rækkefølge	Synonymer, parallelismer, opremsninger, gentagelser eftertanker, hypotetiske antagelser, parentetiske indskud
Skøn, harmonisk stil		-	-	Udsmykkende figurer, symmetriske konstruktioner, gentagelse, opbygning til klimaks, tilnærmelse til metrum
Hurtig stil		-	-	Korte sætninger, apostrofe, indskud
Karakterstil		Stil, som afspejler talerens karakter (ligefrem/enfoldig sød, spidsfindig, beskeden)		
Oprigtig stil		Simple ting, enkelhed, spontan vrede	Udbrud, bøn, brugt på spontan måde, manglende	Neologismer, følelsesladede ordvalg, direkte henvendelse, forvirring, selvafbrydelse,

			indledning og sammenbinding, rodet rækkefølge, afveje (kommer i tanke om ting)	selvrettelse, uafsluttede sætninger
Kraftfuld stil	Se nedenfor			

Hermogenes mente, at den, der behersker alle stilarterne og anvender dem, præcis når der er brug for dem, han eller hun taler med kraftfuldhed (δεινότης). Deinotes kan beskrives som ”den ’maksimale’ retoriske evne” og er evnen til at træffe de valg, der giver den optimale tilhørerreaktion (Kock 2012, s. 114).

Det, jeg hæfter mig ved i det ovenstående af relevans for mit emne, er selvfølgelig beskrivelsen af den stil, som har med bebrejdelser at gøre. Denne type stil anvendes ifølge Hermogenes, når man vil udtrykke lidenskab, og stilen afspejler talerens vrede og utålmodighed (Wooten 1987, s. xiv). Interessant er det, at Hermogenes arbejder med to former for stil, der passer til kritik og bebrejdelse: den strenge stil og den voldsomme. De to stiltyper adskiller sig grundlæggende ved, hvem de er henvendt til. Den strenge stil anvendes over for myndigheder og højerestående personer, som man vil udtrykke en bred, generel kritik overfor. Den voldsomme stil anvendes over for personlige modstandere. Her kan kritikken formuleres mere åbent og skarpt uden formildende omstændigheder. Hermogenes pointerer dog, at man helst kun skal kritisere folk, som man forventer, at publikum vil glæde sig over at høre kritiseret, det gælder i særlig grad, når man kritiserer ’opad’:

you would not be able to direct a vehement passage against someone more important than yourself, unless your audience would receive the criticism favorably. This is obvious from what I have said and is well known to anyone who is at all perceptive about public speaking (Hermogenes 1987, s. 31)

Interessant er desuden Hermogenes’ advarsel vedr. brug af ’skrappe’ metaforer:

metaphorical expressions are solemn and grandiose, but one must be careful using them. Used moderately they do make the speech solemn [...] but if a strong metaphor is used, the style becomes harsh [...] To use even bolder metaphors makes the speech coarse and vulgar [...] (*ibid.*, s. 22 f.).

Endelig finder jeg det interessant, at Hermogenes også forbinder vrede med ”oprigtig” stil. Det giver god mening, for der er noget troværdigt over det spontane, også den spontane vrede, idet det er svært at forstille sig, når man er spontan. Til den oprigtige stil vil jeg (for egen regning) koble den retoriske figur *parrhesia*.¹³⁵ Parrhesia betyder ordret at sige alt (sammensat af $\pi\alpha\tilde{\nu}\varsigma$ og $\rho\tilde{\eta}\sigma\iota\varsigma$),¹³⁶ og det er blevet en betegnelse for at tale oprigtigt, åbent og uforfærdet. Det indebærer, at man også tør kritisere magthavere uden hensyn til, hvad det måtte have af konsekvenser, jf. det engelske udtryk ”speaking truth to power”.¹³⁷ Denne oprigtige stil hører sammen med rollen som ’parrhesiast’,¹³⁸ dvs. en ’truth-teller’, der ytrer sin kritik uforfærdet. Man skal være opmærksom på, at parrhesia kan bruges både som en ligefrem og som forstilt retorisk strategi, dvs. man bruger ’ligefremhed’ som undskyldning for at være grov og forulempende.

Hvis vi går videre til moderne stilteori, finder vi i Marie Lunds seneste bog *An Argument on Rhetorical Style* (2017), en undersøgelse af de voldsomme og strenge stiltyper under overskriften ”provocative style”.¹³⁹ Hun har nogle interessante overvejelser om den samfundsmæssige funktion og gavn af provokerende stil, som jeg vil gengive her, da det ligger tæt op ad den polemiske stil og dens funktion.¹⁴⁰ Lund ser en tendens til, at man vurderer provokation som overskridelse af normer, hvilket det da også i bund og grund er. Provokation er en respektløs udtryksmåde, som bryder med decorum – samfundets normer for offentlig kommunikation, og det er vel at mærke en overskridelse, som provokatøren foretager *med åbne øjne*. Han eller hun udviser en nedladende holdning over for andres meninger, foretager personangreb og mange af de ting, man normalt regner for upassende. Lund plæderer imidlertid for et mere nuanceret syn på provokerende stil (herund også ironi og sarkasme). Den slags stil skal ikke alene vurderes negativt som overtrædelser af deliberative normer, men bør tillige blive

¹³⁵ *Licentia* på latin.

¹³⁶ Det er det aspirerede $\rho\tilde{\eta}\sigma\iota\varsigma$, der har givet anledning til transskriptionen med ’h’. Der er tradition for at gengive ordet sådan, og den følger jeg, selvom det sammensatte ord vel egentlig blot skulle transskriberes ’parrēsia’.

¹³⁷ Parrhesia er et meget omdiskuteret begreb i såvel filosofiske som retoriske kredse. Foucault har behandlet det indgående i sine sidste forelæsninger, udgivet under titlen *Fearless Speech* (2001). Foucault behandler imidlertid begrebet (delvist) i opposition til retorikken, idet han forstår parrhesia som det modsatte af velformet og strategisk tale, mens Walzer (2013) viser, at parrhesia ikke er ”artless”, men ”highly rhetorical”. Parrhesia bruges ofte *netop* med et persuasivt sigte (for videre diskussion, se svarene til Walzers artikel i *Rhetoric Society Quarterly* 43:4, 2013).

¹³⁸ Termen virker lidt fremmedartet på dansk, men i engelsk faglitteratur er ’parrhesiast’ en gængs betegnelse (jf. Foucault 2001, s. 11 f.).

¹³⁹ Også tidligere behandlet i Lund (2012).

¹⁴⁰ Polemik er dog en bredere kategori med et mere generelt kritisk sigte.

værdsat og anerkendt som en *vital* del af den offentlige debat. ”Provocative style in public debate has a function, and we err if we simply dismiss provocation as unconstructive” (*ibid.*, s. 161).

Provokerende stil har ifølge Lund flere funktioner: for det første skaber den opmærksomhed om et emne (”presence” med Perelmans udtryk). For det andet kan et indlæg i provokerende stil være med til at vække publikum, så de danner holdninger for og imod den pågældende sag, og for det tredje kan provokationen, idet den kalder på svar og modsigelse, få publikum engageret i ”retorisk medborgerskab”. Provokationen kan i bedste fald få publikum til selv at søge indflydelse på den offentlige debat.

Provokationen har altså både en malign og en benign side. Engagement og aktivitet er de positive resultater af provokation, mens det på negativsiden tæller, at engagementet fremmes i sammenstød med andre centrale værdier i offentlig debat, nemlig tolerance og anerkendelse af andres meninger. Provokerende stil fører desuden let til polarisering af samfundet (Lund 2012, s. 112). Lund mener dog samlet set, at et vist mål af provokation må tolereres, hvis man ønsker en engageret og livlig debat. Så længe provokation ikke slår over i alt for hård polarisering og propaganda, er den til gavn for den offentlige debat.

5. Retorisk genre teori

I dette afsnit skal den retoriske genre teori fremstilles og diskuteres. Da genrebegrebet kommer til at stå centralt i min analyse-del, kan jeg ikke nøjes med et *common sense*-begreb om genre, men må undersøge begrebet nærmere og fundere det teoretisk. Det skal dog straks slås fast, at det ikke er nogen udtømmende genre teori, jeg præsenterer her, men at jeg har udvalgt en håndfuld centrale teoretikere, hvis hovedtanker jeg præsenterer. Det drejer sig om Aristoteles, Carolyn Miller og Anne Freedman.¹⁴¹

I moderne litteraturteori har man traditionelt anvendt begrebet genre¹⁴² som en betegnelse for *klasser* af tekster, eller *typer* af litteratur, jf. titlen på et af den litterære genre teoris hovedværker: *Kinds of Literature* (Fowler 1982). Den traditionelle litterære beskæftigelse med genre har typisk været optaget af at inddele tekster i klasser (fx de tre hovedkategorier lyrik, prosa, drama) og af at udvikle store taksonomier, som kan ordne forholdene mellem genrer og inddele dem i naboklasser og over- og underklasser. Genstanden for de litteraturteoretiske undersøgelser har typisk været 'høj litterære', æstetiske tekster, og kategoriseringen af dem blev foretaget på baggrund af teksternes fællestræk i form og indhold.

I nyere litterær genre teori fra sidste halvdel af det 20. århundrede¹⁴³ opstod der en vis skepsis over for genrebegrebet. Man begyndte at regne klassificering for et mere usikkert foretagende, da det jo er muligt at lægge utallige kriterier til grund for klassificeringen. Man blev desuden bevidst om, at definitioner af de enkelte genrer oftest ikke kan foretages så stringent, at det med sikkerhed lader sig afgøre, om en tekst tilhører en bestemt genre. Genretaksonomier regnes altså ikke længere for låste systemer, hvor genrerne gensidigt udelukker hinanden, men grænserne er flydende, og man regner med, at en tekst godt kan tilhøre flere genrer på én gang (Fowler 1982, s. 37). I det hele taget finder man ikke længere, at genre teoriens værdi ligger i klassifikationen, men derimod i teoriens relevans for fortolkning af konkrete værker. Genrekendskab er ganske enkelt en nødvendig forudsætning for at forstå et værk.

¹⁴¹ Freedman er ikke den første teoretiker, man støder på inden for den retoriske genre teori, men hun har en rimelig central placering inden for feltet, og hendes position synes at få mere og mere opmærksomhed i disse år, jf. fx Reiff & Bawarshi (2016).

¹⁴² Ordet 'genre' er på dansk – og mange andre sprog – et låneord fra fransk. Det stammer oprindeligt fra det latinske ord *genus*, som blandt andet betyder art, slags, klasse.

¹⁴³ Blandt nyere litterære genre teoretikere kan – udover Fowler – nævnes John Frow samt Gérard Genette, Jean-Marie Schaeffer, Tzvetan Todorov og Jaques Derrida, som alle er repræsenteret med tekstuddrag i bogen *Genre* (Johansen & Klujeff (red.) 2009).

Siden midt-firserne er genrestudierne blevet bredt ud og dyrkes nu inden for en række videnskabsområder som retorik, sprogvidenskab, medievidenskab, kommunikationsteori og informationsvidenskab. Genrebegrebet er blevet udvidet, så det ikke blot omfatter (litterære) tekster, men også kulturelle produkter i det hele taget, som fx nyhedsudsendelsen, skole-hjem samtalen og jobansøgningen. Man er blevet optaget af hverdags-genrer (også kaldet *de facto*-genrer, jf. Miller 1984) fremfor litterære genrer, og man er blevet opmærksom på genrernes plads i kulturen og samfundet og på den funktion, en genre har. Særligt to retninger er blevet dominerende inden for denne nyere pragmatiske genreforskning, nemlig den skrivepædagogiske skole¹⁴⁴ og den retoriske skole kaldet *Rhetorical Genre Studies* (RGS),¹⁴⁵ som overvejende er et nordamerikansk foretagende. Eftersom analyserne i denne afhandling er retoriske, er det udelukkende den retoriske genreteori, som skal fremlægges og diskuteres her.

5.1. De aristoteliske genrer

Aristoteles' kategorisering af de tre talegenrer¹⁴⁶ står den dag i dag centralt i genreteorien. I fagsproget kaldes de tre talegenrer den deliberative, den forensiske og den epideiktiske tale (Aristoteles 2007, s. 42).¹⁴⁷ Mere nudanske betegnelser kunne være den politisk/rådgivende tale, retstalen og lejlighedstalen. Hver af de tre genrer er opstået i tilknytning til en bestemt type situation og sted (evt. institution). De er rettet mod et bestemt tidsperspektiv, har en særlig funktion og hver sit foretrukne overbevisningsmiddel (*ibid.*, s. 75).

Den *deliberative* tales sted er den offentlige forsamling, det politiske rum, hvor man rådslår om ting. Talen er møttet på fremtiden og angår det gavnlige og det skadelige. Talen tilråder eller fraråder bestemte handlinger og benytter sig gerne af *eksemplet* som overbevisningsmiddel.

Den *forensiske* tales sted er retten. Talen er møttet på fortiden og angår ret og uret. Dens funktion er at afgøre en strid vha. anklage og forsvar. Den forensiske tale benytter sig gerne af

¹⁴⁴ Der er to skrivepædagogiske skoler, som arbejder med genrebegrebet: den såkaldte Sydneyskole, som er inspireret af M.A.K. Hallidays systemisk funktionelle lingvistik (SFL), og den retning, man kalder *English for Specific Purposes* (ESP), som primært arbejder med genrer i relation til undervisning i engelsk som fremmedsprog. Denne skole er repræsenteret ved bl.a. John Swales.

¹⁴⁵ Mange af teoretikerne inden for RGS arbejder nu også med skrivepædagogik (fx Charles Bazerman, Amy Devitt og Anthony Paré).

¹⁴⁶ Betegnelsen "talegenrer" betyder forskellige ting hos forskellige teoretikere. Her betyder det forskellige underkategorier af genren tale, hvorimod "talegenrer" hos Bakhtin (1999) bruges synonymt med genre generelt.

¹⁴⁷ De græske betegnelser er *γένος συμβολευτικόν*, *γένος δικανικόν* og *γένος επιδεικτικόν*.

*entymemet*¹⁴⁸ som overbevisningsmiddel. Et entymem er et deduktivt ræsonnement, som ligner den logiske syllogisme derved, at man drager en konklusion på baggrund af nogle præmisser, men to ting forholder sig anderledes: Dels angår entymemet ikke kendsgerninger som syllogismen, men derimod holdninger og meninger, og den udtaler sig således om ting, der sandsynligvis forholder sig på én måde, men som også kunne tænkes anderledes; dels underforstås en af præmisserne i entymemet, hvorfor det også omtales som en *forkortet* syllogisme.¹⁴⁹ Aristoteles regner entymemet for det bedste retoriske overbevisningsmiddel (*ibid.*, s. 31, 36).

Den *epideiktiske* tales sted er den mere private forsamling. Den er møttet på nutiden og angår enten det smukke (dvs. det gode og prisværdige), som den roser og lovpriser, eller det nederdrægtige, som den dadler og håner. Denne genre benytter sig gerne af overdrivelse (*auxesis*) som overbevisningsmiddel. I sin gennemgang af denne taletype (*ibid.*, s. 68-76) fokuserer Aristoteles på lovtalen og de dyder, man kan lovprise hos en mand. Han finder det ikke nødvendigt at gennemgå dadeltalen i detaljer, da dens teknik blot består i at vende lovtalen på hovedet. Den er 'lovtalens sorte tvilling' (Roer & Klujeff 2011, s. 15). Aristoteles anså den epideiktiske tale for at være en degenereret form for veltalenhed, som kun forsøgte at behage, og som sådan hørte den i virkeligheden hjemme i litteraturen. Chaïm Perelman har siden søgt at rehabilitere epideiktikken ved at vise, at dens mål er at forstærke et fællesskab om visse værdier, som man søger at gøre fremherskende, og som skal bestemme handlingen i fremtiden. Derved kan der siges at være et afledt deliberativt element i det epideiktiske (Perelman 2005, s. 53 f.).

For alle tre genrer gælder det, at de giver taleren mulighed for at udtrykke sine intentioner over for et publikum, som han ønsker, skal reagere og handle på en bestemt måde. De tre taler er siden blevet suppleret med flere typer, fx tilføjede Melanchthon i sin retorik *genus didascalicum*, den undervisende tale, hvortil prædikenen regnedes (Nørager Pedersen 1980, s. 149).

De tre aristoteliske genrer spiller fortsat en rolle i nogle former for retorisk kritik.¹⁵⁰ Mange moderne genrer kan dog ikke bestemmes entydigt som enten deliberative, juridiske eller epideiktiske genrer, selvom der er elementer af det rådgivende, dømmende eller lovprisende i

¹⁴⁸ Ἐνθύμημα betyder 'overvejelse' eller 'tanke'.

¹⁴⁹ Det klassiske lærebogseksempel på en syllogisme: "Alle mennesker er dødelige; Sokrates er et menneske; Ergo er Sokrates dødelig" hedder som entymeme: "Sokrates er dødelig, fordi han er et menneske". Her udpensles proposition major ikke, men underforstås. I praktisk argumentation opleves det som unødvendigt og pedantisk at udpensle begge præmisser (Jørgensen 2009, s. 143).

¹⁵⁰ Jf. fx Campbell & Jamieson (1982) om blandinger af tre de aristoteliske genrer i genrehybrider.

genrerne. De tre aristoteliske talegenrer kan i stedet forstås som mulige strategier eller motiver, som moderne genrer benytter sig af.¹⁵¹

5.2. Den moderne retoriske genreteori

Den fornyede beskæftigelse med retorik i 1920'erne og 30'erne (neo-aristotelismen) udviklede ikke genreteorien nævneværdigt. Dens beskæftigelse med genrer bestod først og fremmest i genreanalyser af 'storgenrer' som præsidenters indsættelsestaler, begravelsestaler, prædikener og lign., og fokus var på det særegne ved den enkelte ytring, ikke på det generelle ved genren. Først i 1970'erne og 80'erne skete der noget nyt inden for retorisk genreteori, igangsat af Edwin Blacks kritik af neo-aristotelismen. Helt afgørende blev en ny opmærksomhed på og forståelse af den retoriske situation.

5.2.1. Den retoriske situation

Begrebet 'den retoriske situation' kendes i en vis forstand fra den antikke retorik som *καίρος*:¹⁵² Det at tale til rette tid på rette måde. I 1968 blev det imidlertid udfoldet på en mere omfattende måde af Lloyd F. Bitzer i den indflydelsesrige artikel "The Rhetorical Situation".¹⁵³ Bitzer gør her op med tanken om, at det er taleren og dennes persuasive intention, som er den primære kilde til retorisk aktivitet. Trangen til at overbevise opstår ikke ud af den blå luft, men en tale eller en tekst opstår, fordi nogle bestemte omstændigheder indbyder til, at der siges noget. Bitzers hovedpointe er, at en retorisk tekst altid er svar på noget: "Retorisk diskurs opstår som en respons på en situation, på samme måde som et svar opstår som respons på et spørgsmål, eller en løsning opstår som respons på et problem" (1997, s. 12). En tekst opstår ikke blot i en kontekst af personer, hændelser og relationer, der vil tillige være et påtrængende problem, som inviterer til, at der siges noget. Dette kalder Bitzer situationens *exigence*. Det er den 'bydende igangsætter' for en tekst: Det kan være en ufuldkommenhed, en fejl, noget, som ikke er, som det burde være eller måske ligefrem en fare. Der er i hvert fald et problem, som søges løst gennem diskursen. Og det sidste er vigtigt: det er, når man står med et problem, der kan løses ved at man kommunikerer til et publikum, som kan skabe den forandring, man ønsker, at man har en *retorisk* situation.

¹⁵¹ Miller (1984, s. 164).

¹⁵² Kairos betyder på græsk 'det rette, passende tidspunkt' eller 'en gunstig lejlighed'.

¹⁵³ I det følgende henviser jeg til den danske oversættelse fra 1997.

Problemet kan udefra set være mere eller mindre påtrængende; det kan være indbildt eller virkeligt, velkendt eller nyt – sagen er, at den, der skriver ind i en situation, skriver, fordi han opfatter et problem som vigtigt og som kaldende på en løsning, eller i det mindste en bevidstgørelse eller en forandring.

Udover *exigence*, er der to øvrige konstituerende elementer for den retoriske diskurs: Det publikum (audience), der tales til, og de retoriske vilkår (constraints), som ligger i situationen. Publikum definerer Bitzer som ”de personer, som kan påvirkes af diskursen”, og som kan formidle ”den forandring, som diskursen søger at skabe” (*ibid.*, s. 13). Ved retoriske vilkår forstås alle de elementer, som i situationen virker ind på diskursen: Både de ting, der ligger fast i forvejen (kendsgerninger, traditioner), og dem, taleren selv bringer med i sin karakter og sin stil. Disse elementer skaber tilsammen forskellige muligheder og begrænsninger for talen i den konkrete situation. Bitzer fremhæver desuden, at en retorisk situation kan være stramt eller løst struktureret. En retssag er stramt struktureret, for her er publikum udvalgt og deres opgave er klar. En vandreprædikant taler derimod ind i en løst struktureret situation. Han leder efter et publikum, mens han prædiker.

Bitzers tekst har haft umådelig stor indflydelse, men hans teori er også blevet modsagt og kritiseret for at være for materialistisk og deterministisk. Bitzer er for materialistisk, når han siger om det påtrængende problem og dets omstændigheder, at ”[de] er objektive og offentligt observerbare historiske kendsgerninger” (*ibid.*, s. 15). Richard Vatz var en af de første kritikere. Han opponerer mod Bitzers slagord om, at det er situationen, der fremkalder diskursen. Vatz tager afstand fra den filosofiske realisme, han finder hos Bitzer og gør sig i stedet til talsmand for præcis det modsatte, konstruktivistiske, synspunkt: At det er diskursen, der fremkalder situationen, dvs. situationer er ikke noget, der foreligger objektivt, men er noget, der skabes i talerens fortolkning af omstændighederne og formidling af disse: ”No situation can have a nature independent of the perception of the interpreter” (Vatz 1973, s. 154). Mening er ikke noget, der ligger i begivenhederne selv (Bitzer), men noget mennesker tilskriver begivenhederne. Når Bitzer siger, at situationen bestemmer svaret, overser han, at taleren altid udvælger nøje, hvad han vil sige, og hvad han ikke vil sige (*ibid.*, s. 156). Der er ikke tale om en demand-response-logik, og der findes altså ikke ét enkelt automat-svar til enhver given situation. Taleren prioriterer og fortolker i meget høj grad sit stof, og med sit svar reflekterer han ikke bare virkeligheden, men skaber den.

Vatz' kritik er bestemt relevant, men ændrer ikke på, at situation og *exigence* er vigtige begreber i retorikken. Det er stadig situationen og det påtrængende problem, der er igangsætter for den retoriske tekst; dog ikke forstået som en objektivt foreliggende virkelighed, men som en opfattelse hos taleren. *Exigence* er ikke noget, der foreligger i situationen, men noget forfatteren ser i situationen. Denne pointe bliver meget relevant for Grundtvigs polemik, da det, han ser som *exigence*, ikke altid opfattes som et problem af hans læsere. Skribentens første opgave i en sådan situation er at overbevise sine læsere om, at der foreligger en *exigence*.

5.2.2. Fra situation til genre

Bitzer afsluttede den ovennævnte artikel om den retoriske situation med at nævne, at nogle situationer er genkommende, og at der derfor opstår typer af respons ”Dag efter dag, år efter år, opstår sammenlignelige situationer, situationer som foranlediger sammenlignelige responser; heraf fødes de retoriske former, og en særlig terminologi, sprogbrug og stil etableres” (1997, s. 17). Han tilføjer, at tidligere retoriske responser kommer til at virke normerende for nye responser i tilsvarende situationer, dvs. at der skabes tradition og præcedens for at svare på bestemte måder. Et skoleeksempel på dette forhold er begravelsestalen. Det er en genre, som eksisterer, fordi en situation er genkommende (der er brug for en tale, hver gang en person dør). Genren får med tiden en konventionel form, fordi talere lærer fra tidligere talere, hvad der er passende at sige i den konkrete situation, og hvad der virker godt.

5.2.3. Genre som social handling

Karlynn Kohrs Campbell og Kathleen Hall Jamieson var de første, der tænkte Bitzers pointer ind i genreteorien. Ifølge dem er en genre ikke blot bestemt af form og indhold, som man traditionelt har sagt i den litterære genreteori, men situationen må tænkes med: ”[Genre is] a constellation of substantive, situational and stylistic elements” (1978, s. 14). Det er en pointe, at disse karakteristika indgår i et internt dynamisk forhold, og at de ikke kan skilles ad. Udformningen af en tekst er bundet tæt sammen med både indholdet og situationens krav. Campbell & Jamieson fremhæver desuden, ligesom Bitzer, at tekster og dermed genrer vil udvirke noget, vil forårsage handling i den givne situation: ”A genre is a group of acts” (*ibid.*, s. 16).¹⁵⁴

¹⁵⁴ Campbell & Jamieson blev trængt lidt i baggrunden, da Carolyn Miller efterfølgende slog igennem inden for genreteorien med begrebet ”genre som social handling”, men de skal have æren for, at de var de første til at bringe

Carolyn Miller videreudviklede tankerne fra Campbell & Jamieson i den vigtige artikel ”Genre as social action” (1984), hvor hun, som titlen antyder, tager handlingsperspektivet op. En tilfredsstillende retorisk genreteori må ifølge Miller forklare, hvordan diskursen virker og handler: “a rhetorically sound definition of genre must be centered not on the substance or the form of discourse but on the action it is used to accomplish” (s. 151). Genre bestemmes nærmere som ”typified rhetorical actions based in recurrent situations” (s. 159). Det nye ved Millers teori er, at det er funktionen, der *konstituerer* genren. De formelle og substantielle elementer er vigtige, og de kan sætte på sporet af en genre, men de kan ikke konstituere den. Det vil sige, at det, vi er vant til at kategorisere som genrer primært på baggrund af form, som fx et brev eller et digt, ikke er genrer *retorisk* forstået, da disse former kan bruges til en mængde forskellige formål og tale ind i helt forskellige situationer. Genrer forstås stadig som typer af diskurs, som kan karakteriseres ved ligheder i form og indhold, men det særlige er, at man ser form og indhold som bestemt af den handling eller type af aktivitet, genren udfører i en bestemt type situation (Devitt 2009). I en retorisk genreanalyse tager man altså højde for alle tre elementer og beskriver såvel en genres form, indhold og funktion.¹⁵⁵

Millers teori byder på et korrektiv til både Bitzer og Vatz. Den genkommende retoriske situation, som en genre svarer på, kan ifølge Miller ikke forstås som en objektivt foreliggende situation, for en sådan er unik og ikke genkommende. At identificere en situation som genkommende bygger på fortolkning, men fortolkningsaktiviteten ligger ikke hos det enkelte individ (Vatz), men den er intersubjektiv, dvs. er et socialt fænomen. Grunden til, at det er muligt at nå frem til fælles bestemmelser af situationer, er, at vores kulturelle viden baserer sig på typer: ”What recurs is not a material situation (a real, objective, factual event) but our construal of a type” (Miller 1984, s. 157). Det betyder, at *exigence* for en genre skal lokaliseres i den sociale verden. *Exigence* er ”an objectified social need”, ”a social motive”.

Genrer opstår altså på baggrund af et socialt behov i en kultur. Det sociale motiv er et samfunds fælles opfattelse af, at der er behov for at tale i en bestemt type genkommende situation. Det kunne være samfundets fælles opfattelse af, at der skal tales ved folketingets åbning, eller at nye bøger skal omtales i aviser (anmeldelsen) eller at folk, der ønsker at uddanne

både situations- og handlingsaspektet ind i genreteorien med udgivelsen af *Form and Genre: Shaping rhetorical Action* i 1978.

¹⁵⁵ Jf. fx Miller & Shepherds analyse af bloggen som genre (2004).

sig til forskere, skal indlevere en ph.d.-ansøgning osv. Genrer er kulturelle produkter, som giver mennesker mulighed for at handle retorisk og i fællesskab. Man kan kalde genrer ”mellemmenneskelige måder at handle på” (Kjeldsens 2014, s. 91). En genre sørger for, at man kan formidle sine intentioner på en socialt genkendelig måde, og genrer forbinder på den måde det private med det offentlige: ”[genre] motivated by connecting the private with the public, the singular with the recurrent” (Miller 1984, s. 163). Dermed er det ikke sagt, at den enkelte taler eller forfatter altid skriver inden for en genre med en intention, der passer til det sociale behov. Intentionen i den konkrete situation kan være ”ill-formed, dissembling, or at odds with what the situation conventionally supports” (*ibid.*, s. 158).

Et relevant korrektiv til Millers genredefinition er kommet fra bl.a. Charles Bazerman, som har påpeget, at det er mere præcist at sige, at genrer er *rammer* for social handling (”frames for social action”). Genrer er ikke handlingerne i sig selv, men de sætter rammerne for handling (se Bawarshi & Reiff 2010, s. 59 og Smedegaard 2016, s. 120 ff.). Jeg kunne selv ønske en definition, der desuden tager højde for form- og indholdsdimensionen, og jeg vil med udgangspunkt i Miller og med inspiration fra den danske lingvist Ole Togeby (2014, s. 11) foreslå følgende definition: En genre er en bestemt type tekst eller anden form for ytring, som er udviklet historisk på baggrund af genkommende situationer, og som virker normerende for, hvad der skal kommunikeres (indhold) og hvordan (form), for at man på en hensigtsmæssig måde kan udføre den sociale handling (funktion), som svarer til det sociale behov, der ligger i den retoriske situation.

Genrer opstår ud af et socialt behov og bliver til, fordi de på den ene eller anden måde er gavnlige for samfundet.¹⁵⁶ Det betyder dog ikke, at der kun findes genrer, som styrker og opbygger fællesskabet. Genrer er rammer for alle mulige typer menneskelige handlinger, som skal virke i et socialt rum. Asociale eller destruktive handlinger kan således også siges at være udtryk for et socialt behov, som fx det at udtrykke kritik i en anmeldelse eller et læserbrev. Det er dog et åbent spørgsmål, hvordan man skal forstå det, man kunne kalde non-kooperative genrer, socialt uacceptable genrer eller egentligt kriminelle genrer. Kan man forstå en trussel

¹⁵⁶ Jf. Anthony Paré: ”In summary, then, genres are social, rhetorical strategies meant to produce certain kinds of actions, and they become genres, or repeated actions, because they produce outcomes that the community (or some influential part of it) finds useful” (2011, s. 177 f.).

eller et pengeafpresningsbrev som udtryk for et *socialt* behov? Dette spørgsmål bliver meget relevant for stridsskriftets vedkommende og vil blive taget op igen i kapitel 6.

Miller forsøger ikke at lave en taksonomi for genrer. Det giver i hendes optik ikke mening, da genrer udvikler sig. Genrer er ikke statiske, men dynamiske størrelser. De ændrer sig hele tiden, og nogle genrer uddør, mens andre opstår. Man kan bare tænke på, hvor hurtigt der opstod nye genrer med fremkomsten af internettet. Vi har i dag utallige genrer, som ikke fandtes, før internettet blev udbredt i begyndelsen af 1990'erne.¹⁵⁷ Med en prægnant formulering af Cathrine Schryer (1994) er en genre ikke stabil over tid, men højst ”stabilized-for-now” eller ”stabilized-enough” til, at man kan anvende den og tale om den (s. 108).

Millers artikel blev banebrydende og affødte et væld af genrestudier, især af hverdagsgenrer som fx de genrer, man møder hos skatterevisorer eller hos socialrådgivere. Disse studier forsøgte at blottlægge de komplekse sociale, kulturelle og institutionelle faktorer, som er på spil inden for den pågældende type tekster. Siden midt-halvfemserne er der opstået megen kritisk genreforskning, som undersøger magtstrukturer og foretager ideologi-kritik i relation til genrer.

Efter denne retoriske og samfundskritiske bølge inden for genreforskningen er det, som om der nu ses en tilbagevenden til de mere litterære genrer, hvor man interesserer sig for, hvad de retoriske begreber kan bidrage med i litterære analyser (Sunesen 2015). Derudover er der en mærkbar interesse for at analysere enkelte unikke ytringer med bevidsthed om de(n) genre(r), de tilhører, og ikke kun undersøge genrerens rolle i det sociale. Ytringerne undersøges på en måde, så samspillet mellem form, indhold og funktion får opmærksomhed (Devitt 2009, Auken 2015b).

5.2.4. Genre som konvention og forventning

Det er vigtigt at understrege, at genrer virker regulerende på *både* produktionen *og* receptionen af tekster. Miller er inde på denne dobbelthed, når hun bemærker, at genre er ”meaningful action that is rule-governed (which is to say interpretable by means of convention)” (1984, s. 161). En forfatter skriver i en bestemt genre for at opnå en bestemt virkning og må til en vis grad rette sig efter genrens konventioner omkring både indhold, form og funktion for at blive forstået. De fleste genrer er imidlertid ikke at betragte som faste skabeloner, men som fleksible normer, der

¹⁵⁷ I en nyere artikel ”Where Do Genres Come From?” (2017) beskæftiger Miller sig med, hvordan nye genrer opstår.

altid anvendes unikt af den enkelte forfatter. Den enkelte tekst vil altid være præget af den konkrete situation og forfatterens specifikke intention. Hvis der ikke var fleksibilitet og rum for kreativitet, ville den ene tekst jo blot være en reproduktion af den anden.

Genre er også det styrende element for den, som fortolker en tekst. For læseren vil en forforståelse af tekstens genre præge læsningen af værket betydeligt. Man kan tale om, at der er indbygget en *forventningshorisont*¹⁵⁸ i genrer: Vi går altid til en genre med en bestemt forventning, og den forventning præger læsningen af det enkelte værk (Auken 2015a, s. 167). Den mening, man som læser henter ud af en tekst, er altså ikke kun styret af teksten selv, men er i høj grad styret af denne forventning, som ligger *foran* teksten. Genreforventninger er dog ikke nødvendigvis noget, man som læser er særligt bevidst om, idet genreforståelse typisk er en uudtalt form for viden.

Ikke sjældent sker det, at der skubbes til genrenormerne med det resultat, at der enten opstår en usædvanlig opfindsom brug af en genre, en blanding af genrer (en hybrid) eller et værk, der undervejs skifter fra en genre til en anden (*ibid.*, s. 159). Genreblandinger har helt forskellig status, alt efter om de optræder i litterære eller ikke-litterære genrer. I skønlitteratur har leg med genrer været helt almindeligt lige siden romantikken, hvor det at overskride genregrænser blev proklameret som et mål af bl.a. Friedrich Schlegel, og i dag mener mange stadig, at det skønlitterært interessante findes netop dér, hvor der brydes med genrekonventionerne. Man kan ligefrem sige, at det at være en moderne forfatter og skrive generisk regnes for ”a contradiction in terms” (Bawarshi & Reiff 2010, s. 20). I andre genrer, fx sagprosa, er et brud med genrekonventionerne mere problematisk.¹⁵⁹ I en avis skal der fx være tydelig forskel på artikler og annoncer, ellers bliver læseren forvirret. Hvis de to genrer blandes sammen, vil læseren blive i tvivl om intentionen og komme på hermeneutisk overarbejde. Amy Devitt (2004) beskriver præcist, hvordan genreblandinger ofte fører til frustration: ”a writer who mixes or shifts *genre* in the middle of the text causes confusion for the reader, not because the reader cannot label the genre but because the reader cannot be sure of the writer’s purpose or reader’s role – cannot be sure of the *situation*” (s. 22; forfatterens fremhævelse).

¹⁵⁸ Begrebet stammer fra litteraturteoretikeren Hans Robert Jauss og er tydeligvis inspireret af Gadamer’s hermeneutik.

¹⁵⁹ Det er hovedpointen i Ove Tøgebys bog *Blandt blot genrerne – ikke tekstarterne* (2014).

Udover konventioner for indhold, form og funktion vil genrer typisk også foreskrive en bestemt rolle hos forfatteren, og en overskridelse på dette punkt vil også virke forstyrrende på læsningen. Træder forfatteren ud af den forventede rolle, vil det ændre læserens syn på ytringen, og det kan være tilstrækkeligt til, at han eller hun finder ytringen defekt inden for sin genre (jf. Auken 2015a, s. 159).

5.2.5. Genre som spil¹⁶⁰

Anne Freadman præsenterer i artiklen ”Anyone for tennis?” (1994) en rammende analogi for, hvordan kommunikation (mundtlig eller skriftlig udveksling) og genre-regler hænger sammen: det er som et spil tennis. En tenniskamp involverer to modstandere, som skiftes til at slå en bold over et net. Det, der udgør selve spillet, er en udveksling af slag (replikker eller tekster), men der er ikke noget egentligt spil i gang, før der er sat en række regler op for spillet (genre). Det er kun muligt at gennemføre en kamp, der betyder noget, hvis rammerne er sat: Der skal være to personer til stede, de skal være udstyret med både bolde og ketsjere, og der skal være tegnet en bane op og sat et net. Først da kan interaktionen gå i gang, og der kan udveksles slag, som tæller.

Det er en vigtig pointe med denne analogi, at det at modtage et slag og at slå til bolden selv hænger uløseligt sammen, for man slår, *idet* man modtager et slag. Det er én og samme handling, men slagene har forskellig værdi for de to parter. En serv kan i udgangspunktet se god ud, men hvis den modtages rigtigt, hvis modtageren formår at give den enten en fart eller vinkling, der sender serveren tilbage på en uventet måde, kan den blive skadelig for afsenderen. I spillet er der i alt tre forhold, som virker ind, enten begrænsende eller befordrende, på den enkeltes spil (ytringer): Der er de evner, som spilleren er i besiddelse af; der er spillets regler, som skal følges, og endelig er der karakteren af de slag, man skal returnere.

Freadman introducerer endvidere overbegrebet ceremoni i betydningen spillets sociale ’setting’ (*ibid.*, s. 46). Genrer indgår i en bredere sammenhæng, som typisk består af flere genrer og handlinger. Fx er der en ramme af ritualiserede handlinger uden om en tenniskamp. Forud for kampen går bl.a. opvarmning og præsentation af spillerne, og bagefter er der udråbelse af vinderen, præmieoverrækkelse og en tur i omklædningsrummet. Et andet eksempel på en ”ceremoni” er en retssag, hvori der indgår mange forskellige genrer, og hvor der også dannes en forbindelse mellem genrer og handlinger i virkeligheden: En dom kan således afsiges med den

¹⁶⁰ Metaforen ’genre er spil’ kan siges at være en udvidelse af Wittgensteins begreb ’sprogspil’.

følge, at en person henrettes (Freadman 2002). Freadman skelner mellem ceremoni og genre på følgende måde:

Ceremonies are games that situate other games: they are the rules for the setting of the game, for constituting participants as players in the game [...] they are the rules for playing the game, but they are not the rules of the game. Games then are rules for the production of certain acts in those 'places' (1994, s. 46 f.).

Endnu et oplagt eksempel på forholdet mellem ceremoni og genre er gudstjenesten og prædiken. Gudstjenesten er en ceremoni, der indeholder mange genrer som bøn, sang, tiltale, velsignelse osv. Det er disse gudstjenestelige rammer, som bestemmer, hvem der må prædike, hvornår der skal prædikes og hvor længe. Prædikengenren sætter så for sin del normerne for, hvad der konkret skal/bør siges i prædiken og på hvilken måde.

En følge af definitionen 'genrer som spil' er, at man altid skal forstå tekster som enheder, der står i forhold til andre tekster og genrer. Af dette forhold drager Freadman en række konklusioner (*ibid.*, s. 48):

- Tekster er taktiske
- Tekster, som forholder sig til hinanden, vil have forskellige egenskaber og fungere som fx spørgsmål og svar eller teori og gendrivelse.¹⁶¹
- Når man skriver op imod sin partner, må man lave en repræsentation af ham/hende i sin egen tekst. Reglerne for repræsentation er en integreret del af genren (spillereglerne).
- Tekster kan have flere spil kørende på én gang og spille imod flere partnere.

Freadmans tennis-analogi er en fremragende anskueliggørelse af, hvad der sker i polemiske genrer. De er lige præcis sådan en række af slag, der placeres taktisk mhp. at vinde. Og som med tennisspillet bliver den polemiske kamp også mest interessant at spille og være tilskuere til, hvis modstanderne er "well-matched" (*ibid.*, s. 44).¹⁶²

¹⁶¹ Jf. Michael Bakhtins (en anden stor genreteoretiker) begreber om genrers dialogicitet og adressivitet (1999).

¹⁶² Til gengæld er Freadmans analogi knap så rammende, når det gælder mere kooperative genrer. Der er godt nok et kooperativt element i Freadmans tennismetafor i den forstand, at deltagerne går ind på præmisserne og følger spillet regler, men selve spillet er og bliver kompetitivt – med mindre der da er tale om en ren 'opvisningskamp'. Tennisanalogien tager ikke højde for, at vi ikke altid kommunikerer med hinanden for at vinde. Der er mange typer af dialog, som handler om at samarbejde, styrke sociale bånd, opnå forståelse af hinanden. I disse genrer handler det ikke om at sætte det smash ind, som sætter modstanderen ud af spillet, men det handler om at holde spillet i gang til fælles bedste (Smedegaard 2016, s. 158). Freadman kommer dog kort inde på dette: "There are games in which the confirmation of balance is the only stake" (1994, s. 44).

I Freadmans genreteori er begrebet *uptake* desuden helt centralt (jf. artiklen af samme navn fra 2002). Det lader sig ikke oversætte ordentligt til dansk og anvendes derfor som fremmedord i det følgende. Begrebet *uptake* stammer fra talehandlingsteorien (se næste afsnit) og er et begreb for, hvordan man reagerer på en ytring. Talehandlingsteorien regner med en vis automatik: et spørgsmål kalder på et svar, men for Freadman er det vigtigt at pege på, at det svar, man giver på en ytring, ikke er fuldkommen styret af denne, da man selv vælger *hvad* i ytringen, man tager op, og *på hvilken måde*, man svarer: ”Uptake is first the taking of an object; it is not the causation of a response by an intention [...] the object is taken from a set of possibles ” (Freadman 2002, s. 48). Med et *uptake* udvælger man sit objekt, definerer det og laver sin egen repræsentation af det. Der vil ofte være en lang række mulige måder at reagerer på: Man kan vælge at svare, man kan vælge at ignorere invitationen til at spille med, eller man kan vælge at skride til en helt anden type handling end den, der lægges op til. *Uptake* sker som regel med et vist element af uforudsigelighed. Freadman skelner mellem intra- og intergenerisk *uptake*. Intragenerisk *uptake* foregår inden for én og samme ceremoni (eller jurisdiktion), som når en jurys kendelse bliver omsat til en dom inden for retssystemet. Intergenerisk *uptake* sker på tværs af ceremonier, som når den dømmende myndigheds dødsdom skal føres ud i livet af den udøvende myndighed. Denne form for *uptake* kræver et stort oversættelsesarbejde og kan give anledning til fejltagelser og misbrug. Det er især dette intergeneriske *uptake*, som optager Freadman (”how does a ”sentence” become an execution?” *ibid*, s. 42).

At lære en genre vil if. Freadman sige at lære at spille et bestemt spil og anvende passende strategier i spillet. Her bliver *uptake* også vigtigt: ”knowledge of uptake is knowledge of what to take up, how, and when, including how to execute uptakes strategically and when to resist expected uptakes” (Barwarshi & Reiff 2010, s. 86). At kende en genre vil sige at vide, hvordan man tager den op inden for den konkrete sociale ’setting’.

Bawarshi & Reiff konkluderer i deres genre-lærebog, at Freadman er nødvendig at have med i genre-kanonen sammen med Miller: ”we cannot fully understand genres as social actions without accounting for uptake” (*ibid.*).

5.3. Forholdet mellem talehandlinger og genre som handling

Det er tydeligt, at den del af den retoriske genreteori, som er præsenteret her ved Miller og Freedman, trækker på en bestemt sprog-filosofi, nemlig talehandlingsteorien, som den er udviklet af J.L. Austin, John Searle og H.P. Grice i 1960'erne og 1970'erne.¹⁶³ Genreteorien kan siges at være en *udvidelse* af talehandlingsteorien (Freedmann 1994, s. 45), men der rejser sig nu spørgsmålet om, hvordan de mange talehandlinger¹⁶⁴ i en tekst forholder sig til tekstens eventuelle oveordnede talehandling, 'makrohandlingen'. Dette er blevet diskuteret livligt inden for lingvistikken, særligt den pragmatiske tekstteori. Her vil jeg præsentere to bud på en forklaring.

Nina Møller Andersen beskriver i artiklen "Genre and Language" (2015) med udgangspunkt i Mikhail Bakhtin, to forskellige måder, hvorpå en primær talegenre (talehandling) kan transformeres til en kompleks talegenre (teksthandling).¹⁶⁵ Den ene form for transformation sker ved, at talehandlingen forstørres til teksthandling. Transformationen er baseret på, at talehandlingens illokutionære kraft føres over på teksten. Det kunne være den ekspressive talehandling: "Hvor er du fantastisk!", der bliver til genren hyldesttale, eller den direktive talehandling "betal, hvad du skylder", der bliver til en rykkerskrivelse, eller assertivet "han er opstanden!", der bliver til en påskeprædiken.

Den anden form for transformation sker ved, at en talehandling blot kommer til at indgå som én i en række. Andersen giver et meget kort eksempel, en indkaldelse til tandlæge (her i min oversættelse):

Det er tid til deres regelmæssige tandundersøgelse.

Vær venlig at ringe til klinikken og bestille en tid.

Med venlig hilsen

Tandlæge xx.

¹⁶³ Jeg ser ikke grund til at gennemgå talehandlingsteorien i detaljer, men henviser til tekstsamlingen *Can you reach the salt? Pragmatikkens klassiske tekster* (Henriksen 2001).

¹⁶⁴ Man arbejder som regel på fem typer illokutionære talehandlinger, af den sene Searle kaldet hhv. *assertiver*, som vil sige noget om, hvordan ting er; *direktiver*, som vil have modtageren til at gøre noget; *kommissiver*, som forpligter taleren på en fremtidig handling; *ekspressiver*, som udtrykker talerens psykiske tilstand og endelig *deklarativer*, som er udsagn, hvorved man ændrer status eller tilstanden af en genstand eller et forhold (Searle 1976, s. 10 f.). Sidenhen er der inden for lingvistikken blevet foreslået justeringer af kategorierne, se fx Widell (2011).

¹⁶⁵ If. Andersen (2015) har Bakhtin foregrebet store dele af talehandlingsteorien. Hun mener, at Bakhtins begreb om *primary speech genres* (jf. Bakhtin 1999) stemmer fuldt overens med begrebet talehandling hos Austin. De to kendte imidlertid ikke til hinandens arbejder, og der er således tale om, at de har udviklet deres teorier parallelt.

Her har vi en række af tre talehandlinger: En assertiv i første linje, en direktiv i anden og en deklarativ i tredje. Andersen giver ikke noget bud på, om de tre talehandlinger tæller lige meget, eller om en af dem har forrang. Det har lingvisten Peter Widell til gengæld gjort. Han har nemlig undersøgt forholdet mellem talehandlinger og tekst for at finde ud af, hvorvidt en tekst er en 'flad' sekvens af talehandlinger eller en hierarkisk struktur, der giver teksten én overordnet talehandling - eller en kombination af de to (Widell 2011). Widells synspunkt er kort forklaret,¹⁶⁶ at det er muligt at foretage en hierarkisering af talehandlingerne ud fra, hvor megen kontakt de etablerer mellem tekst og kontekst. Der er nemlig to typer talehandlinger, som lægger op til instrumentel handling i verden, og som derfor kan ses som et overgangssted mellem tekst og ikke-tekst, og det er direktiverne og kommissiverne. De kræver handling i og med det sagte: ”kommisiverne og direktiverne rangerer højere end informativerne¹⁶⁷ i en tekst: De knytter sig i modsætning til informativet direkte til handleverdenen, som de virker styrende og koordinerende ind på” (*ibid.*, s. 339). Widells operative konklusion lyder: Hvis der findes enten ét eller flere kommissiver eller ét eller flere direktiver i en tekst, er teksten hierarkiseret. Eller sagt på en anden måde: ”i perlokutionær forstand er en tekst en enkelt-hierarkiseret serie af talehandlinger med en handlingsregulerende talehandling som overordnet (et kommissiv eller et direktiv)” (*ibid.*, s. 343).¹⁶⁸ Widell giver ikke mange eksempler i sin tekst, men vi kan jo kigge på tandlægeindkaldelsen ovenfor, og her synes Widells teori at holde. Den vigtige talehandling er direktivet, som uden den indledende forklaring og den efterfølgende hilsen ville lyde: ”Ring og bestil en tid”.

Widell er selv meget begejstret for sin tese om, at tekster både er sekvenser af talehandlinger og kan siges at have én overordnet talehandling: ”Jeg tror ikke man kan overvurdere relevansen af denne tese om teksten [...] Med denne som udgangspunkt har vi i virkeligheden skabt et nyt fundament for genreteorien” (*ibid.*, s. 343). Spørgsmålet er, om det er så nyt endda, for det, Widell foreslår, er vel, at en genre kan bestemmes ud fra den overordnede talehandling, den udfører, og det ligner jo unægtelig Millers definition af genre som (social) handling.

¹⁶⁶ Jeg udelader her en række mellemregninger og springer over de opgør, som Widell foretager ift. Searles klassifikationssystem. Det vil gå for vidt at komme ind på dette her.

¹⁶⁷ 'Informativ' er Widells betegnelse for en assertiv sproghandling, som har den perlokutionære effekt, at den blot fungerer som et stykke information for modtageren (*ibid.*, s. 328).

¹⁶⁸ Hvis der optræder flere kommissiver eller direktiver i en tekst, vil der være tale om et ”flerleddet hierarki af talehandlinger”. Man kan ikke gøre ét direktiv i en direktivsekvens overordnet (*ibid.*, s. 341).

Den fremgangsmåde, som Widell bruger til at bestemme tekstens overordnede talehandling, er imidlertid interessant og kan vise sig nyttig i analysen af Grundtvigs tekster, men som jeg ser det, er der et spørgsmål, der trænger sig på: Hvad er forholdet mellem kommissiv og direktiv? Er de i lige høj grad handlingsregulerende? Og hvis begge typer talehandlinger forekommer i en tekst, hvordan afgør man så, hvilken af de to talehandlinger, der er overordnet? Mit bud vil være, at direktivet må være højest i hierarkiet, da det er den type talehandling, der i højeste grad prøver at påvirke omgivelserne, mere end kommissivet, som er en forpligtelse, der kun angår afsenderen selv. Samtidig må man dog være bevidst om direktivets begrænsning. Den, der formulerer et direktiv, er ikke forpligtet på udførelsen af det. Han kan prøve at gøre forståeligt, hvad det er, han mener, og hvad det er, han vil have sin læser til at gøre, men det står ikke i hans magt at få tingene til at ske. Direktivet og sproget i det hele taget ”strækker sig ikke til den instrumentelle handlingsområde” (*ibid.*, s. 328).

6. Polemik som aktivitet og genre

I dette kapitel vil jeg foretage nogle systematiske overvejelser over polemik som fænomen i nyere tid (ca. 1800 og frem). Formålet med dette kapitel er at afklare afhandlingens nøglebegreb polemik og beskrive genren stridsskrift. Genrebeskrivelsen vil danne baggrund for analyserne i kapitel 8-13. Begrebet polemik belyses ved at inddrage forskellige definitioner og teorier fra retorikken, litteraturen og filosofien. En sådan tværfaglig og synkron betragtning er selvfølgelig en abstraktion og en statisk og lidt kunstig tilgang til et dynamisk fænomen som polemik, men ikke desto mindre er det vigtigt at have nogle begreber og teoretiske overvejelser at tage udgangspunkt i, når man studerer konkrete fejder.

Ordet polemik stammer fra det græske ord *πολεμος* (*polemos*), som betyder krig, eller mere præcist fra betegnelsen *ἡ πολεμική τέχνη*, *krigskunsten*. Polemik er ikke et retorisk fagbegreb og ikke en term, man anvendte i den klassiske retorik. Det er ganske vist i familie med den klassiske dadelte (en variant af den epideiktiske tale, jf. afsnit 5.1.), men adskiller sig fra denne ved at være mere saglig og mindre personorienteret. Ordet polemik i betydningen en skriftlig debat kendes på fransk (*polémique*) allerede fra slutningen af 1500-tallet, men det kom først i brug i Tyskland og Danmark i denne betydning omkring år 1800, hvor det især blev anvendt om skriftlige debatter inden for områderne teologi, filosofi, politik og litteratur (Felman 1979, Stauffer 2003).

Polemik er et vanskeligt fænomen at have med at gøre, men indledningsvis kan man sige, at polemik er en stridbar fremgangs- og udtryksmåde, en *aggressiv* form for tale eller skrift, som bundet i følelser som aversion, vrede, foragt eller ligefrem had. Man kan diskutere, hvor affektiv den bagvedliggende vrede er. Nogle vil insistere på, at affekt er en del af polemik,¹⁶⁹ andre vil sige, at polemik sagtens kan være kold og beregnende, eller at den ligefrem kan være drevet af nydelse ved kamp og ordkløveri (altså polemik som leg eller spil).¹⁷⁰ I religiøse stridigheder er had ofte ikke en 'personlig' følelse, men had over for religionens fjender fremstilles som

¹⁶⁹ Således Andreas Dorschel, som definerer polemik som "[a] genre communicating hatred" (2015, s. 681). Hans artikel, som er noget af det sidste nye, der er skrevet om fænomenet polemik, har - symptomatisk for disse år, hvor man taler om en affektiv vending indenfor human- og kulturvidenskaberne - særligt fokus på det emotionelle element i polemik.

¹⁷⁰ Grundtvigs samtidsige, præsten J. Victor Bloch skriver fx, at et stridsspørgsmål kan sendes ud i den lærde verden "til underholdende Discussion og behageligt Boldspil for dem, som ville være med" (Bloch 1840, s. 229).

forpligtelse. Man kan således tale om ”pious hatred” eller ”frommer Zorn” (jf. Fritz 2005a, s. 238). Uanset graden af affekt, vil der dog altid være modstand og aggression i polemik.

Polemikken kan – i bred forstand - rette sig mod både personer, institutioner, systemer, tænke- og handlemåder (Dorschel 2015, s. 680). Polemik er i familie med fænomener som udsældning, fornærmelse og forhånelse,¹⁷¹ men hvor fornærmelser lader sig reducere til blot at være en række skældsord, er polemikken argumenterende; den er civiliseret aggression, kan man sige, en blanding af emotionel og rationel kritik. Desuden anvendes ordet polemik oftest om professionelle sammenhænge vedrørende emner, der vurderes at have offentlighedens interesse. Det offentlige træk er det, der adskiller polemik fra et privat skænderi. Som germanisten Jürgen Stenzel morsomt skriver: ”Polemik trägt gleichsam Slips” (1986, s. 5).

Skal man forsøge at sige noget mere præcist om fænomenet polemik, begynder problemerne. De fleste ordbøger og opslagsværker er enige om, at det er svært begreb at definere, og mange artikler, der kredser om emnet polemik, er meget forsigtige med at komme med for bastante definitioner.¹⁷² I artiklen ”Polemik” i *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* hedder det fx, at der endnu ikke findes en samlet fremstilling af polemik. En seriøs beskrivelse vil kræve, at man studerer polemik grundigt i konkrete udmøntninger, og her er problemet, at man ’lider skibbrud’ på det nærmest grænseløse materiale, som historien frembyder (Stauffer 2003, sp.1404).¹⁷³

En distinktion, som er vigtig at få på plads, er, at ordet polemik både bruges om en *aktivitet*, nemlig heftig meningsudveksling (mundtligt eller skriftligt),¹⁷⁴ og om den *teksttype*, som indgår i en skriftlig meningsudveksling. Disse størrelser kan man passende behandle hver for sig.

Polemik som aktivitet er en skarp dialog eller diskussion, en konfrontativ interaktion mellem mennesker. Synonymerne er mange: meningskamp, ordstrid, kontrovers, fejde og pennefejde (hvis den er skriftlig). På tysk har man ordet ”Wechselfolemik”, som indfanger det

¹⁷¹ Om fornærmelsens retorik, se Conley (2010).

¹⁷² Det pointeres igen og igen, at der kun kan blive tale om en *tilnærmelsesvis* definition (Stauffer 2003, sp. 403) eller blot et *udkast* til en teori (Felman 1979, Stenzel 1986). Selv redaktørerne for den knap 600 sider lange konferencerapport *Religious Polemics in Context* må trods den meget grundige og omfattende behandling af emnet opgive at præsentere en ’altomfattende’ teori (Hetteama & Kooij 2004, s. xiii).

¹⁷³ For udgivelser, der kommer omkring mange forskellige konkrete fejder, se Stjernfelt m.fl. (2004) og særligt vedr. litterære fejder, Rohner (1987).

¹⁷⁴ Synonymt med ’strid’ eller ’kontrovers’. Sidstnævnte betegnelse er dominerende i den pragmatiske (lingvistiske) forskning, se fx Dascal (2003), Gloning (2005) og Fritz (2010).

dialogiske aspekt godt. I en polemik er der typisk to (eller flere) parter involveret, som forsvarer forskellige, evt. helt modsatrettede synspunkter.¹⁷⁵ Polemikken er som nævnt offentlig. Den kan være mundtlig eller skriftlig, og den kan foregå direkte eller gå via mellemænd. Det, parterne strides om, er i udgangspunktet fakta eller meninger og synspunkter, men efterhånden som en polemik skrider frem, vil deltagerne typisk også kritisere hinandens fremgangsmåder, især vil man angribe den måde, den anden gengiver ens egne synspunkter i form af citater og fortolkninger (Dascal 2010, s. 82).

En polemik har et kortere eller længere kronologisk forløb, som man kan skitsere i fire faser: Første fase er anledningen, anden fase er et kortere eller længere forløb (bestående af replikker og duplikker), som typisk eskaleres i polemisk styrke. Kühn (2010) taler således om die *Logik der Eskalation*: ”Jede Handlung des Gegners musste beantwortet und zugleich übertroffen werden” (s. 37). I nogle tilfælde vælger deltagerne dog hurtigt forbrødringen - ”die Option der Pazifizierung”. Tredje fase er polemikkens afslutning, og fjerde fase er de følgevirkninger, som en polemik ofte får. Følgerne kan være af idémæssig art eller af praktisk, håndfast karakter.

6.1. Den polemiske situation

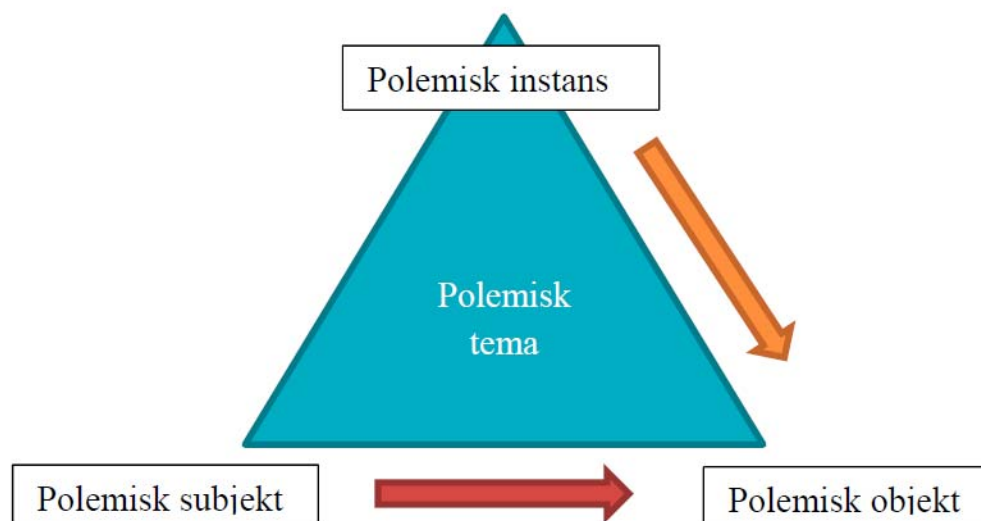
Der findes forskellige typer polemik, som vi skal se nedenfor, men for dem alle gælder, at der er nogle bestemte forhold, som karakteriserer den polemiske situation og kommunikation. Som beskrevet af bl.a. Stenzel (1986) indgår der typisk følgende fire elementer i den polemiske situation: Der er et polemisk *subjekt*, dvs. taleren eller forfatteren. Han står over for en modstander, som nok formelt set er adressat for det, der siges, men snarere er at forstå som *polemikobjektet*. Den egentlige adressat er *publikummet*, også kaldet den polemiske instans, som er dem, der skal påvirkes og ansføres til at tage stilling i sagen, det være sig emotionelt eller rationelt. Selvom det brede læsepublikum ikke altid adresseres direkte af forfatteren, er det dem, som er de primære modtagere. Fordi en polemisk tekst på denne måde er henvendt til både en navngiven person og et bredt publikum, kan man tale om, at den har en *dobbelt* henvendelsesstruktur,¹⁷⁶ og at kommunikationen ikke er en dialogisk, men en trialogisk konstellation (jf. Jørgensen 1995).

¹⁷⁵ Lecke (1972/1973) karakteriserer således polemik som drevet af både aggressivitet og ”die totale Parteilichkeit” (s. 59), jf. udtrykket ’absolutheitsanspruch’ i afsnit 3.1.2.

¹⁷⁶ Udtrykket ”dobbelt henvendelsesstruktur” er hentet hos Sunesen (2014).

Den polemiske kommunikation drejer sig om et eller flere polemiske *temaer*. De temaer, der for alvor giver anledning til polemik, er nogle, som formår at aktivere stærke følelser hos parterne, fordi de hænger sammen med værdier, som parterne regner for uopgivelige. Stenzel taler om, at temaet gerne skal være ”eine ausgiebige Energiequellen für Aggressionen” (1986, s. 6).

Situationen kan illustreres med denne model:

Der er i udgangspunktet en aggression i retningen fra det polemiske subjekt mod objektet (den mørke pil). Målet med polemikken er at vinde publikum over på sin egen side og vække en tilsvarende aggression hos dem mod objektet (den lyse pil). Der er altså to følelses-elementer på spil i en polemik. Der er de følelser, som forfatteren *udtrykker* i teksten og de følelser, som teksten *vækker* hos modtagerne (Dorschel 2015, s. 680).

6.2. Tre typer polemik

Som lingvisten George Lakoff og filosofen Mark Johnson har vist i deres kognitive metafor-teori, sådan som den er præsenteret bl.a. i den sprogvidenskabelige klassiker *Hverdagens metaforer* (2002), strukturerer metaforen krig, hvordan vi i den vestlige kultur opfatter fænomenet diskussion.¹⁷⁷ Man bruger udtryk som ”hun angreb de svageste punkter i hans

¹⁷⁷ Man kan indvende, at Lakoff & Johnsons fremstilling er for énsidig, eftersom det er muligt at tænke sig andre metaforer som strukturerende for fænomenet diskussion, det kunne fx være ”diskussion er spil”. Lund (2014b)

oplæg”, ”han skød hendes argumenter ned”, ”efter en lang diskussion, måtte han kapitulere” osv. Det er Lakoff & Johnson’s pointe, at vi ikke bare taler om diskussioner *ved hjælp af* krigsmetaforer; metaforen krig *strukturerer* fænomenet diskussion:

Vi kan faktisk vinde eller tabe en diskussion. Vi opfatter personen vi diskuterer med, som en modstander. Vi angriber hans standpunkter og forsvarer vores egne. Vi vinder eller taber terræn. Vi planlægger og følger strategier. Hvis vi ikke kan forsvare et standpunkt, kan vi forlade det og finde nye angrebepunkter. Mange af de ting vi gør når vi diskuterer, struktureres delvist af begrebet krig. Der udkæmpes ikke fysiske kampe, men derimod verbale, og diskussionens struktur – angreb, forsvar, modangreb osv. – afspejler dette. Forstået således er DISKUSSION ER KRIG en metafor vi lever efter i vores kultur; den strukturerer de handlinger vi udfører når vi diskuterer (2002, s. 14).

I forlængelse af Lakoff & Johnson kan man sige, at enhver diskussion er polemisk struktureret, men hvad de ikke berører, er, at nogle typer diskussioner er mere polemiske end andre. Derfor kan Lakoff & Johnson passende suppleres med en polemik-typologi.

En sådan typologi finder man hos den brasilianskfødte, israelske filosofiprofessor, Marcelo Dascal (f. 1940), der har beskæftiget sig indgående med fænomenet polemik, som han konsekvent kalder ”polemical exchange” for at understrege det dialogiske aspekt (se Dascal 2004 & 2010).¹⁷⁸ Dascal gør opmærksom på, at man siden oplysningstiden har arbejdet med en for skarp dikotomi mellem diskussionen, dvs. den sandhedssøgende samtale, på den ene side og disputten, dvs. den konflikt-optrappende samtale, på den anden. Man har ligeledes for entydigt regnet den sandhedssøgende samtale som hørende til videnskaben (især de ’hårde’ fag) og disputten som hørende hjemme i de bløde, mere ideologiske fag. Dascal peger på en mellemvej, en tredje kategori, som godt nok også er en stridbar form for diskussion, men hvor der er rationalitet og argumentation involveret på en anden måde end i en strid. I den indflydelsesrige artikel ”Types of Polemics and Types of Polemical Moves” (2010)¹⁷⁹ beskriver Dascal tre idealtyper for polemisk meningsudveksling. Hans typificering er interessant, og hans terminologi nyttig i analyseøjemed, hvorfor jeg gengiver dem her. Dascal har dannet de tre typer på baggrund

indvender således også, at metaforen ”diskussion er krig” underbetoner samarbejdsaspektet ved en diskussion (s. 171).

¹⁷⁸ Dascal har i løbet af sin karriere studeret kontroverser både fra en lingvistisk, filosofisk og historisk vinkel. Hans forskning har især drejet sig om 1600- og 1700-tallets kontroverser med et fokus på Leibniz som polemiker. Dascal er desuden stifter af *The International Association for the Study of Controversies* (IASC).

¹⁷⁹ Artiklen blev trykt første gang i 1998 i S. Cmejrkova (et. al. ed.), *Dialogue Analysis VI* (= Proceedings of the 6th Conference, Prague 1996), vol. 1. Tübingen: Max Niemeyer, og er siden blevet genoptrykt i flere antologier. Jeg anvender det seneste genoptryk fra 2010.

af den polemiske udvekslings *omfang* og *indhold*; de *midler*, som deltagerne anvender for at komme til en løsning af uoverensstemmelsen, og endelig det *mål*, som deltagerne i striden efterstræber (2010, s. 83). Disse forskelle har med stridens overordnede struktur at gøre og hører til det strategiske niveau (makro-niveauet). Der er også forskelle på det taktiske niveau, idet hver type polemik typisk betjener sig af ét bestemt taktisk træk ("move").

6.2.1. Diskussion – den problemløsende polemik

I en problemløsende polemik diskuterer man et konkret problem, og i løbet af diskussionen vil begge de deltagende parter komme til at anerkende, at roden til problemet havde at gøre med en misforståelse eller fejltagelse ved et begreb eller en procedure inden for et veldefineret felt. Denne type polemik kan finde en løsning, da fejlen kan rettes vha. anerkendte procedurer inden for det pågældende felt.

Det foretrukne træk i en problemløsningspolemik er beviset, som kan etablere en sandhed uden nogen form for tvivl. For at dette kan lykkes, skal der inden for feltet være klare regler for, hvordan man laver følgeslutninger, som på en genkendelig og valid måde leder fra en påstand eller dom til en anden. Slutningsreglens validitet og bevisets sandhed regnes for accepteret af modtageren. Er dette tilfældet, må modstanderen *nødvendigtvis* også acceptere konklusionen.

Nu kunne man mene, at denne form for polemik er mest anvendt inden for de hårdere videnskaber som matematik, naturvidenskab og filosofisk logik, men Dascal understreger (2010, s. 88), at termen 'bevis' ikke skal tages for snævert. Bevis kan også blot være en appel til et eksperiment, en observation, en vidneforklaring, common sense etc. Når sådanne størrelser præsenteres som direkte relevante for at etablere sandheden i et udsagn, så tæller de i kategorien 'bevis'. Et sådant bevis regnes for objektivt og neutralt i forhold til deltagernes interesser. Beviser går uden om tro og overbevisning og går direkte til sandheden. Beviser kan imidlertid kun blive afgørende i en kontekst, hvor man har en fast slutningsprocedure, som ikke anfægtes.

6.2.2. Disput – den eristiske polemik

Den problemløsende polemiks modsætning er den konkurrenceprægede, eristiske polemik.¹⁸⁰ I beskrivelsen af denne position trækker Dascal kraftigt på den lille, posthumt udgivne afhandling

¹⁸⁰ Ordet eristik kommer fra det græske ἐρισ, som dels er navnet på splidens gudinde i den græske mytologi, dels betyder strid, skænderi, tvistighed og kappestrid. Tilsvarende betyder adjektivet ἐριστικός at være ivrig efter at

af Arthur Schopenhauer ”Eristische Dialektik”, eller, som den lidt populært hedder i den danske version, *Kunsten altid at få ret* (2006). Her beskæftiger Schopenhauer sig med den ”rethaveriske metode”, kunsten at diskutere på en sådan måde, at man bliver ved med at fremstå, som om man har ret, hvad enten man har det eller ej - *per fas et nefas*, dvs. med rigtige eller forkerte midler (*ibid.*, s. 65). En eristiker begynder og ender – uanset udfaldet - en diskussion overbevist om, at han har ret. Schopenhauer griber tilbage til Platon og Aristoteles og den klassiske skelnen mellem på den ene side *dialektik*, som er dialogisk-argumenterende og løsningsøgende, og på den anden side *eristik*, som er en kamp, der benytter sig af manipulerende midler. I den stridbare diskussion vil man søge at fange sin modstander i fælder og få ham til at fremstå latterlig. Man søger ikke sandheden, men vil bare gøre den anden tavs. Eristik er en variant af dialektikken, men den er en fejltagtig, illegitim dialektik (Benjamin 1983, s. 21).

Dascal pointerer, at emnet i en eristisk polemik ikke er af en sådan slags, at fejl kan rettes og problemer afklares. Problemet har derimod sin rod i parternes forskelle i holdninger, følelser og præferencer. I en teologisk polemik kunne det være forskellige verdensbilleder eller gudsbegreber. Der findes ikke som i den problemløsende polemik nogen retningslinjer for, hvordan striden kan afgøres, så denne type strid har egentlig ikke nogen løsning. Den kan bare gå i opløsning af sig selv eller blive opløst. Eftersom der ikke findes løsninger, har denne type polemik det med at dukke op igen og igen i nye versioner over samme tema.

I en eristisk polemik har parterne en meget negativ opfattelse af hinanden. De ser måske ligefrem modstanderens synspunkter og uimodtagelighed overfor rationelle argumenter som en sygdom, mod hvilken der kun er tre handlemuligheder (når nu der ikke kan argumenteres): Man kan straffe (revse), hjælpe eller ignorere (Dascal 2010, s. 84). Parterne i en eristisk polemik ønsker slet ikke at lytte til hinanden; deres positioner er stivnede og lukkede for alt udefrakommende (jf. også Felman 1979 og Renaud 2009).

Det foretrukne træk i en eristisk polemik er ’kunstgrebet’, dvs. et trick eller en snedig fremgangsmåde, hvorved man opnår en fordel eller bliver i stand til at narre den anden.¹⁸¹

Kunstgrebene benyttes for at få modstanderen eller publikum til at reagere på en bestemt måde.

skændes. Eristik var i klassisk tid forbundet med sofisterne og var dengang som nu en pejorativ term. Termen ’eristisk polemik’ kan umiddelbart virke tautologisk, men den giver mening, for så vidt det er nødvendigt at skelne mellem stridbar polemik og andre mere saglige former for polemisk udveksling.

¹⁸¹ Denne term stammer også fra Schopenhauer (’eristische Kunstgriff’). Dascal bruger fremmedordet *stratagem*, oprindeligt fra græsk: στρατήγημα: krigslist.

Det afgørende er ikke, om den slutning, man foretager, er valid, blot den er effektiv. Det handler ikke om at få modstanderen overbevist om et bestemt synspunkt eller at få ham til at handle på en bestemt måde, men at gøre ham mundlam og ude af stand til at komme igen med et relevant modtræk.

Schopenhauer er meget kritisk over for kunstgrebene. De tages i brug alene for at vinde diskussionen, og deltagerne er ligeglade med, om de har ret eller ej – de vil hver især blot stå som vinder for enhver pris. Når Schopenhauer i sin tekst opstiller en liste over 38 kunstgreb, både defensive og offensive, er det ikke for at lære læseren at bruge dem, men tværtimod for at advare imod dem. Listen er tænkt som en hjælp for den ærlige debattør. Når han genkender disse uredelighedens kunstgreb, kan han lettere overvinde dem. Jeg bringer her en liste over et udvalg af kunstgreb, som jeg finder relevante for de senere analyser:

- At overdrive eller generalisere modstanderens synspunkt
- At tirre modstanderen, så han fremstår tåbeligt vred
- At aflede diskussionen, at tale udenom
- At drage falske følgeslutninger (konsekvensmageri)
- At latterliggøre modstanderen over for publikum (*argumentum ad auctores*)
- At påberåbe sig autoriteter
- At erklære sig ude af stand til at forstå modstanderens argumenter, hvorved man insinuerer, at han er fuld af vrøvl.
- At bruge værdiladede ord (eufemismer, dysfemismer)
- At sætte modstanderens synspunkt ind i en forhadet kategori uden øvrige argumenter
- At fremføre noget dybsindigt vås
- Og som en sidste udvej: At blive personlig, fornærmende, krænkende, grov (argumenter *ad hominem*)

6.2.3. Kontrovers – den deliberative polemik

Kontrovers er Dascals begreb for mellempositionen mellem diskussion og disput (Dascal 2010). En kontrovers er defineret ved at være en saglig polemik, der benytter sig af argumenter. Målet er hverken at løse et konkret problem eller besejre modstanderen, men derimod at *overbevise* modstanderne eller publikum om sin position. Det er med andre ord en deliberativ model.

Deltagerne i denne polemik benytter sig ikke af kneb, men af reelle argumenter, dvs. rationel argumentation spiller en vigtig rolle. Man opbygger sin tale med de argumenter, man mener, kan give sin egen position vægt sammenlignet med modstanderen. Den metafor, man ofte bruger i forbindelse med deliberation, er vægtskålen. Man kan tale sådan for eller imod en sag, at vægten af ens argumenter kan få vægtskålen til at hælde i ens retning. Kontroverser hverken løses eller opløses, de afklares. Afklaringen kan bestå i, at tilhørerne vurderer, at der er lagt nok vægt på en af positionerne, til at de kan træffe en beslutning, eller afklaringen består måske blot i, at man har fået greb om, hvori forskellen på de to positioner består.

Det foretrukne træk i en deliberativ polemik er, som antydnet, argumentet. Det er ikke så håndfast som et bevis, da det har med overbevisning at gøre, ikke sandhed som sådan. Argumenter bygger typisk på antagelser, som modstanderen accepterer som en form for bevis, og man vil bruge følgeslutningsmønstre, som *sandsynligvis* vil overbevise ham, men der er altså ingen tvang indbygget i modsætning til beviset, som har automatiske følger, og kunstgrebet, der manipulatorisk forsøger at tvinge virkninger igennem.

Dascals typologi er interessant og kan bruges som analyseredskab, men man skal selvfølgelig holde sig for øje, at de tre typer er udtryk for en abstraktion, og at det kun er i teorien, at de er så skarpt optegnet. I konkret polemisk udveksling findes der sjældent rene eksempler af den ene eller anden type. Der vil ofte være tale om en blanding. Man kan også være ude for, at de to stridsparter opfatter polemikken forskelligt, således at den ene part fx optræder deliberativt og den anden eristisk.

Desuden må man indvende imod Dascal, at han måske står lidt alene med opfattelsen af diskussion og kontrovers som en art polemik. Mange vil nok mene, at kun disputten er egentlig polemisk. Ifølge opslaget 'Polemik' i *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* (Stauffer 2003) kan man iagttage en glidning i opfattelsen af begrebet polemik. I begyndelsen af 1800-tallet, mens polemik var noget, der primært hørte det videnskabelige felt til, kunne man bruge ordet polemik relativt neutralt, men i dag og især i hverdagsprog forbindes polemik mest med noget i retning af usaglig nedrakning. Her er polemik noget markant andet end dialog.¹⁸²

En repræsentant for den mere snævre opfattelse af polemik er den hollandske teolog Teo L. Hettema, som har undersøgt fænomenet polemik i lyset af Carl von Clausewitz' teorier om

¹⁸² Jf. definition i DDO, som lyder: "Polemik er en heftig diskussion som især føres i en avis eller et tidsskrift, og som snarere er udtryk for stridslust end for et ønske om at nå til gensidig forståelse".

krig. Clausewitz er bl.a. berømt for formuleringen, at krig er en fortsættelse af politik med andre midler, hvilket betyder, at krig godt nok har forbindelse til politik, men den kan ikke reduceres til politik, da den bruger radikalt andre midler for at opnå sine mål. På samme måde med polemikken. Den har forbindelse til dialogen og diskussionen, men den *er* ikke dialog. Den er en fortsættelse af dialog med andre midler (2004, s. 28 f.).

6.3 Normer for lærde kontroverser i det moderne Europa

En gruppe tyske og israelske forskere (med bl.a. førnævnte Dascal) foretog i begyndelsen af 00'erne et indgående studie mhp. at afdække normerne for kontroverser, dvs. den sagligt argumenterende polemik, i det moderne Europa (1600-1800). Gruppen, som bl.a. bestod af lingvisterne Gerd Fritz og Thomas Gloning, gik empirisk til værks. De indsamlede stof fra en lang række videnskabelige kontroverser inden for forskellige fag, undersøgte hvordan deltagerne talte om det at stride, og derved udledte de et grundlæggende normsæt, som de kaldte ”kommunikationsprincipper for kontroverser”. Deres principper er opstillet på baggrund af især tyske, men også engelske tekster. Da man må formode, at normerne var nogenlunde de samme i resten af Europa på samme tid,¹⁸³ vil jeg gengive deres liste her og bruge den som en form for baggrund for analysen af Grundtvigs polemik.

¹⁸³ Khorasani (2009) mener, at disse normer kan gøres gældende den dag i dag og anvender dem som målestok for internetpolemik.

Kommunikationsprincipperne for kontroverser er:¹⁸⁴

1. Udsagn skal være sande
- 2. Man skal begrunde sine udsagn/holdninger**
- 3. Den der kritiserer, skal løfte bevisbyrden (*onus probandi*)**
4. Gendrivelse foregår punkt-for-punkt¹⁸⁵
5. Man skal være tydelig omkring, hvad der er hovedspørgsmålet (*status controversia*)
6. Man skal relatere andre argumenter til hovedsagen
7. Man skal undgå irrelevante emner
8. Man skal undgå unødvendige gentagelser
9. Skrive kort (*brevitas*)
10. Skrive klart (*perspicuitas*)
11. Ikke skrive jargon (skolastisk fx)
- 12. Undgå fejlslutninger**
13. Gerne sætte argumenter op som syllogismer¹⁸⁶
14. Ikke bygge alene på autoritetsargumenter
- 15. Undgå personangreb, ad hominem-argumenter**
16. Ikke sende anklagen tilbage / gengælde ondt med ondt
17. Lave rimelige fortolkninger af modpartens udsagn, ikke bevidste mislæsninger
18. Se sagen fra modstanderens side
19. Ikke latterliggøre
20. Ikke bruge ironi og sarkasme
21. Være høflig
22. Være behersket
23. Være kristen, dvs. sagtomdig (Matt 5,5)
24. Være tolerant over for modstandere

Især de fremhævede punkter 2,3,12 og 15 kom til at udgøre det, man kunne kalde en ”common-sense-teori” om kontroverser (Fritz 2008, s. 112; Gloning 2005). Gloning supplerer med den

¹⁸⁴ Listen bygger på Fritz (2005b, 111 f.) og Khorasani (2009, s. 129).

¹⁸⁵ Dette princip gjaldt primært for den tidlige pamflet-genre og glider senere ud.

¹⁸⁶ Også dette princip hørte til de tidlige pamfletter.

generelle regel, at man skal undgå at udtrykke disrespekt (2005, s. 273). Kontroversforskerne gentager mange gange, at alle disse principper nemt kan komme i modstrid med hinanden, og at principperne i realiteten næsten altid overtrædes. Der viser sig ofte at være langt mellem ideal og virkelighed.

6.4. Stridsskriftet

Efter disse generelle overvejelser over den polemiske situation, de forskellige typer polemik og normerne for ideel polemisk meningsudveksling, går vi nu videre til at undersøge den skriftlige polemik nærmere. Som skriftlig genre betegner polemik gerne de indlæg, som indgår i en pennefejde, hvad enten det er i form af indlæg i tidsskrifter og aviser (som vi så tidligere i afsnit 3.1.3. spillede fremkomsten af tidsskriftet som medie en vigtig rolle for udviklingen af den videnskabelige, litterære polemik) eller i form af selvstændige polemiske afhandlinger, som vi her vælger at betegne 'stridsskrifter'.

De polemiske indlæg i aviser og tidsskrifter kan have forskellig form og længde, og man kan således betegne både den polemiske notits og den polemiske artikel som 'polemik'. Satiriske indlæg i en fejde vil også kunne gå under betegnelsen polemik.¹⁸⁷ Jeg vil ikke gå nærmere ind i en beskrivelse af notits eller artikel her. Jeg finder det mere interessant at kigge på stridsskriftet, den længere polemiske afhandling, hvor de polemiske retoriske strategier kommer til fuld udfoldelse.

6.4.1. Stridsskriftets nabogenrer

Inden vi kommer til den positive bestemmelse af stridsskriftet, må vi gå en omvej over de negative. Det er nemlig en god indledende øvelse at definere en genre ved at afgrænse den fra sine nabogenrer.¹⁸⁸ Et indledende, heuristisk spørgsmål kunne derfor lyde: Hvilke genrer er den polemiske afhandling, stridsskriftet, i familie med og dog forskellig fra?

- Stridsskriftet er i sin kritiske tendens i familie med litteraturkritikken, men behandler typisk et større felt end blot en enkelt tekst og er knap så sagligt.

¹⁸⁷ På Grundtvigs tid var den lyriske genre rimbrevet meget anvendt i fejder. Rimbrevet skal dog ikke gøres til genstand for undersøgelse her; det er grundigt beskrevet som genre af Sunesen (2014).

¹⁸⁸ Jf. Anne Freedman om negative bestemmelser: "the not-statement is the first move establishing a generic classification" (1994, s. 51).

- Stridsskriftet er ved sin personlige og af og til fornærmende kritik i familie med smædetalen,¹⁸⁹ men er ikke nær så forulepende.
- Stridsskriftet er ved sin aktualitetsbundethed og polemiske tendens i familie med pamfletten, men er ikke nær så politisk og agiterende. Stridsskriftet er desuden typisk af større omfang end pamfletten, som gerne defineres som en *lille* tryksag.
- Stridsskriftet har også den polemiske hensigt til fælles med satiren,¹⁹⁰ men hvor satiren er en indirekte kritik, er polemikken præget af åben konfrontation, og mens satiren benytter humor, ironi og sarkasme, er stridsskriftet overvejende argumenterende. Satiren kan desuden stå alene, hvorimod stridsskriftet kalder på et svar. Endelig betragtes satiren sædvanligvis som et stykke forfint litteratur (kunst om man vil), mens stridsskriftet typisk er et hurtigt skrevet og knap så gennemarbejdet værk.¹⁹¹

6.4.2. Stridsskriftets indhold og strategier

'Stridsskrift' er – ligesom fænomenet polemik – en kategori, der volder problemer at definere, selvom mange intuitivt forstår, hvad den dækker. Konsulterer vi igen *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, får vi at vide, at stridsskriftet som kategori er "schwer faßbar" (Bremer 2009, s. 189). Der tages her en række forbehold: En tilfredsstillende definition gives ikke; der er ikke på retorisk grund udviklet nogen lære om den polemiske tales genrer; emnet strid er i det hele taget utilfredsstillende behandlet inden for retorikken, hvilket hænger sammen med, at strid og polemik indebærer *brud* på de retoriske normer. Stridsskriftet er en genre på tålt ophold, kan man sige. Genren findes, og man kan ikke undertrykke den, men det regnes ikke for passende at opstille regler for den og undervise i den. Selvom der ikke findes klare normer for stridsskriftet, kan man dog godt beskrive det alligevel, måske ikke udtømmende og tilfredsstillende, men man kan godt nærme sig en definition.

¹⁸⁹ Jf. genrerne ψόγος (psogos) og invektiv i klassisk retorik. I moderne tid har man dog ikke rendyrkede smædegener, men man taler om smæderetorik som et overordnet begreb for grov kritik af en identificerbar person eller gruppe (Klujeff & Roer 2011).

¹⁹⁰ Her menes satire som skriftlig, litterær genre, jf. også genren diatribe, som praktiseredes af kynikerne i det antikke Grækenland, og paskvillen, som er en betegnelse for et anonymt satirisk skrift fra 1500-tallet og frem.

¹⁹¹ På Grundtvigs tid afspejlede dette sig tydeligt i bogproduktionen. Et stridsskrift var typisk trykt på billigt papir og ofte trykt i hast med store mængder sætterfejl til følge.

Stridsskriftet hører til kategorien *lejlighedsskrifter*, dvs. det er en genre, som er stærkt bundet til en aktuel situation.¹⁹² En anden vigtig iagttagelse er det, at stridsskriftet er en *reaktiv* genre. Forfatteren, det polemiske subjekt, reagerer på en anden tekst, det kan være en afhandling, en artikel, en anmeldelse el.lign. Denne tekst kan betegnes *initialteksten* (jf. Bremer 2009). Forfatteren til et stridsskrift går typisk ind i en strid i to typer tilfælde. Enten foretager han et offensivt træk og anklager en person, fordi denne har givet udtryk for en position, som han er imod, eller han foretager et defensivt træk, hvor han primært forsvarer sig imod et angreb (Khorasani 2009, s. 123).¹⁹³ I det sidste tilfælde er der typisk blevet rejst en kritik eller ytret en fornærmelse, som han ikke vil sidde overhørig, og han tager derfor til genmæle.

Stridsskriftet er i udgangspunktet *personligt*. Det henvender sig ofte direkte til den navngivne modstander, nogle gange indgår modstanderens navn endda i skriftets titel. Man skelner typisk imellem, om anklagerne i et stridsskrift går på personens karakter eller på dennes handlinger ('sagen'). I en skriftlig teologisk polemik vil sagen angå den enkelte teologs holdninger, som de kommer til udtryk i hans bøger, hans fortolkningsmetoder og de læresætninger, som han holder for sande (Ryan 1982, s. 259). Selv det mest saglige stridsskrift, vil dog have svært ved at holde det personlige helt ude af diskussionen. Rohner (1987) taler således om, at eksemplarisk polemik "uden personanseelse" ikke lader sig gennemføre (s. 231).

Temaet for en pennefejde kan næsten være hvad som helst, men falder oftest inden for humanistiske og samfundsfaglige emner som religion, politik, kultur/kunst og litteratur, og ofte vil man strides om værdier, sandheder, meninger og lærepunkter. Man kan finde mange gode eksempler hos Rohner (1987), som på morsom vis anfører, at i et polemisk klima kan man polemisere næsten alle emner, lige fra engles afstamning til kupering af hundehaler (s. 224). Som tidligere nævnt skifter temaet af og til i løbet af en polemik, og der ses en tendens til, at selve måden polemikken bliver ført på, kommer til at optage en stor del af pladsen.¹⁹⁴ Der er altså tale om en høj grad af metakommunikation.

Centralt i et stridsskrift står selvfølgelig elementerne af *anklage* og *forsvar*. De to elementer hører uløseligt sammen som spørgsmål og svar, som et "speech set" (Ryan 1982). En

¹⁹² Af den grund regnes de af nogle for ikke at have blivende værdi for eftertiden (jf. kapitel 1).

¹⁹³ Der kan også være tale om et stedfortrædende forsvar, hvor forfatteren føler sig kaldet til at forsvare en anden person eller en institution.

¹⁹⁴ Dascal & Gross (1999) taler om, at de "proceduremæssige" spørgsmål sættes i forgrunden (s. 114), se også Dascal (2003). Dette 'move' kan også bruges strategisk til at aflede opmærksomheden fra en anklage.

anklage er en potentiel imagebeskadigelse,¹⁹⁵ eller med sociologen E. Goffmans begreb en 'facethreatening act'. Derfor vil den, der er udsat for en anklage, næsten altid forsøge at redde sit image ved at svare på anklagen. Talehandlingen 'at anklage' kan siges at implicere flere elementer (Fritz 2005b). Når man anklager en anden for noget, så:

1. Siger man, at personen har foretaget en bestemt handling
2. Mener, at handlingen er forkert/dårlig
3. Regner med, at personen, der gjorde det, er ansvarlig for sin handling

Den, der forsvarer en handling, kan vælge at sætte ind ét af de tre steder. Hvis han ikke har gjort det, han er anklaget for, kan han *benægte* (punkt 1); hvis han har gjort det, men ikke mener, at det er forkert, kan han *retfærdiggøre* handlingen (punkt 2); hvis han har gjort det, men ikke mener, at han er ansvarlig, kan han *bortforklare*. Endelig kan han selvfølgelig også bare indrømme, men man vil dog oftest prøve at undgå indrømmelse og regulær undskyldning i en polemik, da man derved taber ansigt, eller som Fritz udtrykker det, taber point i "the accusation-game" (*ibid.*, s. 154). En helt anden vej at gå er at så tvivl om, hvorvidt anklageren overhovedet har ret til at fremsætte anklagen.¹⁹⁶

Det kan undre, at forsvar/apologi fylder meget i polemik, men som beskrevet ovenfor, er stridsskriftet en reaktiv genre, og man kunne godt overveje, om 'forsvarsskrift' på nogle punkter var en bedre betegnelse. Når det alligevel hedder et stridsskrift, er det nok af den grund, at et forsvar også altid er et angreb. I en polemik bytter subjekt og objekt, forsvarer og angriber rolle hele tiden, og ofte er det svært at trække en grænse mellem den angrebne og den angribende. Hetteama (2004) pointerer, at kunsten 'det ædle selvforsvar' ganske enkelt ikke findes. Forsvar korrupperer altid og bliver til angreb.¹⁹⁷ Hetteama fremfører desuden det interessante synspunkt (igen inspireret af von Clausewitz), at en strid først begynder i det øjeblik, nogle begynder at

¹⁹⁵ Således fx Schwittala (1986).

¹⁹⁶ De nævnte punkter svarer nogenlunde til den klassiske retoriske stasislære, som var et redskab, der kunne hjælpe parter i en retssag eller stridighed med at identificere de afgørende stridspunkter og konstruere de relevante argumenter (Kock 2009, s. 119). Man arbejder typisk med fire staseis. Første stasis (lat. *status*), *status conjecturalis*, har at gøre med det rent faktuelle, dvs. spørgsmålet: Er det sket? Anden stasis, *status definitivus*, handler om, hvordan man definerer en sag. Tredje stasis, *status qualitatis*, vedrører sagens nærmere egenskaber - er der fx formildende eller skærpene omstændigheder? Og endelig er der fjerde stasis, *status translatus*, hvor man spørger til rammerne eller kriterierne: Hører sagen overhovedet hjemme ved denne domstol? Har anklageren lov at stille spørgsmålet?

¹⁹⁷ Hetteama anfører det pudsige eksempel, at man i 1700-tallet opfandt en sport med det fine navn 'pugilisme', som skulle gå ud på at forsvare sig og dermed være "the noble art of self-defence" men det blev hurtigt til det, vi i dag kender som boksning. Selvforsvar bliver uvægerligt til en kamp bestående af både forsvar og angreb.

forsvare sig (2004, s. 29). Ligesom der ikke bliver nogen krig, hvis man blot lader invasionen komme, bliver der heller ingen strid eller pennefejde, hvis man er parat til at sidde kritikken overhørig. Det er, når den forulempede part gør modstand og tager til genmæle, at striden for alvor bryder ud.

En vigtig polemisk strategi – uanset om man primært angriber eller forsvaret sig – er at opbygge *en stærk modsætning* mellem sig selv og den anden. Man skal selv fremstå som indbegrebet af *vir bonus*, og modstanderen skal fremtræde som en outsider, dertil skal det gøres tydeligt, at det er ham, der er aggressoren i fejden (*vir malus*). Han er måske ligefrem en trussel mod samfundet. I fremstillingen af modstanderen kan man vælge en strategi, der udelukkende diminuerer ham, men man kan også vælge den strategi at iscenesætte modstanderen som en vigtig figur for på den måde at få angrebet til at fremstå mere nødvendigt og legitimt. Og *legitimeringen* eller selvretfærdiggørelsen er overordentlig vigtig i denne sammenhæng. Forfatteren af stridsskrifter ved godt, at han taler imod god skik, når han bliver grov og personlig,¹⁹⁸ så han er nødt til at forklare, hvorfor angrebet er strengt nødvendigt, og han vil forsøge at påkalde sig ”reluctant belligerence” (Jasinski 2001b, s. 203).

Når man skal skabe det negative billede af modstanderen, kan man hente inspiration i smæderetorikken. Man kan bl.a. udnytte de klassiske topoi fra smædetalen (invektivet) og klandre modstanderen for nogle af følgende punkter: hans herkomst, navn, ydre, karakteregenskaber, sociale stilling, udvikling, venner, handlinger og ytringer.¹⁹⁹ I moderne tid er anvendelsen af pejorativ prædikation dog mere begrænset end i antikkens smædetaler. Det regnes fx for uacceptabelt at anvende latrinære og seksuelle ukvemsord, men kan i stedet få modstanderen til at fremstå som mindreværdig ved at anvende mere sobre skældsord. Modstanderen er måske utroværdig, inkompetent, foragtelig, skadelig osv. (Stenzel 1986, s. 7). Selv i nyere tid forbliver skældsord et væsentligt element i polemisk tale, skønt ordvalget er mere harmløst og kan være indlejret i argumenter.

Satiriske eller ironiske elementer er ikke et fast træk ved genren stridsskrift, men et valgfrit element. Mange mener dog, at humoristiske indslag gavner en polemik, som Dorschel fx

¹⁹⁸ Lund (2012) understreger, at det er et af kendetegnene ved provokation og polemik, at der forekommer et *bevidst* brud med decorum: ”provocative style [...] is a deliberate discursive trespassing against some norm of interaction” (s. 105).

¹⁹⁹ For en mere udførlig gennemgang af antikkens smæde-topoi, se Roer & Klujeff (2011).

skriver: "the most effective polemics aspire to comedy" (2015, s. 683).²⁰⁰ Latterliggørelse er et effektivt våben. Når det lykkes at få folk til at grine ad modstanderen, har de svært ved samtidig at føle sympati med ham.

6.4.3. Stridsskriftets form og stil

Stridsskriftet hører til prosagenrerne og har typisk form som en mindre afhandling, dvs. det er en selvstændigt udgivet tekst af en vis længde, som typisk er udstyret med en fortale eller et forord. Ofte vil man se, at det er i forordet (*exordium*), at forfatteren er mest personlig, og i hoveddelen at de mere sagligt argumenterende dele optræder. Visse stridsskrifters udformning er præget af en høj grad af tekstlig kompleksitet og intertekstualitet. Udover *primærteksterne*, som er dem, der indgår i fejden, kan man også tale om *sekundærtekster*, som er tekster, der på en eller anden måde hører med til polemikken, det kan være deltagernes egne omtaler af polemikken eller henvendelser til tredje part om polemikken. Endelig er der *co-tekster*, som er værker af andre forfattere, der inddrages i polemikken enten som polemikobjekt for den ene part eller som en fælles kilde, som begge regner for en støtte (Dascal 2010, s. 83, se også Fritz 2010, s. 465). Det er desuden ikke ualmindeligt, at der i en polemik henvises til andre polemiske komplekser.

Det, at der ofte i stridsskrifter refereres til et stort antal andre tekster, betyder, at man – i modsætning til en mundtlig polemik med en enkel struktur og en direkte kontakt til modstanderen – må anvende meget plads på at fremstille sin modstanders tanker og udsagn, og her spiller *citationspraksis* en meget stor rolle. Gengivelsen af modstanderens ord kan foretages på en mere eller mindre saglig måde. Ofte vil man i en polemik søge at arrangere citater, sådan at det gavner en selv. Det kan man kalde polemisk eller måske ligefrem manipulatorisk citationspraksis (Schwitalla 1986). Man kan vinkle modstanderens udtalelser på flere måder. For det første er der selve det udvalg af tekst, man vælger at bringe i spil. Der er typisk masser af tekst af tage af, og man vælger selv strategisk ud, hvad man kan bruge til at sætte modstanderen i et dårligt lys. Der er tale om en art selektiv læsning, hvor man fremhæver bestemte udsagn og måske tilmed gengiver dem ude af sammenhæng. For det andet kan man vinkle stoffet ved den måde, hvorpå man indleder til et citat ved fx at benytte værdiladede udtryk, som at modstanderen 'lyver', 'digter', 'foregiver' osv. For det tredje kan man citere upræcist og derved give ordene en

²⁰⁰ Reiners (1991) er inde på det samme: "Scharfe Polemik wird durch Witz erträglich" (s. 478), se også Lecke (1972/1973, s. 68).

særlig drejning. Endelig kan man få modstanderen til at fremstå latterlig blot ved at arrangere citaterne behændigt – og det kan være det mest effektive (Reiners 1991, s. 479).²⁰¹

Dette med citation giver anledning til at reflektere over spændingen mellem det *monologiske og det dialogiske* i et stridsskrift. Genren er jo dialogisk i sit udgangspunkt, i og med at den indgår i en samtale eller et spil med modstanderen, men samtidig har stridsskriftet monologisk karakter i den forstand, at forfatteren selv styrer, hvordan han lader sit polemikobjekt optræde i teksten. Han orkestrerer egenhændigt stemmerne og kan tilskrive den anden motiver, som han lyster. Dorschel (2015) har slået den pointe fast, at selve det, at der er flere stemmer til stede i en tekst, ikke nødvendigvis gør teksten dialogisk: ”what takes place between those two [stridsparterne] is a far cry from dialogue; the target of polemics is not welcome as an interlocutor. A polemical text typically emerges once dialogue has broken down; it tends toward monologue” (s. 683). Dialogen er med andre ord ikke oprigtig. Den udspilles ikke for samtalepartnerens, men for publikums skyld.

Stilen i stridsskriftet kan variere meget afhængigt af emne. Det er heller ikke ualmindeligt at stilen afveksler i det enkelte skrift, idet man typisk vil anvende meget patosappel i den indledende og afsluttende del med anvendelse af konfrontative og dramatiske stilelementer som apostrofe, retoriske spørgsmål, udbrud etc., mens de mere sagligt argumenterende passager kan være præget af logos-appel og en lavere stil. Hyppigt anvendte stilfigurer i polemiske tekster er krigs- og våbenmetaforer (martialsk metaforik), overdrivelser (hyperbel) og opstilling i dikotomier med antitesen som figur. Desuden bruges der ofte emfase fx i form af typografiske fremhævelser, eftertrykkelige gentagelser og anvendelse af slagord (Lecke 1972/1973, s. 79). Endelig vil der ofte være elementer af provokation med brug af skældsord som nævnt ovenfor. Som beskrevet i afsnit 4.4., er det en vigtig pointe, at stilen er *en del* af argumentationen. Det gælder også i stridsskrifter med polemisk og provokerende stil, at stilen har en argumenterende funktion, idet den udgør en væsentlig del af gendrivelsen. Med et godt udtryk er der tale om ”refutation by mockery” (Lund 2012, s. 107).

²⁰¹ Khorasani (2009) viser, at denne praksis er ret udbredt i internetpolemik via citation-reply-metoden (s. 186).

6.4.4. Stridsskriftets funktion

Det sidste og måske mest interessante punkt i en genrebeskrivelse af stridsskriftet er refleksionen over, hvilken funktion stridsskriftet har. Her må man dels skele til, hvad parterne ønsker at udrette med teksten, dels overveje, hvad genren *de facto* gør. Endelig må man spørge, hvilken rolle genren spiller i kulturen. Det er nødvendigt at skelne to hovedtyper fra hinanden: det overvejende deliberative stridsskrift, som er analyserende og argumenterende, og det overvejende eristiske, som er agiterende og evt. også diffamerende.²⁰²

Det deliberative stridsskrift har som mål at overbevise publikum om et givet standpunkt, men *de facto* er det svært, som Marcelo Dascal konkluderer i en af sine artikler:

Controversies scarcely result in persuasion. Still, there is a clear function of controversy, in making understandable the differences and problems between the partners in controversial discourse, though this is only an indirect consequence and not an aim that is aspired by the participants themselves (2004, s. 527).

Så selvom det ikke lykkes stridsskriftet at overbevise, har polemikken den nytte, at fronterne trækkes skarpt op (Jakobsen 2001), og man kan måske finde en *modus vivendi*. Polemik kan på denne måde ses som en dynamisk måde at aftegne identitet og grænser. Det er en *demarkationsøvelse*. G. E. Lessing, som er kendt for sit positive syn på polemik, mener at polemik grundlæggende er godt, for, selvom en sag ikke bliver afgjort ved en strid, så vinder sandheden i den forstand, at striden nærer ”die Geist der Prüfung”. Udsagn prøves, fordomme rystes, og striden forhindrer sminket usandhed i at udgive sig for sandhed (se Rohner 1987, s. 31).

Med det overvejende eristiske stridsskrift forholder sagens sig imidlertid anderledes. Der vil man, som tidligere nævnt, have ret og vinde diskussionen, ikke kun i modstanderens øjne, men man vil have publikum på sin side og fremkalde aggressive affekter hos dem, så der dannes fælles front imod polemikobjektet. Polemikeren er først og fremmest ude i et selvhævdende ærinde: Han vil fremhæve sig selv og sin egen position som værdifuld og modstanderens som mindreværdig. Den anden skal svækkes, gøres til social outsider. Stenzel (1986) bruger udtrykket ’sekulær manikæisme’ om polemik for at gøre det tydeligt, at polemikeren arbejder ud fra en lys-mørke-dikotomi, hvor det gælder om at indtage pladsen i lyset selv og støde

²⁰² Betegnelserne ’analyserende-argumenterende’ og ’agiterende-diffamerende’ skyldes Pehlke (1968), som også arbejder med en mellemkategori, som han kalder det ’argumenterende-agiterende’. Han pointerer, at grænserne mellem de tre typer er flydende, og at et konkret stridsskrift ofte vil kombinere de forskellige teknikker (s. 134 f.).

modstanderen ud i mørket. Han skal stødes ud af fællesskabet. Stridsskriftets sigte er med andre ord at *udgrænse* modstanderen (jf. også Bremer 2009).

Hvis man tager metaforen krig alvorligt, kan man også gå så vidt som til at sige, at målet med polemikken er at udradere den anden. Som Felman skriver: ”Si la plume est devenue une arme et si elle a remplacé l’épée, c’est que’il ne s’agit, dans la polémique, de riens moins, et rien d’autre, que de tuer l’adversaire” (1979, s. 185). Felman er af den opfattelse, at fænomenet polemik, hvor raffineret det end er i sit udtryk, er styret af en voldelig, morderisk tendens, som søger at destruere modstanderen (jf. også Rohner 1987, s. 27).

Man skal imidlertid være opmærksom på, at stridsskriftet har en dobbelt funktion, idet der er en social funktion *i* den asociale. For nok søger forfatteren af stridsskriftet at udstøde eller udslette sit polemikobjekt, men han styrker samtidig den gruppe, han selv repræsenterer, indadtil. Udgrænsningen har altså både negativ og positiv effekt: Den, der står med afvigende synspunkter, udgrænses af en gruppe, men derved stabiliseres det fællesskab, der bliver tilbage.

Endelig kan man også anlægge det lidt kyniske syn på stridsskriftets funktion, at det er en form for underholdning efter devisen ”når to slås, morer den tredje sig”. Både Stenzel (1986, s. 3) og Felman (1979, s. 188) hævder, at der er et element af nydelse i at overvære den døds kamp, der udspiller sig. Polemikkens mål er da måske ikke så meget at vække aggression hos publikum som at vække ”veltempereret skadefryd” (Dorschel 2015, s. 684). Med adjektivet ’veltempereret’ hentydes der til, at polemikeren går en balancegang: Hvis det, han skriver, er for pænt og fair, bliver det for kedeligt for publikum, men bliver det for unfair og voldsomt, vækker det blot afsky hos læserne og skader hans etos.²⁰³ Polemik både fascinerer og frastøder. Set i et underholdningsperspektiv ligner polemik den epideiktiske retorik, hvor det for taleren primært handler om at vise sin kunst, og hvor publikums rolle er at være iagttagere og bedømmere af talerens kunnen (jf. Aristoteles 2007, s. 42). Publikum vil fryde sig over talerens virtuositet og være mindre optaget af korrekthed (Roer & Klujeff 2011).

Vender vi os til sidst mod spørgsmålet om genrens plads i kulturen, synes i hvert fald det eristiske stridsskrift at være en problematisk genre pga. sit splittende og til tider voldelige sigte. Det er ”un genre *bâtard* de la littérature” (Felman 1979, s. 180). Det polemiske sprog er i strid

²⁰³ Jf. også Amossy (2010): ”Polemics has to be regulated in order to be efficient: too brutal a transgression of what can be tolerated would ruin the arguer’s chances to be heard. In the social arena, one cannot violate taboos without being sanctioned; an excessively brutal disqualification of an opponent would disqualify the speaker herself (s. 58).

med både Kenneth Burkes opfattelse af, at retorikkens formål er 'at fremkalde samarbejde' og H.P. Grice's norm om, at sproget skal være rationelt og bygge på kooperationsprincippet. Grice siger om meningsudvekslinger: "each participant recognizes in them, to some extent, a common purpose or set of purposes, or at least a mutually accepted direction" (Grice 2001, s. 203). Når det gælder polemik, er der kun tale om, at parterne i *minimal* grad regner med et fælles formål for diskussionen. Man er kun enige om at have diskussionen som en ramme, inden for hvilken man kan udtrykke sine uenigheder.²⁰⁴

Derfor kan man omvendt også sige, at en kultur, der tillader en genre som stridsskriftet og fænomenet polemik i det hele taget, er en kultur med en stor frihed og lighed blandt dens medlemmer. Polemik er synonymt med demokrati (Fehlman 1979, s. 188). Polemik er et middel til at sikre sameksistens i et samfund, hvis borgere indtager mange forskellige positioner og har mange interesser. Det er en genre, hvorigennem man lufter og håndterer uenigheder. Så selvom polemik sjældent har det rene deliberative sigte, man stræber efter i et demokrati, har det en anden velgørende funktion i samfundet. Når der i de polemiske genrer gives rum for dialog af den mere uciviliserede og personlige slags, så bliver det muligt for folk at gå i clinch med hinanden uden at ty til fysisk vold. Grov polemik skal altså ikke anses for at være irrationel, eftersom deltagerne trods alt viser vilje til at indgå i en form for dialog med hinanden og forvalte konflikterne verbalt frem for fysisk:

²⁰⁴ Grice fokuserede på udveksling af information og tog ikke højde for mere strategiske typer kommunikation. Det gør til gengæld Salvatore Attardo i artiklen "Competition and cooperation. Beyond Gricean Pragmatics" (1997). Her taler han for, at man kan gradbøje elementet af Kooperation i kommunikation, og at man kan bestemme graden af Kooperation ud fra tre parametre: Om de to parter i en kommunikationssituation har det samme mål; om de har lige megen information om den sag, der tales om; og om parternes hensigt med kommunikationen er åben eller skjult (s. 27). Attardo forstår da Kooperation som et kontinuum, der spænder fra fuld Kooperation, som er en åben, sandhedsøgende samtale mellem lige parter, til nonkooperation, som fx at den ene part lyver over for den anden (s. 45). Imellem disse to yderligheder findes der to typer kompetitiv kommunikation: Der er den asymmetriske, åbne kommunikation mellem to parter med forskellige mål, som Attardo kalder 'kooperation med et vist element af konkurrence' – det kunne være et skænderi eller en debat. Og så er der den asymmetriske, dækkede kommunikation mellem to parter med forskellige mål, som han kalder 'kooperation med et udpræget element af konkurrence' – det kunne være salgsmaterialer og propaganda. Det er Attardos pointe i artiklen, at kooperationsprincippet *ikke* er sat ud af kraft i disse typer kommunikation. Når man indgår i en polemik, har man godt nok ikke det samme mål for samtalen som sin modstander, men man er dog stadig enige om at føre en polemik, dvs. man har en "gensidigt accepteret retning" for kommunikationen. Så længe man ikke trækker sig ud af kommunikationen ved at lade være at svare, gå sin vej eller lignende, så er der stadig tale om en vis grad af Kooperation. Attardos konklusion lyder: "the competitive modes of conversation presuppose and exploit the cooperative ones" (s. 45).

polemics is the only way for adversaries sharing the same (national) space to coexist – to live together while sustaining opposing claims and holding antithetical views. Violence is translated into a communication framework, superseding physical fighting or political repression (Amossy 2010, s. 59).

Med en metafor kan man sige, at de polemiske genrer er en ventil i samfundet, hvorigennem det had og den aggression, som altid vil være til stede, hvor mennesker interagerer, kan lukkes ud.

7. Analysemodel

På baggrund af de teoretiske gennemgange i de tre foregående kapitler, udleder jeg nu følgende model, som jeg vil anvende heuristisk i analysekapitlerne. Modellen vil altså ikke blive brugt slavisk, men de forskellige emner vil få vægt, alt efter hvor relevante de er i den konkrete sammenhæng.

1. Situation

- Hvad er det for en situation, teksten er skrevet ind i? Hvilket påtrængende problem er det, der har motiveret Grundtvig til at skrive netop dette værk (*exigence*)?
- Hvilke andre tekster samler Grundtvig op og svarer på (*uptake*)? Hvad vil han opnå/påvirke med værket?

2. Genre

- Hvilken genre er der tale om?
- Er der flere genrer på spil i det enkelte værk, fx indlejrede genrer eller genreblandinger?
- Hvordan anvender Grundtvig de(n) konkrete genre(r)? Overholder han spillereglerne, eller bryder han med konventionerne?

3. Talehandling

- Er der performative talehandlinger i teksterne? Hvilken karakter har disse?

4. Selvfremstilling

- Hvilket selvbillede kan læses ud af teksten? Hvordan konstruerer Grundtvig sin persona? Hvilke roller tildeler han sig selv? Her kigges særligt efter bibelske og kirkehistoriske typer: Profeten, martyren, reformatoren.
- Hvordan opbygger han sin etos?

5. Appelformer

- Hvordan benytter Grundtvig de tre appelformer logos, etos og patos? Hvad bruger han mest? Appellerer han overvejende intellektuelt eller emotionelt?

6. Fremstilling af polemikobjektet

- Hvilke modstandere/polemikobjekter er der i spil? Hvordan fremstilles de forskellige modstandere? Er fremstillingen fair?

7. Personlig vs. saglig polemik

- Hvornår går Grundtvig efter sagen og hvornår efter manden? Er der elementer af smæderetorik?
- Hvordan legitimerer Grundtvig sine angreb?

8. Indskrevet publikum

- Hvilke forestillinger om publikum er indlejret i teksten, og hvilken holdning indtager Grundtvig over for sit publikum?

9. Argumentation

- Hvilke argumenttyper anvender Grundtvig? Hvilke værdier argumenterer han ud fra, og hvordan hierarkiseres værdierne? Hvordan bruger han fx kvasilogiske argumenter og dissociationsteknik?
- Redelighed: Er der tale om redelig argumentation, eller benytter Grundtvig sig også af metoder som forenkling, fordrejning, overdrivelse af modstandernes synspunkter? Og samlet set: Er der tale om egentlig deliberativ dialog, eller nærmere eristik?

10. Stil/sproglig udformning

- Hvad er der generelt af stilistiske karakteristika?
- Er der bestemte metaforer, der går igen?
- Er stilen passende (*aptum*)? Er den redelig?

III. ANALYSER AF DE POLEMISKE KERNESKRIFTER 1810-1825

Inden vi kommer til analyserne, er det nødvendigt med nogle få bemærkninger om det, man kunne kalde polemikkens ”rammebetingelser” i guldalderens København. Der var nemlig ikke fuld ytrings- og trykkefrihed i perioden 1799-1849. I kølvandet på den franske revolution opstod der i Danmark en tiltagende kritik af enevælden, fremsat af forfattere som P.A. Heiberg (1758-1841) og M.C. Bruun (1755-1826), og for at dæmme op for politisk kritik og ”Skrive-Frækhed”, indførte man ”Trykkefrihedsforordningen af 27. september 1799”, som var en indskrænkning af trykkefriheden.²⁰⁵ Man genindførte ikke tidligere tiders forhåndscensur, men forordningen gjorde det klart, hvad der skulle regnes for misbrug af trykkefriheden, og hvordan misbruget skulle straffes.²⁰⁶ Den hårdeste dom var dødsstraf for tilskyndelse til opstand mod regeringen, kongen og dennes befalinger (§1), mens straffen for at forhåne og udbrede had mod kongen og regeringen var landsforvisning (§2). Mildere straffe var fængsel eller bøder.

Her følger en oversigt over de paragraffer, som satte rammerne for den teologiske og personlige polemik.²⁰⁷

Om religion

§ 5: Forhånelse af kristendommen kan straffes med landsforvisning i 3-10 år.

Om injurier, især mod embedsmænd

§10-11: Embedsmænd er pligtige til at retsforfølge fornærmelser af deres embedsforvaltning og af deres private karakter og handlinger.

§ 12: Grove trykte æreskrænkelser straffes med tugthusarbejde i op til 2 år, mindre grove krænkelser straffes med bøde i størrelsesordenen 50-1000 rigsdaler i forhold til fornærmelsens grad.

²⁰⁵ Mange påpeger, at navnet ’trykkefrihedsforordning’ er misvisende, idet loven ikke fremmede, men hæmmede trykkefriheden, men lovens fulde titel er faktisk ganske rammende: ”Forordning som nærmere forklarer og bestemmer Trykkefrihedens Grændser” (gengivet efter Jørgensen 1978, s. 29).

²⁰⁶ Loven kan således karakteriseres som en straffelov i trykkefrihedssager (Jørgensen 1978 [1944], s. 31).

²⁰⁷ Et overblik over alle paragraffer kan ses i Mchangama & Stjernfelt (2016, s. 231).

Censur ved politimesteren

§ 20: Personer dømt efter trykkefrihedsforordningen må ikke lade noget trykke uden tilladelse af politimesteren (forhåndscensur for tidligere straffede).

§ 21: Skrifter under anklage skal overgives til politimesteren. Hvis de dømmes, skal de brændes.

§26: Politimesteren fremsender alle mistænkelige skrifter til kancelliet.

§27: Af alle aviser og tidsskrifter op til 24 arks størrelse (384 sider) skal fremsendes et eksemplar til politimesteren, før de uddeles.²⁰⁸

Kort tid efter trykkefrihedsforordningens indførelse faldt der dom i sagerne mod P.A. Heiberg og M.C. Bruun, som begge blev landsforvist (i hhv. 1799 og 1800). Disse domme skulle tjene som skrækeksempler, og de virkede efter hensigten som et chok på det københavnske intellektuelle miljø. Der fulgte en lang stille periode i den offentlige debat efter 1800 (Mchangama & Stjernfelt 2016, s. 235). Kritik af politik og religion blev risikabelt, og de intellektuelle investerede i stedet energi i polemik om litteratur og filosofi.

Trykkefrihedsforordningen 1799 var gældende i alle de år, jeg undersøger her (1810-1825),²⁰⁹ dvs. den var et blivende retorisk vilkår og en begrænsning for Grundtvigs polemik. Han kunne ikke lade hvad som helst trykke. Det var ikke ufarligt at ytre kritik offentligt, da denne kunne opfattes som fornærmende eller ærekrænkende. Det gjaldt om at holde den rette balance i sin kritik.²¹⁰

²⁰⁸ Hvis politimesteren fandt noget upassende i aviser og lign., kunne han forbyde dem, beslaglægge eksemplarerne og indberette det til kancelliet. Dette fortolkedes i udgangspunktet sådan, at afleveringen *muliggjorde* politiets gennemlæsning, ikke sådan at politiet hver gang skulle give tilladelse til trykning. Der var altså ikke tale om decideret forhåndscensur.

²⁰⁹ Forordningen fik en række stramninger i løbet af de 50 år den var gældende. Med grundloven i 1849 indførtes der (igen) trykkefrihed i Danmark, godt nok "under ansvar for domstolene", som det hedder i § 77, hvilket vil sige, at man stadig kan straffes for fx blasfemiske, racistiske og injurierende udtalelser.

²¹⁰ Om Grundtvigs holdninger til "Trykkefrihedsforordningen 1799" og til censur i det hele taget, se Lundgreen-Nielsen (2007).

DEL 1: DEN BREDE KRITIK

8. Polemiske prædikener

Den første tekstgruppe, vi skal kigge nærmere på, er de polemiske prædikener og landemodetaler, som Grundtvig skrev i perioden 1810-1815, i hvilke han revsede tidsånden i almindelighed og sine præstekolleger i særdeleshed. I dette kapitel og det næste vil jeg give et overblik over disse prædikener og taler. Inden for hver af de to genrer har jeg udvalgt den mest polemiske tekst til analyse.

Prædikenen er den mest omfattende genre i Grundtvigs forfatterskab, når man tager manuskriptmaterialet med i betragtning. Grundtvig har efterladt sig ca. 3000 prædikener,²¹¹ men mængden af prædikener, der blev udgivet i samtiden, er faktisk ikke overvældende. I Grundtvigs levetid blev der kun udgivet en håndfuld prædikener som enkeltudgivelser, samt to prædikensamlinger, nemlig *Bibelske Prædikener efter Tidens Tarv og Leilighed* (1816) og *Christelige Prædikener eller Søndags-Bog* i tre bind (1827-1830).²¹² De tidlige prædikener, som vi skal se på i dette kapitel, ligger meget langt fra det, man normalt kender som 'grundtvigske' prædikener. Som Nørager Pedersen formulerer det i *Prædikenenes idéhistorie* (1980): "Først med det historisk-kirkelige syn, som bryder igennem 1825, bliver den egentlige grundtvigske prædiken en realitet" (s. 311), og måske kan man endda sige, at den først finder sin karakteristiske form i 30'erne med Grundtvigs 'opdagelse' af menneskelivet. Først da indrettede hans teologi og homiletik sig på, at mennesket i sin skabthed ikke er noget, som skal bekæmpes, og først da tog han helt afsked med en prædikenpraksis præget af dommedags- og omvendelsesforkyndelse.²¹³

Inden jeg går til en behandling af Grundtvigs polemiske ungdomsprædikener, vil jeg give en kort karakteristik af prædikenen som genre. Auken (2014) opstiller følgende "husmandsdefinition" af prædikenen: Den er "et skriftligt forberedt, men mundtligt præsenteret led i den gudstjenstlige liturgi, hvor præsten gennem dagens evangelium forkynder evangeliet

²¹¹ Tallet stammer fra *Dansk Kirketidende* 1873, sp. 583.

²¹² I nyere tid har især Christian Thodberg taget fat på det omfattende manuskriptmateriale og udgivet *N.F.S. Grundtvigs Præstø-Prædikener* i 2 bind (1988), *N.F.S. Grundtvigs Prædikener 1822-26 og 1832-39* i 12 bind (1983-86) og senest *Grundtvig. Prædikener i Vartov* i 8 bind (2003-2007).

²¹³ Thodberg mener således, at Grundtvigs prædikener fra og med 1839 "finder [...] den form, som de bevarer deres tid ud" (1983, s. 118).

ind i nutiden” (s. 45).²¹⁴ Genren har en tydelig *exigence*, nemlig menighedens behov for at blive mindet om evangeliet og få det forkyndt ind i samtiden.²¹⁵ Aktualisering er et vigtigt element i prædikenen. Auken skelner i sin definition mellem dagens evangelium og evangeliet som sådan. Evangeliet er summen af det glædelige budskab, som kristendommen rækker til mennesker, det er ”helheden af Bibelen” (*ibid.*, s. 48), mens dagens evangelium er det konkrete tekststykke, der prædikes over den enkelte søndag. Hvad der regnes for dagens evangelium er institutionelt betinget, og det enkelte tekststykke må desuden forstås relativt i forhold til evangeliet som sådan. Hvis der skulle være en konflikt mellem de to, er hierarkiet klart: Evangeliet er vigtigere end dagens evangelium.

Ordet ’forkynder’ i definitionen er desuden vigtigt, da der ikke blot er tale om, at præsten udlægger eller foredrager evangeliet, men at han forkynder det som et engageret vidne (jf. Brøndum 1975, s. 33).

Prædikenen er i mere end én forstand en bunden genre. Den er bundet til gudstjenestens liturgiske ramme, hvilket bl.a. sætter en naturlig grænse for længden af prædikenen. Og prædikenen er bunden af sit forlæg, bibelteksten, hvis stil ofte smitter af. Prædikengenren hænger desuden uløseligt sammen med præsterollen. I gudstjenestelig sammenhæng er det i udgangspunktet kun præsten, der kan prædike,²¹⁶ og denne prædiker ikke i kraft af sig selv, men i kraft af embedet. Præsten prædiker, fordi han gennem sit kald har forpligtet sig på at gøre det. Heraf opstår en splittelse i talerrollen. Præsten er taler i sin professionelle rolle, og samtidig er han som privatperson prædikenen ”første tilhører”²¹⁷ og ligestillet med menigheden.

Grundtvig er inde på dette i digtet ”Til Sibbern”:

Og hvad jeg taler under hvalvde [hvælvede] Bue
Og hvad jeg taler i den lave Stue,
Mig selv kan røre og med Kraft husvale;
Thi hvad jeg der skal ved Guds Naade tale
Er ikke mit, men Herrens eget Ord (Grundtvig 1811, s. 107).

²¹⁴ En lignende definition findes hos retorikeren Jens E. Kjeldsen (2014).

²¹⁵ Definitionen går alene på den gudstjenstlige prædikengenre. Missionsprædikenen er af en lidt anden type, da den sigter på omvendelse af folk, der ikke i forvejen forstår sig selv som kristne.

²¹⁶ Noget, der er under opblødning i nyere tid, hvor fx politikere og forfattere i stigende grad får adgang til prædikestole.

²¹⁷ Se Brøndum (1975, s. 32); betegnelsen stammer oprindeligt fra Wolfgang Trillhaas.

Prædikanten er både taler og publikum. Heraf opstår det inkluderende ”vi”, man ofte hører anvendt i prædikengenren (Auken 2014, s. 46).

Prædikenen er trods sin årtusindlange udviklingshistorie en relativt stabil genre. Siden den tidlige kirkes tid har der været tre centrale elementer i prædikenen: Budskabet om frelsen i Jesus Kristus (kerygma), belæring om trosindholdet (didache) og formaning/trøst (paraklese). Til disse tre elementer svarer en forkynderrolle som hhv. herold, lærer eller hyrde (Skjevesland 1995). Igennem tiderne har man vægtet elementerne forskelligt.

På Grundtvigs tid dominerede den rationalistiske prædikentype, hvor belæringen stod i centrum, jf. at man i denne epoke simpelthen omtalte præster som ’religionslærere’. Men den lære, præsten underviste i, adskilte sig fra tidlige tiders ærbødige omgang med Bibelen og traditionen. Man forholdt sig anderledes kritisk til det bibelske stof og fortolkede det ud fra en strategi om *akkomodation*: De nyttige og fornuftige sider af Bibelen kunne bruges til noget og formidles, mens andet, bl.a. det mytologiske stof, filtreredes bort. Denne rationalistiske forkyndelse lagde desuden vægt på forkyndelsens praktiske relevans og dens moralske og samfundsmæssige nytteværdi. Målet var ikke som tidligere at formidle frelse/saliggørelse, men at hjælpe og danne folk til at blive lykkelige mennesker og nyttige samfundsborgere. Der opstod i forlængelse heraf en tendens til at prædike om det virkelige liv og dets hverdagsagtige gøremål. Hovedrepræsentanten for den rationalistiske prædiken var Christian Bastholm, som udbredte sine idéer både via omfattende prædikensamlinger og med en egentlig homiletik *Den gejstlige Talekunst* (1775). Denne homiletik har et stærkt retorisk fokus og ansporede præsterne til at anvende forskellige retoriske finesser, som kunne give talen pondus og fastholde tilhørerne.

Den rationalistiske prædikentype har siden været kritiseret og parodieret, men som Nørager Pedersen (1980) påpeger, var den et alvorligt forsøg på at komme folk i møde, og man må ikke overse, at der var et stærkt element af folkeoplysning i denne tids prædiken.

Det var denne rationalistiske prædikentype, som den unge Grundtvig følte sig kaldet til at gøre op med. Hans angreb begyndte faktisk allerede før hans kristne omvendelse med teksten ”Om Religion og Liturgie” (1807). Her talte han for en mere romantisk-poetisk tilgang til gudstjeneste og liturgi og kritiserede samtidens præster, som han delte i to grupper: De dogmatiske præster, som ”foredrage Systemet uden Frugtbarhed for Livet” (1807, s. 178) og de rationalistiske præster, som til gengæld for enhver pris ville undgå at nævne det hellige og helst heller ikke spille for meget tid i kirken. Om den rationalistiske præst skriver Grundtvig:

Han vil være populær, og nedstemme sig til Almuens Fatteevne, og ret som de ikke kunde modtage andre Begreber, end dem der vækkes i Stald og Lade, vil han vel endog paa Prædikestolen, til stor Opbyggelse fortælle sine Tilhørere: “at de ei burde spilde deres Hestes Giødning paa Landevejen; at Vinteren dog ikke har været saa grumme slem, da det dog var oventørre for Mennesker og Fæe; at de bør takke Gud fordi han lagde Jord paa Jorden (!!!) da de ellers ei kunde boe derpaa,” og mere af samme Suurdei (*ibid.*, s. 179).

Grundtvig runder af med karakteristisk selvsikkerhed: ”Ingen, der kiender Nutidens Prædikemaade [...] vil kalde dette overdrevent, men Ingen kan heller undre sig over, at de virkelig Religiøse holde sig borte fra saadanne Præsters Kirker”! (*ibid.*). Det er denne kritik af præsterne, som Grundtvig tager op igen i sin dimisprædiken tre år senere.

8.1. Dimisprædikenen (1810): *Hvi er Herrens Ord forsvundet af hans Hus?*²¹⁸

8.1.1. Anledning

Grundtvig havde i 1810 ingen intention om at blive præst, da hans forældre pludselig bad ham komme hjem til Udby og blive faderens kapellan, efter som hans 76-årige far, Johan Grundtvig, var blevet svagelig. Grundtvig havde siden 1808 virket som historie- og geografilærer på det private gymnasium Schouboes Institut i København og havde desuden ernæret sig som skribent, hvilket var en tilværelse, han var stærkt tilfreds med, og han afviste derfor i første omgang at komme hjem: “Ubetinget kunde og burde jeg ei forlade en Stilling, hvori jeg virker med Lyst og Held” (*Breve* 1, s. 22). Han opfordrede faderen til først at undersøge, om han kunne få tilstrækkelig pension til at klare sig, og ellers måtte han – som en sidste udvej – søge om at få Grundtvig som kapellan.

For at holde muligheden for at blive kapellan åben, meldte Grundtvig sig til dimis, dvs. til at holde den prøveprædiken, der kunne give ham adgang til et præsteembede.²¹⁹

Dimisprædikenen blev holdt i Regenskirken²²⁰ den 17. marts 1810 i overværelse af censor, professor P.E. Müller og formentlig et par andre. Prædikenen skulle både bedømmes efter sin

²¹⁸ Dele af dette afsnit er baseret på Thaulow (2012). Her kan man læse mere om, hvordan dimisprædikenen forholder sig til Grundtvigs kristne gennembrud. Det vil jeg ikke gå i dybden med i afsnittet her.

²¹⁹ If. Universitetsanordningen af 1788 § 11 var det et krav, at man skulle op til dimisprædiken, inden man kunne søge et embede. I 1809 blev pastoralseminariet oprettet, men endnu ikke som en obligatorisk uddannelse, og det var åbenbart ikke noget, Grundtvig overvejede at deltage i.

²²⁰ Dvs. kirkesalen på Regensen.

udarbejdelse og sit ”udvortes Foredrag”, og Grundtvigs fremførelse må have været god, for han fik karakteren ’*Laudabilis et quidem egregie*’, dvs. ‘rosværdig, endog i udmærket grad’.

Grundtvig valgte efterfølgende at lade sin dimisprædiken trykke, hvad der ikke blot var mod almindelig sædvane, men også direkte imod hans censor, P.E. Müllers anbefaling. Müller skulle nemlig i forbindelse med dimisprædikenens afholdelse have advaret Grundtvig imod at misbillige andre præsters adfærd i sine offentlige foredrag og derved indirekte have frarådet ham at udgive prædikenen.²²¹ Grundtvig havde flere hensigter med udgivelsen. Dels ville han glæde sin far med den, jf. tilegnelsesdigtet, dels ville han sige sin mening om det problematiske ved den måde, man afholdt dimis, og endelig ville han tale, især til kommende præster, om tidens tilstand og opgaverne for en præst (jf. fortalen s. [6] f.).²²² Grundtvig gav prædikenen den udfordrende titel: *Hvi er Herrens Ord forsvundet af hans Hus?*²²³

8.1.2. Analyse

Det første, der skal bemærkes til analysen af dimisprædikenen, er, at den må betragtes som en særlig variant af prædikengenren. Den retoriske situation for en dimisprædiken er nemlig en helt anden end for en almindelig prædiken. Det påtrængende problem i situationen (*exigence*) er ikke som i en søndagsprædiken behovet for at evangeliet læses og udlægges til opbyggelse for menigheden, men en institutions (her universitetets) behov for at teste en kandidat i en genre. Opgaven er at afgøre, om en kandidat kan godkendes som prædikant. Som Grundtvig selv udtrykte det senere, handlede det om, hvorvidt censor ”vilde antage min Tale for en lovlig Dimisprædiken” (Grundtvig 1883, s. 497). En dimisprædiken er altså at ligne med en eksamen, hvor publikum ikke er en menighed, der lytter for at lade sig opbygge, men en censor, hvis rolle det er at bedømme prædikenen.

Grundtvig tematiserer selv denne problematik i sin fortale: ”at prædike er at forkynde Folket Herrens Ord, og noget mer Upassende kan da ei være, end at prædike i et øde Rum” (Grundtvig 1810a, s. [5]). Det sætter prædikanten i et dilemma: Han må enten ”kold, som det

²²¹ Grundtvig skulle i situationen have indrømmet, at dette ville være upassende (Møller 1829, s. 270), men han afviste senere, i indlægget ”Til Publikum!” (Grundtvig 1810c), at han skulle have lovet censor ikke at udgive prædikenen.

²²² I *Om Religions-Frihed* 3 (1866) skrev Grundtvig retrospektivt om grundene til at udgive prædikenen, at han ”vilde glæde min gamle Fader, som just det Aar blev Jubel-Lærer i Stats-Kirken”, og desuden er det jo sådan at ”unge Forfattere heller gjemme Smaat i Literaturen end i Pulten” (s. 209).

²²³ Et omskrevet citat fra prædikenen, s. 12.

sømmer sig for de tomme stole oplæse sin Tale” eller han må fremhykle en varme for et publikum, der ikke er til stede. Det er if. Grundtvig en uholdbar situation. En kandidat, som skulle op til dimis, burde i stedet tale til ”en Forsamling, om hvilken han kan tro, den kom for at opbygges” (s. [6]), og Grundtvig opfordrer derfor Det Teologiske Fakultet til at råde bod på denne uskik.

Da situationen nu engang er, som den er, vælger Grundtvig at tage det faktiske publikum til efterretning og prædike for sin censor. Dvs. han taler ikke, *som om* han prædikede for en menighed, men vælger i stedet at fremsætte sine overvejelser om ”Slægtens [dvs. samtidens] Trang og Ordets Forkyndelse” (*ibid.*). Dvs. dimisprædikenen var snarere en tidsbetragtning end en prædiken (Pontoppidan-Thyssen 1983a, s. 98).

Den udgivne prædiken indledes af en del paratekst.²²⁴ Titelbladet, tilegnelsesdigtet og fortalen er paratekstuelle elementer, som alle leder hen til den egentlige tekst, prædikenen. Titelbladet byder dels på den provokerende titel, som animerer læseren til at læse videre, dels på et motto (epigraf) fra Rom 1,16, hvormed Grundtvig gør Paulus’ ord til sine egne: ”Jeg skammer mig ikke ved evangeliet [...]”. Grundtvigs selvfrestilling begynder allerede her på titelbladet med en selvscenesættelse (persona) som uforfærdet forkynder.

Dernæst kommer tilegnelsesdigtet, og sådan et kan have forskellige funktioner. Det hylder eller takker først og fremmest den person, det tilegnes. Desuden kan der være tale om, at det præsenterer værket og at det positionerer værket og/eller forfatteren.²²⁵ Alle disse funktioner har Grundtvigs digt til faderen. Han hylder faderen for bl.a. at være andægtig og from (han skildres som bedende, takkende, grædende), og idet han hylder sin fader som en god kristen og trofast præst gennem næsten 50 år, opbygger han også sin egen etos. Han demonstrerer, at han er af god herkomst og derfor kan regnes for en hæderlig mand.²²⁶ Grundtvig knytter eksplicit forbindelsen mellem sig selv og faderen i strofe seks: ”Du har fuldendt og jeg skal nu begynde” (Grundtvig 1810a, s. [4]). Han er klar til at tage over, hvor faderen slap. Henvisning til nu’et (deiksis) bibringer teksten højtidelighed. Grundtvigs afsluttende bøn til faderen i strofe seks har også den funktion at styrke etos. Bønnen lyder: ”Indeslut mig ømt i Hiertes Bøn, / At kraftelig jeg Ordet maa forkynde; / At Synd og Hovmod, som er altid nær, / Maa flygte for de gode

²²⁴ Gérard Genettes begreb for alle de tekster, der omkranser en udgivelse.

²²⁵ Lidt lig fortalens funktioner, jf. Sunesens (2008).

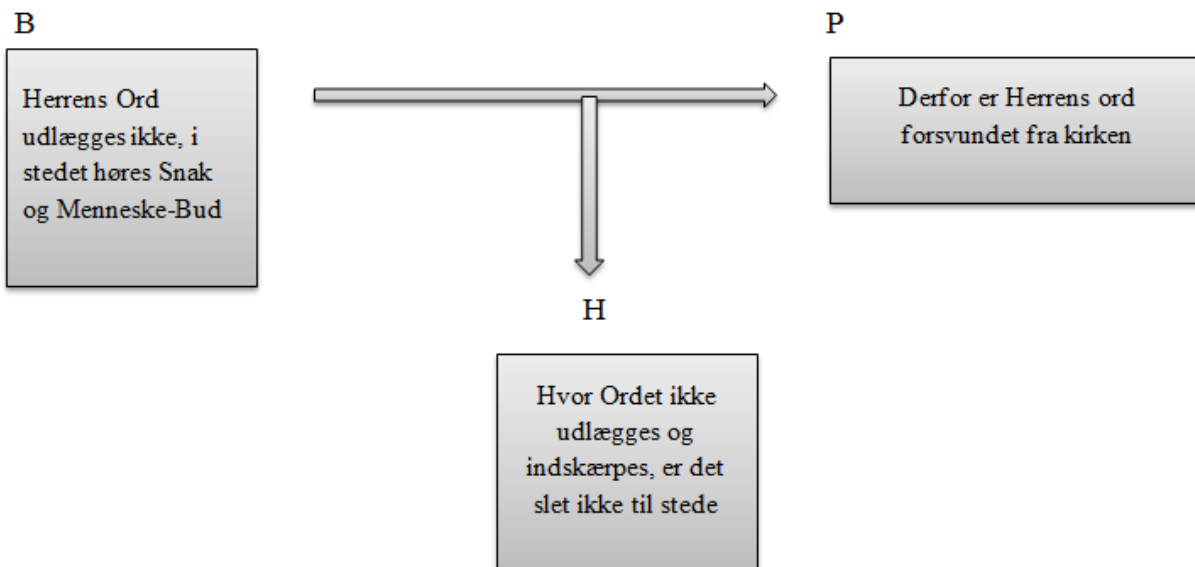
²²⁶ Med Perelmans udtryk er det et argument ud fra sameksistensforbindelse, se afsnit 4.3.

Aanders Hær, / At ei min Id [Gerning] min Tunge skal beskæmme” (*ibid.*). Ved bønne til faderen får Grundtvig fremstillet sig selv dels som en god, ydmyg søn, dels som en kommende præst, der er ydmyg overfor sin opgave som forkynder. Selvfremstillingen som ydmyg fortøner sig dog, når det kommer til den egentlige prædiken. Indledningsdigtet slår desuden tekstens tema an: Grundtvig antyder i strofe 2-3, at det er svært at finde ædle kristne i Danmark, da mange har fornægtet frelseren.

Grundtvigs prædikentekst er Matt 5,16-17. Han prædiker dog ikke tekstnært over dette sted, men vælger et enkelt greb, som bliver gennemgående for det meste af prædikenen: Ved en række sammenligninger med apostlene som de rette ’Ordets Tjenere’ formidler Grundtvig en stærk kritik af samtidens præster. Prædikenen er bygget op omkring en række modsætningspar: Der er de rigtige forkyndere overfor nutidens forkyndere. Der er kristendom overfor oplysning. Der er Kristi lys overfor fornuftens lys. Der er tro overfor ”Klogskab” og hovmod.

Jeg vil i analysen her koncentrere mig om argumentationen, som forløber i tre faser: En konstaterende (s. 9-19), en evaluerende (s. 20-22) og en advokerende fase (s. 22-24).²²⁷ I den første fase finder vi Grundtvigs hovedpåstand, at ”Herrens Ord er forsvundet af hans Hus”. Den begrundelse, Grundtvig giver, er, at det i kirkerne ikke længere er Herrens ord, der udlægges og indskærpes, i stedet hører man ”heel ofte forfængelig Snak om alskens Smaating paa Jord, og kommer det høit, da brammende Ord og kløgtige Taler, men idel Lærdomme, som kun ere Menneskens Bud” (s. 12). Det kan være klagende at sætte argumentet ind i Toulmins argumentmodel og eksplicite hjemlen:

²²⁷ Jf. Jørgensen & Onsberg (2011, s. 39-49), som inddeler en argumentations dynamik i fire mulige faser: en konstaterende, definerende, evaluerende og advokerende.

Der er flere problemer med dette argument. For det første må man stille spørgsmål til belægget: Hvorfra ved Grundtvig, at Ordet ikke udlægges? Hvor har han hørt den tomme forkyndelse? Og hvor mange steder, har han hørt den? Der er brug for eksempler og endda mange af dem, for at en generalisering af denne art er på sin plads. For det andet vil mange teologer nok stille spørgsmålstegn ved hjemlen: Blot fordi der prædikes på en udvandet måde, er Herrens ord vel ikke forsvundet? Guds ord er ikke begrænset til prædikenen, men lyder på andre måder i gudstjenesten, nemlig i læsningen af bibelteksten og i sakramenterne. Evangeliet skulle nok kunne bestå, selvom præsten prædiker ”Dyder og Laster udtværede i Sprogets Vand” (s. 20). Som læser bliver man i tvivl, om Grundtvig virkelig mener, hvad han siger, for hvor han her i sit hovedargument gør Guds ord afhængigt af præstens forkyndelse, siger han dog et andet sted, at ”Guds Ord er ei svagt som Menneskers” (s. 15). Det ligner en selvmodsigelse, og formentlig er påstanden da også mest ment som en provokation.

Grundtvig går videre med nogle overvejelser om, *hvorfor* Herrens ord er forsvundet. Og her får vi to hierarkisk ordnede årsagsargumenter: Herrens ord er forsvundet, fordi flertallet af præsterne ikke selv tror den lære, de er sat til at forkynde. Og de tror ikke selv den kristne lære, fordi de er blændet af oplysningstidens klogskab og hovmod. Oplysningen er den helt store fjende i prædikenen. Oplysningstænkningen har medført ringeagt for det hellige og fået menneskene til at føle sig som Gud. Oplysningsmennesker erklærer deres egne opfindelser for sandhed og kristendommen for ”Digt” (s. 19). Som tidsbillede betragtet er der noget om

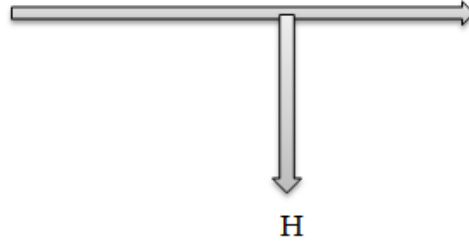
Grundtvigs analyser og konklusioner, men man må igen anholde, at han generaliserer ud over det rimelige, og at der mangler belæg for påstandene. Det kunne være rart at vide, hvorfra Grundtvig ved, at mange præster ikke tror.

Herefter bevæger prædikenen sig ind i den evaluerende fase, hvor Grundtvig spørger retorisk: ”behøver vi vel at undersøge, om Dette er sørgeligt eller ei?” (s. 20), hvorefter han i en livagtig skildring, der benytter sig af teknikken *evidentia*, tager læseren med ind i kirken for at lade os se, hvordan den udvandede forkyndelse virker på menigheden.²²⁸ Hvor Grundtvig i en menighed forventer at se glødende andagt, sjælens opløftelse og gerne tårer, ser han i stedet folk, som står kolde og uberørte. Indimellem ser man dog ”en hellig Taare bæve i den graahærdede Oldings Øie [...] den rinder af inderlig Bedrøvelse over, at den Gamle ei mer kan finde sin Gud og Frelser” (s. 21). Her ser vi en skærpelse af prædikenens hovedpåstand: Ikke alene er Herrens ord forsvundet fra kirken, men Gud selv og frelseren er forsvundet. Igen kan det være klargørende at sætte argumentet op i argumentmodellen. Der er tale om en argumentrække (en påstand med to belæg):

²²⁸ *Evidentia* er en levende beskrivelse, som får os til at se tingene for vort indre blik. If. Quintilian virker *evidentia* ”som om vi ikke så meget siger noget som at vi viser det, og følelserne opvækkes på samme måde som hvis vi overværede tingene selv” (citeret efter Kock 2012, s. 111). Det minder om det journalistiske princip ”show, don’t tell”. De tilsvarende betegnelser fra græsk er ekphrasis eller hypotyposis.

B

Fordi denne
forkyndelse
efterlader
menigheden "uden
Andagt", "kolde",
uberørte

P

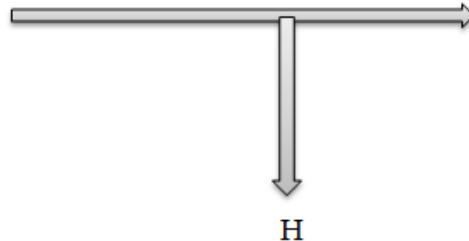
Det er sørgeligt, at
forkyndelsen er blevet til
"Dyder og Laster udtværede i
Sprogets Vand" og "opløsende
Betragtninger over Livets
Sysler og disse Klogskabens
Raad"

H

Forkyndelse skal gøre andægtig,
opløftet, rørt.

B

Fordi de
gammeldags
troende er
bedrøvede over
ikke at kunne finde
Gud og Kristus i
kirken.

P

H

Forkyndelsen skal tage hensyn til
de gammeldags troende.

Når hjemlerne ekspliciteres, bliver det tydeligt, hvordan man kan modsige argumenterne. Hjemmel ét er udtryk for en bestemt værdi, og hvis modstanderens grundlæggende holdning til forkyndelse er en anden, fx at forkyndelse skal oplyse og lære menigheden om moral, så er det jo svært at nå hinanden, da argumentationen bygger på forskellige værdier.²²⁹ Anden del af argumentet kan udfordres på samme måde som prædikens hovedpåstand: Er Guds nærvær virkelig afhængigt af præstens forkyndelse? Desuden kan man spørge, hvorfor det skulle være særligt vigtigt at møde de "Gamles" tro. Det kunne vel være ligeså legitimt at ville imødekomme de yngre? Grundtvig mener selvfølgelig, at de Gamles tro er den sande, men det argumenterer han ikke for i denne passage.

²²⁹ Jf. Kock (2006) om inkommensurable hjemler.

Den advokerende fase er markeret ved en række fælles opfordringer, der først angår dem, der deler tidens ringeagt, dernæst de kristne. Grundtvig inkluderer til at begynde med sig selv i den første gruppe: ”lader os dog ei være forvovne og skamløse nok til at optræde som Kristendommens Tolke og besmitte det hellige Sted” (s. 22), men dette er en forstilt inklusion, hvor han kun på overfladen inkluderer sig selv. Det bliver tydeligt kort efter, da han slår over i en apostrofe af dem, kritikken egentlig gælder: ”Vov det ei, du Unge, opblæst af daarlig [tåbelig] Hovmod og Tillid til din egen Visdom” (*ibid.*). Den hovmodige præst, der prædiker uden agtelse for det himmelske lys, stjæler if. Grundtvig tro og trøst fra de troende, og derfor ser han sig nødsaget til at true ham: ”den Bedrøvedes Suk og den Trøstesløse Jammer, den fortvivledes Skrig og Døendes Angest vil komme over dig og anklage dig for den Almægtiges Trone” (*ibid.*). Anderledes lyder opfordringen til den anden gruppe, ”de kristne” – og det er jo her, Grundtvig egentlig ser sig selv: ”Lader os mandigen svinge dette Ordets kraftige Sværd mod Synd og mod Vantro, uden at agte paa Tidens letsindige Spot, uden at frygte for deres Medynk, som tro sig at være kloge!” (s. 23). Kamp er en del af det at forkynde: Det gælder ”Striden for det himmelske Lys” (s. 15).

Opsummerende kan man sige, at prædikenens hoveddel er domineret af logos-appel: her argumenterer Grundtvig og udvikler sine hovedsynspunkter om, hvordan det står til med forkyndelsen i kirken, men hans argumenterne er ikke overbevisende, da de dels er meget generaliserende, dels mangler belæg. Argumentationen kan heller ikke siges at være passende for situationen, da den bygger på hjemler, som ikke uden videre kan accepteres af den brede læserskare. Vil man overbevise, skal man tage udgangspunkt i det, man er fælles med sit publikum om. Den evaluerende og advokerende fase er primært præget af patosappel og mange dramatiske figurer som udråb (3 gange ”O!”), apostrofer, fælles opfordringer og retoriske spørgsmål (hele 19 forekomster i prædikenen). Grundtvig anvender desuden metaforer som et led i sin samlede argumentation. Udover at sige direkte, at oplysningen er problematisk, prøver han også at overbevise om dette synspunkt vha. de metaforer, han bruger. Oplysningen og hovmodet er ”Giften, som opæder Siæle” (s. 20), og et uhyre, der ”omsnoer Menneskeheden og fortærer dens ædleste Safter” (*ibid.*). Sådanne metaforers funktion er at skræmme, og metaforerne er således en del af Grundtvigs strategi om at få indflydelse ved tvang: Ved trusler om straf og ved uhyggelige billeder af oplysning som noget, der forgifter, fortærer og forblinder, vil han påvirke sine læsere til at vende ryggen til oplysningstænkningen og -forkyndelsen og i stedet gå

ind i den kristelige kamp imod synd og vantro. Hvis jeg kort skal komme ind på talehandlingerne i teksten, vil jeg sige, at der ikke er én overordnet talehandling (jf. afsnit 5.3. om talehandlinger hierarkisering), men to, hvilket igen cementerer den antitetiske struktur. Der er et direktiv til hvert af de publikummer, Grundtvig adresserer. Til dem, som ringeagter kristendommen, siger han ”vov ikke at forkynde”, og til de kristne siger han: ”kom ind i kampen imod synd og vantro”.

Det polemiske indhold og den indignerede tone har fået Grundtvigforskere til at karakterisere prædikenen som ”kristen tordentale” (Koføed 1954, s. 110) eller som “en straffeprædiken over den rationalistiske præstestand og dens udtyndede forkyndelse” (Lehmann 1929, s. 85). Hvad der er interessant er, at Grundtvig skrev denne tordentale på et tidspunkt, hvor han faktisk ikke var sikker på, at han selv var kristen. Det var netop dette tvivlsspørgsmål, der blev anledningen til hans personlige krise i julen 1810, ni måneder senere. Opsangen i prædikenen er muligvis ikke givet ud fra en personlig overbevisning og tro, men nærmere ud fra en teoretisering over kristendommen, hvilket har fået Lundgreen Nielsen til at kalde prædikenen et udtryk for “studenterortodoksi” (1980, s. 326).

8.1.3. Modtagelsen og klagesagen

Dimisprædikenen vakte straks efter udgivelsen stor opsigt i København. Grundtvig skriver selv i nogle senere erindringer, at “Prækenen blev reven bort og læst af hele Hovedstaden” (Grundtvig et al. 1948, s. 93). Den blev anledning til både en klagesag og en avispolemik. Mange rationalistiske præster følte sig ramt, og stiftsprovst Frederik Plum blev så stødt, at han udsendte en rundskrivelse til Københavns præster, hvori han opfordrede dem til at underskrive en klage til det danske kancelli. Udover Plum selv skrev fem af Københavns godt tyve præster under, blandt andre H.G. Clausen fra vor Frue.²³⁰

Klagen blev indsendt til kancelliet den 29. maj 1810, 15 dage efter udgivelsen af dimisprædikenen. Det er lidt uklart, hvad klagerne præcist ønskede at opnå.²³¹ I klagen skriver de blot, at de vil gøre kancelliet opmærksom på denne dimisprædiken, “der vist ikke har sin Lige”, og at prædikenen indeholder “saadanne fornærmende Beskyldninger, ikke mod en enkelt Mand,

²³⁰ Om de øvrige, se Thaulow (2012).

²³¹ Kirkehistorikerne har forskellige fortolkninger. Jens Møllers udlægning er, at de ville have Grundtvig tiltalt ved en offentlig domstol (1829, s. 276). Ludvig Helvegs fortolkning lyder således: “[det] fremlyste dog af hele Anklagens Tone, at hvad man ventede, var intet mindre end et udtrykkeligt Forbud imod at Grundtvig nogensinde oftere besteg en Prædikestol” (1855, s. 404). Dette var også den sene Grundtvigs opfattelse: “mine Anklagere stiledede paa [...] at spærre mig Adgangen til Stats-Kirkens Lære-Stand” (Grundtvig 1866, s. 208).

men mod hele Standen, at vi som Medlemmer af Kjøbenhavns Ministerium anse det for en Pligt, vi skyldte os selv og det Embede, vi beklæde [...] i kraftigste Maade at besvære os over de os dér gjorte Beskyldninger”.²³² De kalder desuden prædikenen et “Skandskrift” (dvs. smædeskrift) og finder, at titlen i sig selv er fornærmende.

Dimissagen kom til at vare over et halvt år og indeholdt en række aktstykker, som jeg ikke vil gå i dybden med her - for en grundig gennemgang af sagen, se Thaulow (2012) – blot skal det nævnes, at Grundtvig blev indkaldt af konsistorium til et møde og en irettesættelse den 5. november 1810. Dette var Grundtvig ikke tilfreds med, da han ønskede sagen ført ved domstolene, så han kunne få ren besked, om han havde overtrådt loven. Han appellerede derfor til kongen. Frederik den 6. lod sig rådgive af kancelliet i sagen og endte med at afvise ansøgningen og resolverede den 5. januar 1811, at Grundtvig skulle møde for konsistorium og modtage sin irettesættelse. En uge senere modtog han irettesættelsen af universitetets rektor, professor Thomas Bugge, som påtalte, at Grundtvigs fremgangsmåde i sagen “dels ved at udgive Prædikenen i Trykken, dels ved nogle Bekjendtgørelser i de offentlige Tidender i denne Anledning, og dels ved at forlange Sagen paakjendt ved Domstolene, egentlig synes at røbe en forfængelig Attraa efter at vække Opsigt”.²³³ Grundtvig hæftede sig ved, at han ikke dømtes for prædikens indhold, men for dens udgivelse, hvad han givetvis regnede for en lille sejr (Brandt 1875, sp. 482).

Sideløbende med sagen fandt der en avispolemik sted om prædikenen i *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn*. 16. juni 1810 bragte avisen et anonymt indlæg, hvori forfatteren dels går i rette med Grundtvigs udtalelse om, at man i kirkerne kun hører snak om jordiske ting, dels giver udtryk for, at han finder Grundtvig gammeldags. Grundtvigs synspunkt, at prædikanten skal holde sig til Guds ord “er henved halvtredie Hundrede Aar gammel” ([anonym 1810], sp. 1137). I Grundtvig-arkivet findes et udkast til et svar, som er ret bemærkelsesværdigt (fasc. 82.2). Her afkræver Grundtvig sine vantro kolleger en trosbekendelse og fortolker deres forargelse over hans prædiken som et udslag af dårlig samvittighed:

I føle det er Uret at I lade eder kalde Kristi Tjenere, at I ved Eed have forbundet eder til at forkynde alle Skriftens Lærdomme, og gøre det dog ei, kunne ei gøre det uden at være

²³² Kilden har ikke umiddelbart kunnet findes ved søgning i rigsarkivets database og er derfor citeret efter Nielsen (1889, s. 104)

²³³ Heller ikke denne kilde har kunnet findes ved søgning i rigsarkivets database og er derfor citeret efter Nielsen (1889, s. 111).

afskyelige Hyklere, da I ikke tro dem selv. Det er eders Samvittigheds-Vidnesbyrd, som forfærder eder, og gid det maatte pine eder i Sjæl og Sind baade Dag og Nat, saa I erkendte eders gruelige Synd! (blad 3 verso).

Til sidst spørger Grundtvig direkte, hvorfor de dog ikke nedlægger deres embeder. Kladden har en meget udfordrende tone og er interessant, fordi den viser, at Grundtvig kunne være endnu mere polemisk end i prædikenen. Grundtvig må selv have fornemmet, at det var for voldsomt, for han kasserede kladden og formulerede i stedet et indlæg, der var mere afdæmpet (jf. Grundtvig 1810b). Som Lundgreen-Nielsen konstaterer, ville kladden, hvis den var blevet trykt, nok have forværret Grundtvigs juridiske stilling betragteligt under dimissagen (1980, s. 327).

Grundtvigs prædiken fik en vis opmærksomhed i nabolandene, særlig i Tyskland.²³⁴ Den udkom hos boghandler Johann Philipp Raw, som også var de tyske pietisters forlægger. Forfatteren J.H. Jung-Stilling, som var en af repræsentanterne for de gammeldags troende i Tyskland, omtalte prædikenen meget positivt (Nielsen 1889, s. 113) og en anonym anmelder beskrev Grundtvig som Danmarks nye Luther og som en mand med sjældne gaver.²³⁵ Det er muligt at denne vurdering fra tysk side kan have bidraget til, at Grundtvig i stigende grad opfattede sig selv som Danmarks Luther.

Publikum var altså delt i to lejre. Et velvilligt publikum, bestående af pietister og gammeldagstroende især på landet og visse steder i Tyskland, og et kritisk publikum, bestående af både rationalistiske og moderate teologer især i Københavnsområdet. Den påvirkning, som prædikenen ydede på Grundtvigs etos var helt forskellige i de to lejre. Hos de velvillig bidrog prædikenen til en styrket etos og en tro på, at Grundtvig var et sandhedsvidne og ny Luther, mens hans etos hos det kritiske publikum led et alvorligt knæk. Både prædikenen og Grundtvigs opførsel i sagen skadede hans anseelse i såvel det københavnske intellektuelle miljø som i enevældens bureaukrati og hæmmede hans præstekarriere. I mange år frem kunne Grundtvig ganske enkelt ikke få embede i København (Lundgreen-Nielsen 1980, s. 328).

Dimissagen fik desuden alvorlige følger i Grundtvigs liv. De oprivende forhandlinger i sagen og det anstrengte forhold til forældrene omkring kaldet i Udby gik Grundtvig på nerverne i

²³⁴ Den blev oversat af Thomas H. Jensen, dansk præst i Flensborg, og udkom i Nürnberg under titlen *Warum ist des Herrn Wort aus dessen Hause verschwunden? Eine Probe-Predigt (Bibliografien, nr. 139B)*.

²³⁵ Tillægget til *Theologische Annalen*, *Theologische Nachrichten*, s. 15-18.

sommeren og efteråret 1810 og var formentlig medvirkende til hans psykiske sammenbrud og omvendelse (Lehmann 1929, s. 86).²³⁶

8.2. Kaldet for alvor. Udbyprædikerne (1811-1813)

Grundtvigs dimisprædiken blev indledningen til en periode med stærk kristen oplivelse hos ham. I efteråret 1810 kastede han sig over læsningen af bl.a. korstogstidens historie og *Johannes' Åbenbaring*. Han blev med andre ord optaget af både hellig krig og apokalyptik. Ved juletid 1810 gennemlevede han den alvorlige personlige krise, hvor han kæmpede med spørgsmålet, om han egentlig selv var kristen. Indtil da havde hans tilgang til kristendommen overvejende været intellektuel, men nu bekendte han sig fuldt ud til en bibeltro, luthersk kristendom og udviklede en ny selvforståelse og opfattelse af sit kald. Jeg vil i det følgende omtale dette som Grundtvigs omvendelse. Grundtvig-litteraturen kalder det gerne hans 'vækkelse', selvfølgelig for at betone, at Grundtvig også var kristen før sin kriseoplevelse og ikke 'hedning',²³⁷ men jeg vil mene, at 'omvendelse' er en bedre betegnelse, da krisen er en omkalfatrende oplevelse for ham, som fører til stærk syndsbevidsthed, en gennemgribende nyorientering af hans tanker og en helt ny selvforståelse - og det er vel netop indbegrebet af 'omvendelse'. En definition hos Anderson (2007) lyder således: Omvendelse er "[a] reorientation of the soul ... a consciousness that a great change is involved, that the old was wrong and the new right" (s. 2).²³⁸

Fortalen til *Nytaarsnat eller Blik paa Kristendom og Historie* (udgivet 24.12.1810) vidner om Grundtvigs omvendelse. Han bekender her, at han selv har været delagtig i "Forstandens Hovmod", idet han bl.a. forsøgte at gruble sig frem til, hvorfor kristendommen var sand, men nu har han lært at lade den slags ligge. Han bøjer sig og prøver ikke længere selv at regne ud

²³⁶ Da Grundtvig i *Kirke-Speil* (1871) så tilbage på dimissagen, forstod han stadig ikke, hvordan den kunne skabe så meget debat. Folk havde opfattet den som et lidenskabeligt udbrud af et gammelluthersk "Brushoved" og en anklage imod de rationalistiske præster, men selv anså han den for at være "en meget tam og uskyldig Leilighedstale af en ung Taler og Digter" (s. 367).

²³⁷ Brugen af ordet 'vækkelse' eller 'opvækkelse' i litteraturen skyldes formentlig grundtvigske skribenter som Holger Begtrup (jf Begtrup 1899). Man kan gætte på, at ordvalget har været styret af kendskabet til den senere Grundtvig, som efter sin 'humane' omvendelse i 1832 foretrak at tale om behovet for kristen 'vækkelse' frem for 'omvendelse', idet han ikke længere mente, at tilslutning til kristendommen skulle indebære, at man vendte ryggen til verden. Hvis denne teori er rigtig, så har man altså taget hensyn til den ældre Grundtvigs ubehag ved ordet 'omvendelse', da man skulle finde en passende betegnelse for hans egen oplevelse i 1810.

²³⁸ Pedersen (2005) beskriver også selvopgøret i 1810 som "en total omvæltning med et radikalt før og efter" (s. 98) og mener, at det både kan og skal forstås som "en klassisk omvendelsesoplevelse i forlængelse af den individualistiske vækkelseskristendom, som præger 1700-tallets lutherske pietisme" (s. 99).

hvorfor kristendommen er sand, men tror Kristi lære ”blot fordi det er hans”. Han er anfægtet af tidens vantro og vil ikke bare se til, mens alt går galt:

Nedkaste mig i den brusende Strøm, det maa jeg, henrive mig mægter den ei, men om den skal lukke sig over mig, derfor raader den Evige. Paa Randen af det bundløse Svælg, mod hvilket Tidsalderen blind fremhaster, der vil jeg stande, jeg vil udspænde for den sit eget Billede og ved Siden vil jeg stille to luende Blus: Herrens Ord og de forbigangne Tidens Vidnesbyrd. Kalde og varsle i Herrens Navn, det vil jeg saalænge Han forlener mig Kraft og tillader mig at opløfte Røsten; thi Hans er Magten og Æren i al Evighed. (Grundtvig 1810d, s. 18 f.)

Et meget malende billede med voldsom patos (dramatiske verber: nedkaste, henrive; værdiladede adjektiver: bundløse, blind). Grundtvig giver sig Gud i vold og stiller sig til rådighed som den enlige kæmpe, der forkynder for samtiden vha. Guds ord og historien.²³⁹ Højtideligt erklærer Grundtvig om sin tekst, at den ikke blot er en fortale til de digte, der følger, men tillige ”Fortalen til mit følgende Liv” (*ibid.*, s. 19). Og det holdt stik. De næste fem år kom til at gå med netop dette: At forkynde Guds ord, dvs. varsle hans dom, og vidne om historien - begge dele mhp. at overbevise om Guds sandhed.

I de følgende fem år var Grundtvigs teologi meget sort-hvid. Udgangspunktet for megen af den argumentation, vi kommer til at møde, var nogle helt faste præmisser. For det første at kristendommen er ubetvivlelig sandhed; for det andet, at der eksisterer en streng dualisme mellem sandhed og løgn, godt og ondt; og for det tredje, at de to modsætninger ikke kan sameksistere, men må bekæmpe hinanden. Grundtvig argumenterede igen og igen for dette vha. modsigelsens grundsætning, kontradiktionsprincippet, som siger, at det ikke på samme tid er muligt at hævde det sande og det falske. Dette ’skema’ er meget fremtrædende i forfatterskabet i årene 1810-1815, men eksisterer nok i virkeligheden helt frem til og med ”Om Christendommens Sandhed” og ”Om den sande Christendom” (1826-1827).

Vi vil nu se nærmere på de prædikener, Grundtvig holdt i perioden efter sin omvendelse, mens han var ansat som sin fars kapellan i Udby. Den 3. maj 1811 blev han nemlig indsat i Udby efter alle de ovennævnte strabadser. Han virkede her indtil august 1813, ca. et halvt år efter faderens død. Han prædikede altså i Udby i godt to år, men kun fire af Udby-prædikenerne blev

²³⁹ De samme to midler nævner han i digtet ”Korstog i Nutiden” (titlen er ikke Grundtvigs egen). De to midler, der kan give tro og styrke i kampen er ”Herrens livsalige Ord” og ”Saga om Fædreland” (*US II*, s. 44).

trykt i hans levetid.²⁴⁰ Jeg vil ikke gå i dybden med analyser af disse prædikener, men blot lave en bred karakteristik af dem, som jeg bygger på Frederiksen (1948),²⁴¹ Lundgreen-Nielsen (1980) og Thodberg (1983). Jeg er interesseret i tre spørgsmål: Hvad kendetegnede Grundtvigs prædikener i perioden 1811-1813 mht. indhold og stil? Hvordan var hans selvforståelse som forkynder på dette tidspunkt? Og hvordan var tilhørernes reaktioner på prædikenerne?

Mht. indholdet prædiker Grundtvig i denne periode om den menneskelige naturs fordærvelse og om forsoningen ved Jesu blod. Prædikenerne rummer desuden kritik både af den lille konkrete menighed og af hele samtiden: ”Prædikenerne er hyppigt polemisk anlagt, dels generelt som dommedags- og omvendelsesforkyndelse, dels specielt som bebrejdelser mod menigheden for sparsom kirkegang” (Lundgreen-Nielsen 1980, s. 586). De kristne kritiseres for at være ”Mundkristne” og for at være lullet ind i ”Sikkerhed og Søvn”. Omvendelse er et centralt anliggende. Prædikenerne er ”Bodsprædikantens tordnende beskrivelse af den menneskelige Syndighed” med en opfordring om omvendelse nu og her (Frederiksen 1948, s. 112).

Om Grundtvigs mundtlige fremførelse i Udbytiden mener Frederiksen at vide, at den unge Grundtvig generelt prædikede ”med høj Røst og voldsomme Gestus, arbejdende sig op i en inspireret Tilstand” (*ibid.*, s. 109), og denne prædikemåde faldt ikke i god jord hos tilhørerne. Selv folk, som i udgangspunktet var Grundtvig venligt stemt, bemærkede, at hans ”ydre Foredrag og hele Optræden” på prædikestolen i disse år virkede ”i høj Grad manieret, ja paataget og affecteret og derved næsten frastødende” (Lange 1905, s. 63). Efter en gæsteprædiken i Garnisons kirke i 1813 skrev flådeofficer Stibolt til Grundtvig: ”Deres Udtale, Andstand og Manerer [var] ganske forskellige fra Prædikestolen”, ”de kunde blive anstødelige, og betage den ærefrygt som skyldes ved at høre Guds Ord forkynde” (*Breve* 1, s. 178, jf. også Berg (2017)). Om Grundtvigs selvbillede kan man ud fra Udbyprædikenerne konstatere, at han opfattede sig selv som ”Guds store Redskab” og som én, hvis opgave det var at svinge Ordets sværd over samtiden. Han anvender en ny kraftfuld metafor for Guds ord. I dimisprædikenen brugte han billedet af Guds ord som et tveægget sværd (Hebr 4,12) og som en ”Torden, der skrækker

²⁴⁰ Grundtvig udgav tre af prædikenerne som selvstændige udgivelser: *Hvorfor kaldes vi Lutheranere* (1812), *Hvad skal vi gøre, at vi kan arve det evige Liv* (1813) og *Herren kommer!* (1814). Derudover blev en fjerde prædiken optrykt i *Bibelske Prædikener* (1816), nemlig prædikenen fra bispevisitatsen i Udby 1813: ”Hvordan skal vi føde Guds Hjord?”.

²⁴¹ Frederiksens fremstilling bygger på en gennemgang af en mængde kladder i Grundtvigarkivet – kladder, som han i øvrigt beskriver som ”genstridige at have med at gøre, fordi Grundtvig skrev en skrækkelig Klo”! (Frederiksen 1948, s. 108).

Haansmilet bort” (Grundtvig 1810a, s. 15). I Udbyprædikenerne bruger han i stedet billedet fra Jeremias af Guds ord som en hammer (”Er mit ord ikke som ild? siger Herren, som en hammer, der knuser klippen?”, Jer. 23,29). I Grundtvigs prædikener har Guds ord ikke meget at gøre med hverken glæde, opbyggelse eller trøst. Guds ord knuser, skræmmer, nedstyrtter. Det er Guds ord til dom og ødelæggelse.

Hvis jeg skal fremhæve en enkelt polemisk prædiken frem fra denne periode, må det blive ”Hvorfor kaldes vi Lutheraner?” (1812c), som er noget af det mest dømmende og militante, Grundtvig har skrevet.²⁴² Af titlen kunne man tro, at der var tale om en pædagogisk prædiken, men spørgsmålet er ment polemisk med en vægt på ordet ’kaldes’ i modsætning til ’at være’: Hvorfor *kaldes* vi Lutheraner, når vi ikke *er* det? Grundtvig plæderer for, at der (igen) skal skabes sammenhæng mellem virkelighed og fremtrædelse (et associationsargument).

Med en selvfremsstilling som Nordens nye Luther - ”Kald mig i Spot kun Lutherlil / jeg skal til Navnet svare” (*ibid.*, s. 10) - lancerer han en hård kritik af både de ’boglærde’ og lægfolket for ikke at opføre sig luthersk. De lærde tror ikke på Bibelen, og lægfolket læser ikke nok i den. I slutningen af prædikenen opfordrer Grundtvig i en højstemt tone til omvendelse og til i Luthers ånd at kæmpe mod hykleri og vantro (*ibid.*, s. 48) trods den spot, man måtte møde. Man genkender skemaet fra dimisprædikenen, blot er ”Hvorfor kaldes vi Lutheranere” mere militant i sit udtryk. Grundtvig ser Luther, den tyske teolog Franz V. Reinhard²⁴³ og sig selv som ”Jesu Kristi Stridsmænd” (jf. Tim 2,3) og med reference til Ef 6 taler han om nødvendigheden af at anvende ’Aandens Sværd’, ’Troens Skjold’ og ’Saliggørelsens Hjelme’. Guds billedet er ligeledes militant. Gud omtales som ”Herre Zebaoth” (hærskarers herre), og optræder som krig, hævner og suveræn konge. Prædikenen er i lange passager båret af domstale. If. Frederiksen (1948) er denne dom over samtiden et hovedmotiv i al Grundtvigs tale og skrift i ungdommen og et stykke ind i manddommen: ”Vistnok [har] ingen dansk Aand hamret saa ihærdigt udholdende løs paa sin Samtid”, skriver han og vurderer, at Grundtvig i Udbyprædikenerne ofte er ”på Højden af sin dømmende Kraft” (s. 116).²⁴⁴

²⁴² For en mere fyldig gennemgang, se Thaulow (2013a).

²⁴³ Prædikenes udgivelse var motiveret af den store tyske prædikant, Franz Volkmar Reinhardts død.

²⁴⁴ Det er især i årene 1812-1813, at Grundtvig optræder så krigerisk. I disse år ser vi også, at han omtolker sine egne tidligere tekster i en mere polemisk retning. Fx kalder han i teksten ”Om Afguderier” (1813b) sit ungdomsværk ”Om Religion og Liturgie” for ”en Krigserklæring mod Bibels og Christendoms Fiender” (sp. 789), hvad den næppe kan kaldes, selvom den indeholdt en passage med præste-polemik. Dimisprædikenen kaldes tilsvarende en fornyelse

8.3. *Bibelske Prædikener (1816)*

Efter at Grundtvig forlod Udby i sommeren 1813, boede han i København og var uden et egentlig arbejde, men ernærede sig som fri litterat. Han var på grund af dimissagen en kontroversiel figur i København, men trods skepsissen over for hans person, gav nogle af Københavns præster ham lov til at gæsteprædike. Det var oftest den knap så besøgte aftensangstjeneste, Grundtvig fik lov at afholde.

I 1816 udgav han en samling af prædikener fra denne periode under titlen *Bibelske Prædikener efter Tidens Tarv og Leilighed*.²⁴⁵ Der er tale om 16 af Grundtvigs prædikener fra Københavnertiden i perioden 12. juni 1813 til 26. december 1815.²⁴⁶ Grundtvig havde forsøgt at få en sådan udgivelse i stand længe.²⁴⁷ Han mente, at offentligheden havde behov for sådanne prædikener, da de havde glemt den bibelske prædikemåde, som var ”den eneste kristelige” (Grundtvig 1883, s. 485). I et udkast til fortalen til *Bibelske Prædikener* omtaler Grundtvig selv ”den polemiske (stridende) Tone, der til Dels hersker i dem alle” (*ibid.*, s. 486) og nævner, at man har krævet den polemiske tone forvist fra prædikestolen, men det kan en rigtig kristen ikke tage sig af, for han har noget at stride for.

Et polemisk træk ved prædikensamlingen er desuden, at dimisprædikenen trykkes som den første prædiken, selvom den ikke tidsligt hører sammen med resten af prædikenerne. I fortalen gør Grundtvig sig nogle overvejelser over genoptrykket: Han bifalder på ingen måde hvert ord i dimisprædikenen eller regner den for et mesterstykke, men han lader den alligevel optrykke og anfører følgende grunde: “deels er den nu engang et mærkeligt [dvs. bemærkelsesværdigt] Actstykke, ikke blot i min, men i Tidens Historie, og deels er den i alle Maader en Fortale til mine Prædikener, som altsaa foran dem har sin rette Plads” (Grundtvig 1816, s. IX). Man kan hæfte sig ved udtrykket ”i alle måder” og gætte på, at Grundtvig mener, at den både tidsligt, tematisk og stilistisk er en fortale til de øvrige prædikener. Han har ikke fortrudt den polemiske tone: “for skarp var den ingenlunde, men meget for læmpelig, for fattig

af ”den Krigserklæring, i hvis Aand jeg strider, og med Guds Hjælp skal stride saalænge til Han byder mig at nedlægge Vaaben” (*ibid.*, sp. 790).

²⁴⁵ Af Lundgreen-Nielsen kaldet ”den sidste bog fra Grundtvigs bibelkristne periode” (1980, s. 687).

²⁴⁶ C.J. Brandt besøgte i 1883 en andenudgave af *Bibelske Prædikener*, som er betragteligt udvidet med 6 prædikener fra Udbytiden, de tre prædikener, som Grundtvig fik udgivet som selvstændige tryk i 1812, 1813 og 1814, seks prædikener fra Præstøtiden og endelig prædikenen *Den christelige Kamp* fra 1825. Herudover var samlingen forsynet med et efterskrift af Brandt selv.

²⁴⁷ Allerede i november 1812 havde han forsøgt sig med en subscriptionsindbydelse på en samling bibelske prædikener, men foretagendet blev ikke til noget. Et års tid senere arbejdede han i stedet på en titel, der hed ”Nogle Prædikener efter Tidens Tarv”. Først i tredje forsøg lykkedes det at få en prædikensamling ud.

paa Aand og Kraft, fattig paa Liv og Salvelse, ikke fri for tomme Rhetor-Vendinger” (*ibid.*, s. XXXII). Til gengæld tilstår Grundtvig, at prædikenen på visse punkter var urimelig: “i det den skyder al Skylden for Kirkens Svindsot paa Præsterne, skyder den i Grunden Skylden paa Gud, der nok vilde baade finde og løse Tunger, naar Han fandt Øren til at høre” (*ibid.*). En lille indrømmelse giver han altså.

Prædikenerne er bibelske i den forstand, at de ikke ”selvtænker”, men eftertænker Bibelen (*ibid.*, s. 251), og bibelcitater fylder da også vældig meget i prædikenerne. Visse passager ikke er andet end ophobede bibelcitater, hvilket blev bemærket i samtiden, og nogle satte pris på denne ”uafbrudte Kjæde af sammenhæftede Bibelsprog” (se Lange 1905). Det tekstnære hænger sammen med Grundtvigs programerklæring om, at han som forkynder vil gøre sig til redskab for Guds ord. Som han skriver i en dedikation til vennen B.S. Ingemann: ”jeg stræbte, som naar Skjalde sjunge, / Ydmyg kun at være Ordets Tunge” (*PS IV*, s. 294). Grundtvig lægger krop til Guds ord i håbet om, at hans kraft vil ledsage ordet og virke i tilhørerne.

I dedikationen til Ingemann skriver han også, at man i prædikenerne hverken finder billedpragt eller kunst, men ”enfoldig Kristendom” (*ibid.*, s. 293). *Bibelske Prædikener* er gammeldags luthersk forkyndelse tilsat en hel del polemik mod rationalismen. Som i Udbyprædikenerne finder vi igen en meget direkte, konfrontativ stil med domsafsigelse. Hal Koch har påpeget, er der hverken er megen refleksion eller noget psykologisk/sjælesørgisk sigte i disse prædikener, men Grundtvig er ”som en Herold, der har faaet et Budskab betroet, og dette skal raabes ud til Folket paa Torve og Gader til Tro eller Forkastelse – og Ve dem, der ikke vil høre det” (*VU II*, s. X). Hal Koch skriver om modtagelsen af *Bibelske Prædikener*, at Grundtvigs forkyndelse virkede ”som Peber i Næsen” paa de toneangivende kirkelige kredse, men dragende på de pietistisk-hernhuttiske kredse, der fandtes i København og omegn. De ville gerne have ham som deres åndelige leder, men han forholdt sig afvisende over for dem. Som afrunding på dette kapitel om Grundtvigs polemiske prædikener vil jeg foreslå, at man betragter Grundtvigs prædikener fra denne periode overvejende som ”vækkelsesprædikener”. Vækkelsesprædikenen er en mellemting mellem den institutionelle prædiken og den missionerende prædiken, hvis formål det er at omvende ikke-kristne. Den taler til en menighed, men fokuserer på denne som frafalden. Skjevesland (1995) karakteriserer vækkelsesprædikenen således:

- Den bygger på en stærk bevidsthed om at være bibelsk.
- Den har en forudsætning om, at der går et skel i menigheden: Tilhørerne er enten udenfor eller indenfor troens samfund.
- Den betoner nødvendigheden af, at omvendelsen skal ske nu.
- Den kræver uniformitet. Kristen er man på én måde.

Alle punkterne passer på Grundtvigs prædikener i denne periode. Hvor vækkelsesprædikenen generelt har et indbygget opgør med synden i mennesket, fører Grundtvig dog opgøret over på rationalisterne, dvs. han bruger sine prædikener – især de trykte – i striden med sine modstandere, og derfor kan prædikenerne yderligere karakteriseres som *polemiske vækkelsesprædikener*.

Flere Grundtvigforskere har hævdet, at Grundtvigs prædikener ikke afveg fra samtidens genrenormer. Thodberg skriver fx, at ”Der er ikke så stor forskel mellem ham og tidens øvrige prædikanter” (1983, s. 118) og Auken skriver: ”Hans prædikener er solidt placeret ind for genrens rammer” (2014, s. 46), men det må jeg på baggrund af ovenstående gennemgang anholde. Prædikerne fra perioden 1810-16 var unormalt krasse og polemiske for tiden, og de blev opfattet som afvigende. Især overtræder Grundtvig genrens forskrift om, at prædikanten er sidestillet med menigheden. I perioden 1810-1815 optræder han i et meget asymmetrisk forhold til sin menighed.

Det polemiske ved Grundtvigs prædikestil aftager efter 1815, men dukker op igen i de første år af hans præstetid i vor Frelser kirke (1822-1825) i København, endda med voldsom kraft, jf. Thaning (1953, s. 13-14).

9. Polemiske landemodetaler²⁴⁸

Grundtvigs landemodetaler ligger i forlængelse af de polemiske prædikener. Deres fælles tema er bekæmpelse af oplysningstidens overdrevne fornuftsdyrkelse med angreb på tidens hovmod i almindelighed og oplysningsteologien og præstestanden i særdeleshed. Med K.E. Bugges ord udgør de ”en voldsom og vedvarende polemik mod den falske oplysning” (1953, s. 102). Talerne rummer også opfordringer til præsterne om at kæmpe. I talen fra oktober 1812 hedder det fx: ”Frem I Præster! Frem i Striden / Om I ei vil hyle siden / Hvem som har sin Frelser kær / Gjorde sig [dvs. skal spænde et bånd om sig] med Aandens Sværd” (citeret efter Bugge 1953, s. 93).

På Grundtvigs tid afholdt man landemode to gange årligt, i juli og oktober. Her kunne provsterne i selskab med bisp og stiftamtmand drøfte forordninger, der angik gejstligheden, diskutere økonomi og afgøre indbyrdes stridigheder. Friedrich Münter, som blev biskop over Sjællands stift i 1808 efter N.E. Balle, var en højlærd oplysningsteolog, og præsternes uddannelse lå ham meget på sinde. Han indførte derfor i 1809 det såkaldt ‘udvidede landemode’, hvor man indbød alle gejstlige til at deltage i en række videnskabelige forhandlinger ud over selve landemodet. Fx kunne lærde afhandlinger over ‘teologiske materier’ oplæses, og præsterne kunne erfaringsudveksle om deres menigheder og om skolernes tilstand (Bugge 1953, s. 83). Præster kunne blive opfordret til at tale, eller de kunne melde sig selv. Landemodetalen som genre opstod altså med henblik på ”Geistlighedens fortsatte videnskabelige Uddannelse” (jf. fortalen til *Videnskabelige Forhandlinger ved Sjællands Stifts Landemode*, bind 1). Den var en nedskreven afhandling om et teologisk emne, typisk af 20-25 siders længde, som blev oplæst for kollegerne. Genrens funktion var at give præsterne rum for vidensdeling, erfaringsudveksling og diskussion af teologiske emner; at give ”Forsamlingen Stof til Tankeudveksling og Ordskifte” (Brandt 1879, sp. 102 f.). Institutionen blev hurtigt populær og udbredt til en række andre stifter (Bugge 1953, s. 83).

Grundtvig var begejstret for det udvidede landemode og kaldte det ”den ypperligste Indretning til Religions og Videnskabeligheds Fremme, der i mange Aar er gjort, thi saaledes maa man vel med Føie kalde det Klerkemøde, hvor det levende Ord indsættes i sin tabte Ret, hvor Præsterne samles for at oplive, opvarme og styrke [dvs. styrke] hinanden i de onde Dage” (Grundtvig 1812a, sp. 1186). Grundtvig holdt tale ved landemoder seks gange, de første fire

²⁴⁸ Fremstillingen her bygger i høj grad på Bugge (1953).

mens han var præst i Udby, de sidste to mens han var uden fast embede. En oversigt findes i *Bibliografien*, bind 1, nr. 168.²⁴⁹ Der er mange interessante taler, bl.a. talen ”Om Oplysning” (1812), som stødte en præstekollega så meget, at han stillede forslag om fremover at underlægge landemodetalerne censur.²⁵⁰ Jeg må her nøjes med at analysere en enkelt tale.

9.1. “Om Polemik og Tolerance eller om Tvist og Taal” (1814)

I slutningen af september 1814 var Grundtvig på besøg hos sin svoger, præst Poul Egede Glahn i Olstrup. Da hans hjemrejse faldt omkring landemodedagene i Roskilde i oktober, besluttede han at lægge vejen forbi. Han havde kun få dage til at forberede en afhandling, og fandt på at skrive om polemik og tolerance. Han skrev i nogle optegnelser: ”Jeg mærkede godt, da jeg skrev, at det [...] vilde synes en haard Tale og jeg gruede noget ved at føre den, men jeg følte det burde saa være [...] saa gierne jeg vilde undgaae Verdens Fiendskab, saa følte jeg dog at det nu, som altid var for dyrt at frakøbe det med Guds Venskab, eller at tie af Frygt for timelig Uleilighed” (citeret efter Bugge 1953, s. 98).

9.1.1. Analyse

”Om Polemik og Tolerance” overgår Grundtvigs øvrige landemodetaler i polemisk henseende. Den både handler om polemik og er selv en polemisk tekst, som rummer kritik af oplysningstidens tolerancebegreb og en kraftig opfordring til de danske præster om at kæmpe for den sande tro. Fokus i analysen af denne tekst vil være på Grundtvigs selvfremsættelse og den diskrepans, der er imellem på den ene side hans udsagn om kristen tolerance og kamp og på den anden side hans egen måde at optræde polemisk på.

Grundtvigs indledende greb er at opløse tolerance-begrebet i to, dvs. han argumenterer vha. dissociation (jf. afsnit 4.3). Han skelner mellem bibelsk tolerance og oplysningstidens tolerance, kaldet ”Tolerance i Nutidens Sprog” (Grundtvig 1941, s. 95). Den bibelske tolerance består i ”et kærligt Sindelag, som taaler Fornærmelse, som villig tilgiver, som elsker sine Fiender, som gierne vil tro det Bedste og dømme skaansom” – et sindelag, der viser sig som

²⁴⁹ *Bibliografien* nævner, at der skulle være en syvende tale ved et landemøde i 1819, men det er blevet tilbagevist af Bugge (1953, s. 100).

²⁵⁰ Grundtvig svarede med en bestemt afvisning af en sådan censur over for præster: ”Noget mere Taabeligt, noget mere Rasende [tåbeligt] eller og Ondskabsfuldt lader sig ikke tænke” (Grundtvig 1812a, sp. [1185]). Censur ville efter hans mening ”kvæle Alt” (*ibid.*, se også Pedersen 2014).

”mild, sagtmodig, forsonlig Omgængelse” (*ibid.*, s. 94). En sådan tolerance ser Grundtvig ingen grund til at bestride. Anderledes forholder han sig til oplysnings-tolerancen, som han definerer som ”Neutralitet i den aandelige Verden [...] LigeGYldighed for Meninger, som angaae Menneskets Høieste Anliggender, en LigeGYldighed, der forbyder at hade og afskye og fordømme hvilken som helst Mening det maatte være” (*ibid.*). At definere tolerance som ligeGYldighed må kaldes en overtalelsesdefinition,²⁵¹ især når det sættes på spidsen som senere, hvor tolerance kaldes ”absolut ligeGYldighed for alt Aandeligt, for Sandhed og Løgn” (*ibid.*) eller ”LigeGYldigheden for de guddommelige Sandheder, den aandelige Død” (s. 97).

Med sin skelnen mellem de to tolerance-begreber får Grundtvig sagt, at han går ind for tolerance i betydningen ”et kærligt Sindelag”, så længe det ikke betyder, at man skal være ligeglad med sandheden, og så længe det ikke forhindrer én i at hade og fordømme det, der er løgn. Han argumenterer med andre ord ud fra et værdihierarki, hvor den abstrakte værdi sandhed står over alle de værdier, som er forbundet med tolerance: kærlighed, tilgivelse, mildhed, sagtmodighed, forsonlighed.

Grundtvig fortsætter sin kritik af oplysningens tolerancebegreb ved at påpege det indbyggede problem i begrebet, nemlig at det er nødt til at tolerere sin egen modsætning: intolerancen. Den iagttagelse er jo rigtig nok (og i øvrigt foretaget af mange andre både før og siden), men i stedet for sagligt at kalde dette et paradoks eller anvende et andet neutralt ord, sætter Grundtvig sagen på spidsen ved at anvende et stærkt værdiladet ord: det er et tegn på tolerancens ”Løgnagtighed”, at den tillader den mening, der fordømmer den selv og derved nægter sig selv (s. 94). Grundtvig finder videre, at en intolerance, som bunder i det gode og i sandheden er ”god og lovlig” (s. 96), og omvendt er tolerance mod de meninger og gerninger, som strider imod den: ”skammeligt Forræderi mod Gud og Sandhed og Menneskeslægten” (s. 98). Det er modsigelsens grundsætning, der ligger bag denne argumentation.

Grundtvig kommer derefter ind på det, han kalder kristendommens ”Krigsartikler”, dvs. regler for krig. Ud fra Joh 18,36-37 kommer han frem til, at ”Sandheds Stridsmænd” aldrig må ty til *verdslige* våben, men blot – som Jesus selv – vidne om sandheden. Vidnesbyrdet bliver det eneste tilladte middel til ”christelige Strid og Forfølgelse” (s. 99). Hvorfor det at vidne indebærer

²⁵¹ En overtalelsesdefinition er en beskrivelse af et emne, som er præget af en meget subjektiv opfattelse af genstanden, fx ordet ”fosternedslagning” om abort (jf. Jørgensen & Onsberg 2011, s. 42-44 om fire slags definitioner: Den beskrivende, den stipulative, den selektive og den overtalende).

strid og forfølgelse, argumenterer Grundtvig for med følgende kvasilogiske slutningsrække (jf. afsnit 4.3.): Fordi løgn og sandhed er hinandens modsætninger, kan man ikke vidne om det sande uden samtidig at vidne om løgneren. Og fordi løgneren er ”afskyelig” og ”fordømmelig”, skal man dømme den: ”Er altså Christendommen Sandhed, da er det umuligt at vidne om den, uden dermed at fordømme dens Fiender og Modstandere” (*ibid.*). Opgaven for en præst bliver at ”tale Guds Ord og dets Domme” (s. 103, min fremhævelse).

Mange samtidige indvendte over for Grundtvigs fordømmelser, at der jo findes et meget centralt sted i Det Nye Testamente (fra Bjergprædiken), som hedder ”døm ikke, at I ikke selv skal dømmes” (Matt 7,1) og spurgte, hvordan Grundtvigs tanker om dom kunne hænge sammen med Jesu befaling om det modsatte. Denne indvending tager Grundtvig faktisk op i teksten, men affejer den i det samme:

Paa saadanne Spørgsmaal er Verden Riig, thi det koste ikke meer end, hvad der er Verdens Lyst, at ville gøre Gud til en Løgner og hans Ord til Løgn. Saadanne Spørgsmaal fortjener egentlig intet Svar, thi de gjøres ei for Sandheds Skyld, men for at skrække [skræmme] dens Tjenere (Grundtvig 1941, s. 100).

Grundtvig giver så alligevel et svar i form af en udlægning af skriftstedet ”Døm ikke”. Det betyder godt nok, at man ikke må dømme det enkelte menneske, men man skal stadig dømme løgneren og det onde. ”Døm ikke” betyder også, at man aldrig må dømme ud fra sit eget sted, men man skal ”lade Herren dømme og kun udsige hans Ords Domme” (*ibid.*). Når Grundtvig udtaler sine mange domme over samtiden, er han altså overbevist om, at han derved ”lader Herren dømme”.

S. 101 viser Grundtvig, at han godt ved, hvad det vil sige at ”holde den rette Maade i Had og Strid”. Det indebærer:

- At huske mildhed og sagtomhed
- Ikke at forveksle egne fjender med ’Sandhedens’
- At bevare håbet for dem, man erklærer for ’Sandheds Fjender’
- At være villig til at tilgive personlig uret
- At ønske en dialog med sine modstandere om sandheds-erkendelse

Men denne ”rette Maade i Had og Strid” er if. Grundtvig et ideal, det er svært at leve op til, for som et ufuldkommet menneske, fristes man til at misbruge sine våben. Man bør dog ikke lade striden fare, bare fordi der er risiko for misbrug.

Derpå følger der en opsang til præsterne om, at de skal bestride løggen både uden for og indeni dem selv:

strider! strider mandelig! men strider den *gode* Strid! Kommer det ihu, at Sandhedens Fiende har ei allene udenfor os, men ogsaa hos os sine Talsmænd og Drabanter! Lad os komme ihu, at kun i det vi kæmpe stadelig med os selv, kan vi, *ved Guds Naade*, kæmpe værdelig for Sandhed [...] Enhver, som fræk misbruger Guds og Sandheds Navn til at kæmpe for sig selv, for sin Hovmod, sin Ærgierrighed og sine Grillen, til ved Forfølgelse at kiøle [dvs. give udtryk for] Had og styre Hevn paa *sine* Fiender, han er, som Skriften siger, fordømt i sig selv (s. 102).

Skarpe ord, som det var lidt svært for Grundtvig selv at styre fri af. Det er jo præcis det, han selv gør: Bruger Guds navn til at kæmpe for sine egne synspunkter og udtrykke sit had imod dem, *han* opfatter som Guds fjender. Vi ser, hvordan der ikke er noget begreb om fortolkning hos Grundtvig. Han har tilsyneladende ikke nogen bevidsthed om, at hans egne synspunkter er holdninger og meninger. Han mener at *vide*, præcis hvad Guds vilje og dom er.

Dernæst sætter Grundtvig et konkret angreb ind. Siden biskop N.E. Balle, som han identificerer sig med og gerne omtaler som ”Bibelens ensomme Kæmpe”, er der næppe nogle præster tilbage, som strider ved Balles side. Grundtvig gætter på grunden: Når præsterne ikke stiller op og kæmper, er det ikke af mangel på lærdom – den har de – det må være af lunkenhed. Han opfordrer dem til ikke at tie længere, men at stride og ”rense Avnerne fra Kornet” (s. 104). Igen regner Grundtvig Guds opgaver for sine egne og påtager sig dem tilmed i utide. I lignelsen om ukrudtet i hveden i Matt 13, 24-30 er det op til *Gud* at rense avnerne fra kornene – og først ved dommedag. Når Grundtvig mener at kunne kræve denne opgave udført nu og her af landets præster, må det siges at være udslag af tvivlsom eksegesis.²⁵²

Herefter sætter Grundtvig spot på sig selv med en treleddet deiktisk passage, hvor han ihærdigt peger på sig selv som det eneste ærlige vidne og martyr - med en allusion til Luthers ord i Worms:

Her staaer jeg, og tør I sige, at jeg høster nogen Løn af Verden [...] Her staaer jeg, som den ringeste blandt Sjællands Præster, uden Levebrød og visse Værelser,²⁵³ forfulgt af Verdens Had og Spot [...] saaledes staaer jeg og erklærer i den danske Kirke, at den

²⁵² En lignende pointe fremføres af Mynster i et brev til Grundtvig af 13. december 1812 (se *Breve* 1, s. 104). Han anfægter Grundtvigs myndighed til at dømme andre folks tro og siger, at han selv ville passe på ikke ”at bortkaste Kornet med Avnerne”. Se omtale af denne brevveksling hos Lundgreen-Nielsen (1980, s. 545).

²⁵³ Dvs. uden embede og fast bolig.

Lærdom, som mest monne føres i Kirke og Bog, er ikke Christendom, er Løgn og Tant (s. 104).²⁵⁴

Vi har en tydelig tematisk parallel til dimisprædikenen: Herrens ord er forsvundet af hans hus, men her sættes opfordringen til kamp på spidsen:

Ja, jeg erklærer det højtideligt, og Efterslægten, ja vor Overhyrde selv, skal stadfæste mine Ord, at dersom ei det danske Præsteskab opreiser sig til Kamp for Ordet og Troen, da er der ingen christen Kirke meer i Danmark, da er dens Alter nedbrudt og dens Chor vanhelliget af vantroe Skarer, af utro Hyrder, som opæde Hjorden” (*ibid.*).

En dyster forudsigelse. Præsterne skal ikke vente sig trøst i Jesus Kristus, for der er kun dom i vente for de lunkne kristne.

Henimod slutningen skifter talen adressat, og Grundtvig tiltaler med stor højtidelighed fortidens store ånder. Morten Luther, Hans Tausen og Sjællands tidligere biskopper indkaldes som vidner på, ”at Varselen er skeet, at Dommen er forkyndt for Danmarks Præster” (s. 106). Afhandlingen slutter med to afsnit, der begge indledes med omskrevne profetцитater: ”nu har jeg talt og frelst min sjæl” (Ez 3,19) og ”Jeg er reen af eders Blod” (Ez 33,5). For at forstå, hvad der er på færde hos Grundtvig, er det nødvendigt at få mere af bibelpassagen med, hvorfor jeg citerer Ez 33,1-9:

Herrens ord kom til mig: Menneske, tal til dine landsmænd, og sig til dem: Når jeg bringer sværdet over et land, vælger landets folk en mand af deres midte og stiller ham som vægter. Når han ser sværdet komme over landet, støder han i hornet for at advare folket. Hvis der er en, der hører lyden af hornet, men ikke lader sig advare, og sværdet rammer ham, så kommer hans blod over hans eget hoved. Fordi han hørte lyden af hornet, men ikke lod sig advare, kommer hans blod over hans eget hoved. Havde han ladet sig advare, ville han have reddet livet. Hvis vægteren derimod ser sværdet komme og ikke støder i hornet, så folket ikke bliver advaret, og sværdet rammer en af dem, da bliver han ramt på grund af sin skyld, men hans blod vil jeg kræve af vægterens hånd.

Og dig, menneske, stiller jeg som vægter for Israels hus. Når du hører et ord fra min mund, skal du advare dem fra mig. Når jeg siger til den uretfærdige: Du skal dø! og du ikke taler til den uretfærdige og advarer ham mod hans vej, så skal den uretfærdige dø på grund af sin skyld, men hans blod vil jeg kræve af din hånd. Hvis du derimod advarer den uretfærdige for at få ham til at vende om fra sin vej, og han ikke vender om, skal han dø på grund af sin skyld, men du har reddet dit liv.

²⁵⁴ Det må bemærkes, at den unge Grundtvigs angreb på præstestanden minder en hel del om Søren Kierkegaards kirkekamp godt 40 år senere (1855), hvor også han revsede sin samtids officielle kristendom.

Grundtvig gør i ”Om Polemik og Tolerance” Ezekiels ord til sine egne og påtager sig derved rollen som profet eller ”vægter”, ikke for Israels, men for Danmarks hus.²⁵⁵ Han taler, fordi hans hjerte ”brænder over Fædrelandet” (s. 105). Han ser det som sin opgave at advare sine landsmænd om Guds dom – og han gør det formentlig med den forståelse, der ligger i citatet ovenfor, at hvis han ikke advarer tilstrækkeligt, så rammer dommen ham selv.

Man kan undre sig lidt over, hvordan Grundtvig har fundet ind i denne profetrolle, han er jo ikke ligefrem, som Ezekiel siger, ”valgt af folkets midte”. Han har selv valgt at forme sin forkynderrolle i retning af de gammeltestamentlige profeter (mere om dette i næste kapitel). Han kunne have gjort noget andet. Bibelen tilbyder mange andre roller for en kristen forkynder at identificere sig med (der er mange mulige *uptakes* på bibelteksten). Det nye Testamente tilbyder fx en helt anden tilgang til det at forkynde. I udsendelsestalen i Mattæusevangeliet (kap 10) lyder det til apostlene, at hvor de kommer, skal de ønske fred. Hvis ikke folk vil tage imod dem og ikke vil høre forkyndelsen, så skal de forlade stedet og ”ryste støvet af fødderne” (Matt 10,14; sammenlign ApG 18,6), dvs. de skal indse, at der ikke er mere at gøre og gå videre. If. Matt skal man altså hverken komme med had eller sværd, og man skal ikke blive ved med at hamre det samme sted. Grundtvig kendte Det nye Testamente ned i mindste detalje - han læste det fem gange bare i løbet af 1813, jf. Grundtvig (1955), så man kan undre sig over, at han negligerer mange af de centrale nytestamentlige passager. Rollen som domsprofet har af en eller anden grund tiltalt ham, som den outsider og stridbare karakter han var. Det var i den rolle, han kunne udtrykke sin kritik af samtiden, og derfor tog han den op.

Man må konkludere, at Grundtvig i ”Om Polemik og Tolerance” taler fra et meget ophøjet sted. Han sætter sig selv på linje med de store teologer Balle, Luther og Tausen og er nu den eneste, der er tilbage, som forkynder sandt og uforfærdet: ”I har set mig stride ene, I see, at rolig, uforfærdet staaer jeg her og taler hvad I mindst vil høre, og vækker Had, som end har slumret, og ægger Sværd, som end har hvilet” (s. 105). Han er kaldet, men samtidig er han - som en rigtig profet – ugleset i samtiden. Han er som Johannes Døberen, der råber i Ørkenen (s. 107).

Som læser oplever man en skurrende inkonsistens i teksten. Grundtvig siger eksplicit om sig selv, at han er ydmyg og sagtmodig og går ind for tolerance, men alt hvad han i øvrigt siger og *gør* i teksten peger på det modsatte, nemlig på selvovervurdering og dømmetrang. Han *siger*,

²⁵⁵ Jf. også epigrafen på *Bibelske Prædikeners* titelblad: ”Land! Land! Land! Hør Herrens Ord!” (Jer 22,29). Grundtvig er profeten, der udråber Herrens varsel over Danmark.

at han er den ringeste blandt præster, men optræder samtidig ophøjet med en selvforståelse af at være Guds højre hånd og den eneste præst i Danmark, der gør det rigtige. Han *siger*, at han ikke bestrider den bibelske form for tolerance, der opmuntrer til at elske sine fjender og at dømme skånsomt, og samtidig hører vi ham dømme sine tilhørere over én kam som lunkne og utro hyrder, der ikke forkynder kristendom. Endelig *siger* han, at man ikke må blande sine egne fjender sammen med Guds, men det er netop, hvad han gør. Hans forsikring om, at han ved, hvad det vil sige at holde den rette kristne måde i strid, må karakteriseres som tomme fraser. Hans eksplicitte tilslutning til værdier som mildhed og ydmyghed er ganske enkelt umulig at tro på. Den overbeviser ikke. Den kommer i stedet til at udstille ham som dobbeltmoralisk. Han spiller et dobbeltspil, hvor han skjuler volden i sine verbale angreb bag forsikringer om, at han går ind for fred og kærlighed. Timms (1995) har kaldt en person, der handler sådan for *homo duplex*: Det er et menneske, som taler med to modstridende stemmer: en polemisk og en 'mild' kristen stemme.

Hvis vi til sidst skal runde appelformerne i teksten, så må man sige, at der med de mange referencer til Grundtvigs person og rolle, er en kraftig etos-appel i teksten. Der appelleres til, at tilhørerne skal lade sig overbevise af Grundtvig, fordi han er et sandhedsvidne, en uforfærdet forkynder (profet) og en martyr, som gerne ofrer sig for sandheden. Der benyttes desuden megen patos-appel. Fra start til slut benyttes værdiladede ord, forstærkende udtryk, overdrivelser, en meget direkte involvering med tilhørerne i form af tiltale, imperativer, retoriske spørgsmål og appel via trusler. Selvom der også forekommer passager med logosappel, især i udredningen af begrebet tolerance, er det de to følelses-appeller (etos og patos), der dominerer.

Stilen i "Om Polemik og Tolerance" kan ud fra de stiltyper, som er omtalt i afsnit 4.4.2. overordnet defineres som storladet stil, og derudover kan man tale om to understilarter, nemlig den højtidelige og den strenge/voldsomme stil. Der er højtidelig stil på færde, når Grundtvig påkalder fædrene eller benytter deiksis: "Her står jeg...". Og det er streng/voldsom stil, når han bruger krigsmetaforer, bydeformer, retoriske spørgsmål og apostrofe. Sammenfattende kan man sige, at Grundtvig i denne tekst forsøger at overbevise dels ved sin persona som en kristen alvorsmand (sandheds stridsmand, dommer, profet, martyr), dels ved påvirkning af tilhørernes følelser, især de negative som frygt. Det er igen, som i dimisprædikenen, et forsøg på at få indflydelse ved retorisk tvang og stærk følelsepåvirkning. En sådan strategi ville formentlig fungere bedst, hvis Grundtvig talte til folk, der var nogenlunde enige med ham i udgangspunktet, men det kan ikke siges at være tilfældet med præsterne ved landemodet i 1814.

9.1.2. Modtagelsen og sammenstødet med biskop Münter

Grundtvigs tale vakte stor forargelse hos såvel biskop, stiftamtmand som præster. Biskop Münter forlangte straks at få Grundtvigs manuskript udleveret. Grundtvig sendte det til biskoppen med et ledsagebrev, hvori han forklarede, at det hverken var trods eller frygt, som styrede hans pen, men ”Omsorg for Guds Sandhed” (citeret efter Brandt 1879, sp. 177). Han undrer sig over, at biskoppen er blevet vred over en tale, der siger tingene, som de er: Tiden er elendig, præsterne mangelfulde, kirken i nød og de troende i fare. Striden er nødvendig, og Grundtvig mener ved sin præstevielse at have modtaget kald og kraft til tjeneste og strid i Kristi kirke og har lovet at vove liv og blod for Herrens sandhed (sp. 180). Han appellerer til, at Münter lader sagen ligge ved at bringe hans eftermæle på banen og sætte sig selv i en offerrolle: det skal vel ej ”staa i Danmarks Bispekrønike: de seksten Bisper have stridt den gode strid,²⁵⁶ da kom den syttende, og han forfulgte en Jesu Kristi Stridsmand” (*ibid.*). Det fremgår af talen, at Grundtvig er bange for, at Münter vil trække ham for en verdslig domstol og få ham dømt som ”Æreskjænder”, men han mener ikke, at det vil være en passende proces. En verdslig domstol kan ikke udtalte sig om, hvorvidt han har talt sandt i *kristeligt* henseende. Han tilbyder i stedet at forsvare sin afhandling til næste landemode.

Münter svarer, at han vælger at se på Grundtvigs uværdige angreb som udtryk for ”misforstaaet og uvis Iver” (*ibid.*, sp. 186), og at han derfor ikke vil involvere domstolene, men han undrer sig over, at Grundtvig ikke har taget ved lære af dimissagen. På sit embedes vegne påpeger han det upassende ved Grundtvigs adfærd. Grundtvig er efter hans opfattelse fremkommet med ”de skrækkeligste Bebrejdelser” mod standen og har tilsidesat ærbødighed og agtelse for sine overordnede og embedsbrødre. Münter fornemmede også det forstilte ved Grundtvigs tale: ”[De har] selv gjort Opnaaelsen af den gode Hensigt, De *foregiver*, umulig” (sp. 186, min fremhævelse). Münter mener, at Grundtvig handler ukristeligt, når han fordømmer de præster, der misbilliger hans polemik og ikke har lyst til at blande sig i strid (*ibid.*), og han anbefaler en anden strategi end Grundtvigs ”stormende polemik”: Når man vil udbrede Guds rige, så kan det virke bedre at gøre kristendommen elskelig og frugtbar for mennesker end at stille op til *offentlig* og *umiddelbar* kamp mod dens fjender. Vil man føre strid, skal det gøres med værdighed. Grundtvig burde lære sig rigtig filosofi og grundig gendrivelse i stedet for at lade sin kamp bero på ”idelig gjentagne ukjærlige Fordømmelsesdomme” (sp. 187). Den

²⁵⁶ 2 Tim 4,7.

stormende adfærd vinder ikke nogen for kristendommen. Münter afslutter med en trussel: Hvis Grundtvig nogensinde igen vover at fremstå med bitre og beskæmmende udtalelser, så vil der blive truffet foranstaltninger. Landemodetalen vil ikke blive glemt: ”den af Dem indsendte Afhandling vorder gjemt i Stiftets Arkiv”! (sp. 188). At talen forblev gemt var Grundtvigs held. Hvis den var blevet trykt eller på anden måde distribueret, havde man nok været nødt til at skride hårdere ind over for ham. Med talen i 1814 sluttede Grundtvigs deltagelse i landemoderne.

Om Grundtvigs landemodetaler må man konkludere, at han ofte overskred genrenormerne. Talerne støder sammen – ikke blot med den generelle forventning til genren som et videnskabeligt foredrag - men også med Grundtvigs egen opfattelse af, at genrens funktion var at oplive, opvarme og styrke (jf. citatet i begyndelsen af dette kapitel). Münter er inde på dette i den ovennævnte tekst. Han skriver, at Grundtvigs tale forfejler sin hensigt ved at forbitre sine tilhørere. Grundtvig udnytter genren til at bekrige, revse og kalde til kamp. Han gør landemodetalen til ”et Fejdebreve” (jf. ”Om Polemik og Tolerance”, s. 94), hvad Münter påtaler. Münter mener, at man bør forsvare religionen ved teologiske afhandlinger i stedet for ved stridsskrifter (Brandt 1879, sp. 187). Ingen af Grundtvigs landemodetaler blev i øvrigt optrykt i bogform, hvad mange af afhandlingerne ellers gjorde. De blev formentlig forbigået, fordi de var så stødende og ved deres karakter af stridsskrifter faldt helt ved siden af genren.

Bugge konkluderer i sin artikel om Grundtvigs landemodetaler, at Grundtvigs intention med talerne var at chokere, revse og vække til selvbesindelse, og Bugge har sans for det persuasive i Grundtvigs anliggende: ”Han *vil* noget med sine Afhandlinger”... ”Han har følt meget stærkt, at der var noget han *skulde* med sine taler, at de havde en opgave og en mission, der lå langt ud over dagen og vejen” (1953, s. 100). Bugge har ret i sine iagttagelser, men man fornemmer også en lidt udglattende tone i hans udsagn, som om det er i orden at chokere og revse, så længe det tjener Grundtvigs ”mission”.

10. Polemisk og "profetisk" historieskrivning

"Historians are persuaders... they adapt language rhetorically to persuade"

(Carpenter 1978, s. 98).

Historieskrivning er ikke det, man vil kalde en "født" retorisk genre, dvs. den er ikke en af den slags intentionelle og situationelle tekster, som det retoriske begrebsapparat er møntet på. Kernen i historieskrivning er en kronologisk fortælling om fortidens begivenheder (*narratio res gesta*), men man skal ikke have læst mange historiefremstillinger for at vide, at genren kan tjene mange andre formål end blot at oplyse om fortidens begivenheder og vise sammenhængende mellem dem. Historieskrivning er altid en konstruktion af fortiden, som er styret af bestemte motiver. Op gennem tiden har historieskrivningen fx ofte haft til formål gennem gode eksempler at belære sine læsere om, hvad der er moralsk rigtigt, hvorved man typisk også har villet bevæge læserne til at handle på en bestemt måde.²⁵⁷ Historieskrivning kan bruges som partsindlæg i en strid, eller den kan anvendes politisk til at legitimere magt. Og det er en genre, som har haft stor betydning i etableringen af nationale fællesskaber.²⁵⁸ Så selvom genren ikke er "født" retorisk, er den retorisk både i den forstand, at den benytter sig af klassiske retoriske principper i sin fremstilling,²⁵⁹ og at den bruger sproget strategisk for at opnå bestemte mål.

I dette kapitel vil jeg beskæftige mig med Grundtvigs første forsøg på at skrive en verdenshistorie, nemlig *Kort Begreb af Verdens Krønike i Sammenhæng* fra 1812²⁶⁰ (herefter *VK* 1812), som vakte voldsom debat i samtiden.²⁶¹ Der er skrevet meget om dette værk, senest i en række artikler i *Grundtvig-Studier* 2013 under overskriften "Verdenskrøniken 1812 læst igen". Når man orienterer sig i den omfattende forskningslitteratur, er det bemærkelsesværdigt, hvor mange forskellige genrebetegnelser, der er blevet bragt i anvendelse om værket. Som historie er det blevet kvalificeret nærmere som hhv. en historiehåndbog (Lundgreen-Nielsen 1980), en

²⁵⁷ Det gjaldt ikke kun den ældre historieskrivning. Så sent som i oplysningstidens var det stadig én af historiens vigtigste funktioner at få folk til at efterleve gode forbilleder. Historien var en "lærer i Klogskab" (Høisætter 2003).

²⁵⁸ Jf. temanummeret "Retorik og historieskrivning", *Rhetorica Scandinavica*, Nr. 28, 2003.

²⁵⁹ Kempshall (2011) viser i bogen *Rhetoric and the Writing of History, 400-1500*, hvor grundlæggende de klassiske retoriske principper var for middelalderens historieskrivning.

²⁶⁰ Grundtvig bruger ordet 'krønike' synonymt med 'historie'. Det var der folk, der gjorde indvendinger imod (se Møller 1813, s. 105), men Grundtvig holdt fast i at bruge ordet, da han dels fandt det traditionsrigt (både bibelsk og danmarkshistorisk, jf. de gammeltestamentlige krønikebøger, Snorres krønike, Rimkrøniken m.m.), dels så den betydningsnuance i ordene, at mens en 'historie' betegner en samling efterretninger, er en 'krønike' "et Billede af Tiden" (1814c, s. XXXVI f.).

²⁶¹ Senere udgav han *Kort Begreb af Verdens Krønike, betragtet i Sammenhæng* (1814), *Udsigt over Verdens-Krøniken fornemmelig i det Lutherske Tidsrum* (1817) og *Haandbog i Verdens-Historien I-III* i 1833-1843.

universalhistorie (Vind 1999, Holm 2014 m.fl.) og en historiefilosofi (Vind 1999 og 2014). Af forskere, som har lagt vægt på det kristne udgangspunkt og den religiøse hensigt, er krøniken blevet kaldt både en kristen opbyggelsesbog (Aarnes 1983, s. 51), en teodicé (Vind 1999), et forsvarsskrift (Michelsen 1954, s. 37) og en dommerbog (Begtrup i *US II*, 166). Derudover er Flemming Lundgreen-Nielsen inde på, at der i værket er indlejret både en verdenslitteraturhistorie og en poetik (2013 og 1980, s. 549).

Der er altså mange genrebetegnelser i spil, og det er ikke så mærkeligt, da *VK 1812* med Sigurd Aarnes' ord er en "særegen legering" af mange elementer (1983, s. 51). Jeg vil i dette kapitel argumentere for, at krøniken også kan læses som et teologisk stridsskrift. Derved udelukker jeg ikke, at værket kan klassificeres som de nævnte genrer, men henregner blot værket til endnu en genre. Min interesse ligger ikke i, hvordan Grundtvig skriver historie i dette værk, men i hvordan han anvender historien i et apologetisk og polemisk øjemed. Jeg kan ikke analysere hele det store værk, men vælger at foretage en nærlæsning af fortalen, som er højst interessant, da Grundtvig her stiller sig uden for sit værk og udtaler sig om hensigten med det og sætter ord på sit historiesyn. Jeg vil derefter foretage en mere summarisk gennemgang af polemikken i kapitlet "Det Femte Tidsrum" (1500-1800) med særligt henblik på Grundtvigs selvfremstilling, dvs. hans etos og persona. Jeg vil finde ud af, hvordan han positionerer sig selv og agerer som stridsmand over for samtiden, og hvordan han konstruerer sit publikum.

10.1. Analyse af *Verdens Krønike* (1812)

Som antydnet er *VK 1812* et uensartet værk, hvilket har med dets tilblivelseshistorie at gøre. Det blev til over ca. fire år, og undervejs i arbejdet skete der et omslag i Grundtvigs historiesyn.²⁶² Afsnittene fra oldtid til middelalder bygger på et udkast, som Grundtvig havde skrevet i perioden 1808-1810. Det var meningen, at det skulle blive til en lærebog i verdenshistorien,²⁶³ som Grundtvig kunne benytte i sit virke som lærer på Schouboes Institut. Kapitlet om den nyere tid ("Femte Tidsrum") skrev han først senere, efter sin krise i vinteren 1810-1811, og mens han arbejdede som sin fars kapellan i Udby, og på dette tidspunkt havde hans historiesyn som følge af hans omvendelse til kristendommen undergået en stor forandring fra et romantisk præget

²⁶² Tilblivelsesprocessen er kortlagt i Michelsen (1956).

²⁶³ Af Grundtvig kaldet "Lærebog i Verdenshistorien for de tvende øverste Klasser i Shouboes Institut" (fasc. 211). For en gennemgang af dette udkast, se Michelsen (1956, s. 43 f.).

historiesyn til et udpræget bibelsk. Grundtvig skriver selv i fortalen, at hans værk ændrede karakter fra og med Luther. Da han kom til Luther følte han ikke længere, at det var nok at fortælle om de almindelige begivenheder, men det var nu vigtigt at pege på, hvad der var mistet siden Luthers tid. Grundtvig fik ”Trang” til at vise, hvordan den sande tro gik til grunde, og hvad der var at vente af fremtiden (s. XX). I *Krønikens Gienmæle* udtrykker han det stærkere: ”men der [da] jeg kom til Luther, maatte jeg med ham omgjorde mine Lænder [dvs. ruste mig] til Strid” (Grundtvig 1813c, s. 22). Der skete altså et skift i intentionen med værket undervejs, og som følge heraf kom hovedvægten også til at ligge på tiden efter Luther. Denne periode (afsnittet ”Det femte Tidsrum”) kom til at udgøre ca. 2/3 af værket, og disponeringen af stoffet blev dermed ret skæv for en verdenshistorie.

Interessant for fortolkningen af værket som stridsskrift er Grundtvigs iscenesættelse i tilegnelsesdigtet, hvor han som led i en hyldest til grev Danneskiold på Gisselfeldt, som han betragter som en af de få kristne riddere i tiden (”de onde Dage”), viser, hvordan han ruster sig mod ”Mørkets Hær” (strofe 11). Med en tydelig reference til Ef 6, 13-16 skriver han:

Mon, som en Bærserk, uden Hjelm og Skjold
Dumdristig jeg da vil de Stærke møde?
Nei Sværde døver jeg med Troens Skjold,
Og Pile slukkes, ihvor rødt de gløde;
Om Lænderne jeg haver Sandheds Gjord,
Jeg og har Sværd, ja Aandens Sværd: Guds Ord,
Og i den Rustning tør jeg Satan møde (1812b, s. [viii]).²⁶⁴

Det er Herrens stridsmand, som her rustet sig til åndelig kamp. Der alluderes til den kristnes rustning (Ef 6,13-17) igen i fortalen, hvor Grundtvig beskriver retfærdighedens panser, sandhedens bælte, troens skjold, åndens sværd og håbets hjelm som ”disse vel gamle, men dog uopslidelige Vaaben” (s. XVIII). På original vis skriver Grundtvig historien ind som en del af den troendes panser: Gud har ”skænket os til skjolderemme og panserringe stærke og skinnende Led af den Kæde, hvormed Han sammenlængede Tiderne” (*ibid.*).

10.1.1. Fortalen: Værkets *exigence* og intention

I fortalen, som Grundtvig har skrevet sent i processen,²⁶⁵ laver han et bestemt uptake (jf. afnit 5.2.5.) på historiegenren, idet han indledningsvis citerer nogle lange passager fra Tyge Rothes

værk *Christendommens Virkning paa Folkenes Tilstand i Europa* (1772-1783).²⁶⁶ Det er et historieværk, som er karakteriseret ved, at det anskuer historien som en fremadskridende proces med kristendom som det civiliserende element. I de citerede passager omtaler Tyge Rothe sit værk som ”en historisk Theodice”, og vi fornemmer, at vi vil møde den samme tendens i Grundtvigs historieværk, altså at hans formål med at fortælle verdenshistorie er at forsvare Gud og kristendommen ved at vise, hvordan Gud har styret historiens gang. ”For en stor Deel har jeg og ladet ham [Rothe] udsige min Beskuelse af Historien, thi vi ere Frænder i Tro og Tungemaal”, siger Grundtvig og tilføjer med karakteristisk selvsikkerhed: ”i Hovedsagen ere vi saa enige, at jeg tør sige, han nu vilde selv være uenig med sin Bog hardtad [dvs. næsten] overalt hvor jeg er det” (1812b, s. IX).²⁶⁷

Umiddelbart fungerer citaterne fra Tyge Rothe som en autoritetsappel. Grundtvig vil ved at inddrage Rothe vise, at han ikke er alene om det kristne historiesyn, som mange i samtiden ellers opfattede som naivt og gammeldags.²⁶⁸ Ved at læne sig op ad Rothe håber Grundtvig at fremstå mindre sværmerisk. Det forekommer imidlertid også lidt underligt, at Grundtvig appellerer til Tyge Rothe, eftersom han godt ved, at Rothe stort set er glemt i samtiden, og at oplysningstænkerne (kaldet ”de vise Mestere”) alligevel ikke vil bryde sig spor om, hvad Rothe har at sige. Grundtvigs hensigt med Rothe-citaterne kan altså ikke være at overbevise publikum over en bred kam. De fungerer snarere, vil jeg mene, som led i en polariseringsstrategi. Grundtvig deler nemlig folk op i to grupper: Der er ”de vise Mestere”, som bilder sig ind at være klogere end herren selv. De vil, forudsiger Grundtvig, hæve sig over Rothe – sådan som de i forvejen gør over profeter, apostle og Frelseren - og idet de gør det, vil de fremstå farisæiske og latterlige: ”deres Oplysningsbeenrad [-skelet] er blevet til Latter med sine tomme Øiehuller, indfaldne Kinder og hovmodige Lader [adfærd]” (s. X). Citaterne fra Rothe skal med andre ord virke som en provokation på denne gruppe. Den anden gruppe er resten af folket, som står i fare for at blive forført af de selvkluges ”søde og smigrende Ord” (s. XVI). Og det er denne type

²⁶⁵ Fortalen er dateret 2. aug 1812. Tiden frem til udgivelsen ved årsskiftet er formentlig blevet brugt på at skrive anmærkningerne (Michelsen 1956, s. 261).

²⁶⁶ Han citerer forskellige brudstykker af fortalen til 2. del af Rothes værk, ca. otte sider i alt.

²⁶⁷ Om de punkter, hvorpå Grundtvig adskiller sig fra Rothe, kan man læse hos Michelsen (1956, s. 245 f.).

²⁶⁸ I *Hvem er den falske Prophet?* skriver Grundtvig: ”Ligesom Paulus fordem, for at skaffe Sandheden Indgang [tilslutning], mindede om, at han ei sagde Andet end hvad Mose og Profeterne havde forkyndt, saaledes vilde jeg, ved at vise paa Rothe, om muligt hindre Folk fra at antage min Tale om Guds Styrelses Mærker for et tomt Fantasispil (1814b, s. 35).

læser, Grundtvig egentlig appellerer til ved at tilbyde ham en rolle som ”Sandhedens Ven”, der tænker efter, om ikke Rothe og Grundtvig egentlig har ret i deres syn på historien.

Da Grundtvig har fået etableret de to grupper, redegør han for sin grundindstilling til historien, som er, at et folks gerninger (og dermed historie) er en frugt af dets tro, og at kristentroen er en forudsætning for, at det går et folk godt: ”Hver grundig Tænkere maa da indse, at Tro er nødvendig til Videnskabeligheds Fremme, til stor Bedrift af et Folk, og til Staters Ophold, samt at kristen Tro er mest skikket til disse Øiemed” (s. XII).²⁶⁹ Når nu Grundtvig har dette overordnede, kristne syn på historien, kunne man tro, at det ville påvirke hans fortolkning af historiens gang, men den indvending forsøger Grundtvig at imødekomme i fortalen, idet han bedyrer, at han ikke har tillempt stoffet efter en kristen synsmåde, men hans betragtninger ”har avlet *sig selv* under Krønikens Beskuelse” (s. XIII, min fremhævelse). Det ligner en variation over den lutherske hermeneutik, der ser den hellige skrift som sin egen fortolker, her blot overført på verdenshistorien: *historia sui ipsius interpret*. Argumentationsmæssigt er der tale om det, Chaïm Perelman kalder appel til en ’naturlig orden’ (jf. T.A. § 105). Grundtvig forsøger at legitimere sin fremstilling ved at sige, at den ikke følger en kunstig, af ham selv opfundet orden (*ordo artificialis*), men følger stoffet naturligt (*ordo naturalis*).

Grundtvigs intention med *VK* 1812 er ikke blot at overbevise om, at det kristne historiesyn er det rigtige. Det, som er værkets *exigence*, dvs. det påtrængende problem, som Grundtvig søger at besvare med værket, er, at kristentroen er på retur, og at det siden Luthers tid er gået ned ad bakke. Det er dette, som er det helt store problem for Grundtvig i snart sagt alle tekster fra denne periode - også verdenskrøniken: ”[man] se bange ind i den rimelige [sandsynlige] Fremtid, da kristen Tro gaar til Grunde” (s. XII). De kristne er lunkne og ligeglade, og ”hvor denne Søvnens Aand faaer Overhaand, der er Alt tabt ” (s. 419). Som svar på dette problem vil Grundtvig vække troen, og det vil han gøre ved den dobbelt-strategi, jeg allerede har antydnet: Han skriver sin krønike for at *beskæmme* de vantro og hovmodige og for at *vække* resten af folket til eftertanke (s. XVI). Vækkelse er den primære intention, og fortalens sidste ord er da også meget sigende. Her – på en vigtig plads i værket - tiltaler Grundtvig sit fædreland med ordene: ”du sover; vaagn op, at Kristus kan lyse for dig!!” (s. XXVIII).

²⁶⁹ Dette kan ses som en variant af det gammeltestamentlige historiesyn (i fx kongebøgerne), hvor fortolkningsrammen er den, at fremgang og lykke for israelitterne (ledere såvel som folket) afhænger af overholdelse af loven og lydighed mod hans profeter. Omvendt ses trængsler som straf for synd. Om bibelsk historieskrivning, se Kempshall (2011, s. 52-91).

I samme afsnit skriver Grundtvig, at hans hensigt er at *frelse* tidsalderen ved at vise den sit eget billede (s. XXVIII). Hvad det betyder, forklarer han nærmere i *Krønikens Gienmæle*: Han vil udmale tidens rædsler, hvorved han vil få læserne til at indse, at det er fjenderne (dvs. de gudløse), der har forvoldt problemerne. Læserne skal da sørge og harmes, omvende sig og gå ind i striden for sandheden, dvs. kristendommen (Grundtvig 1813c, s. 24).

Det, jeg her har fremhævet som værkets intention og konstruktion af *exigence*, svarer ikke til, hvad man ville forvente af en verdenskrønike omkring år 1800. Motivmæssigt har det mere til fælles med det, man kunne kalde en *jeremiade*. En jeremiade er ikke en decideret genre, men en tekst eller tale, som har nogle temaer, motiver og retoriske strategier tilfælles med profeten Jeremias' bog.²⁷⁰ Det er en tekst, der klager over samfundets tilstand og forklarer problemerne med folkets frafald og vantro. Den opfordrer til anger og omvendelse i form af ny lydighed og lover frelse, hvis omvendelsen lykkes (Jasinski 2001c). Disse elementer er faktisk alle til stede i fortalen til *VK* 1812.

10.1.2. Profeten og hans polemik

Noget, der falder i øjnene, når man betragter *VK* 1812 som et historieværk, er, at Grundtvig ikke gør meget ud af at demonstrere de kvaliteter, der normalt ville give en historisk fremstilling troværdighed. Han angiver ikke sine kilder og har så godt som ingen referencer og ingen kritisk refleksion over sin egen rolle som historiker, hvilket mange samtidige historikere havde.²⁷¹ Mest påfaldende er Grundtvigs mangel på akribi, som må siges at være højst besynderlig. *VK* 1812 er ganske enkelt fuld af fejl, og afsnittet ”Rettelser og Anmærkninger” bagest i bogen fylder hele 58 sider (s. 365-422).²⁷² Mærkeligt nok har nogle Grundtvigforskere mere eller mindre undskyldt fejlene i *VK* 1812 med, at de ingen betydning har for bogens overordnede sammenhæng og formål (Vind 2014, afsnit 3), men da har man glemt at tage højde for, hvordan den slags påvirker

²⁷⁰ I den amerikanske faglitteratur anvendes betegnelsen ’jeremiade’ dog i snæver forstand om en særlig prædikentype blandt 1700-tallets puritanske immigranter (Jasinski 2001c).

²⁷¹ If. Skovgaard-Petersen (2003) var det almindelig praksis siden ca. 1700, at man som historiker optrådte ikke bare som fortæller, men som ”forskerfortæller”, dvs. den *dokumenterede* lærdom blev vigtig, og man førte derfor lærde diskussioner i sin fremstilling og angav mange referencer (s. 17 ff.).

²⁷² Grundtvig havde haft sine to venner Povel Dons og Svend Hersleb til at læse krøniken, men sendte den i trykken, før han fik deres rettelsers retur. Og det var altså ikke så lidt, de havde at bemærke. Grundtvig nåede at skrive tillægget og få det med i indbindingen. Her indrømmer han både trykfejl og sagfejl og sin egen skødesløshed, idet han dog samtidig gav udtryk for, at fejlene ikke bør anfægte nogen, da man må have forståelse for, at han jo bare er ”et skrøbeligt Menneske” (1812b, s. 365). Han synes ikke, at man skal hænge sig i detaljer: ”I Hovedsagen er jeg derimod vis paa at have Ret i hvad jeg siger, og Kald til at sige det” (*ibid.*, s. 411).

publikum. De mange sagfejl underminerer forfatterens autoritet hos publikum og går ud over hans troværdighed. Det er svært at stole på en skribent, når teksten er fejlbehæftet. Især når det angår fagbøger, er etos noget man vinder ved saglighed og korrekthed. En anden ting, der kompromitterer etos, er de mange polemiske udfald i *VK* 1812, som vi skal se nærmere på om lidt. De giver ikke et indtryk af, at forfatteren er velvillig over for sit publikum.

Grundtvig gør ikke meget ud af at fremstå som akademisk historieskriver, i stedet optræder han som det, jeg vil kalde *profet*-historiker.²⁷³ Man kan trække paralleller mellem en historiker og en profet på flere måder. Den tyske teolog Karl Daub (1765-1836) ser en parallel i, at begge beskæftiger sig med at se sammenhænge i begivenheder, som ikke er umiddelbart tilgængelige:

Der Act des Nachschauens ist eben sowohl, wie der des Vorausschauens ein *Divinations-Act*; und heisst's vom *Propheten*, er sei der Historiker des im *Dereinst* – so heisst's gleich gut, wo nicht besser, vom *Historiker*, er sei der Prophet des im *Ehemals* – Geschichtlichen (Daub 1836, s. 1).

Den samme tanke er udtrykt i en af Friedrich Schlegels aforismer: ”Der Historiker ist ein rückwärts gekehrter Prophet”²⁷⁴ Daub har en god pointe her, men det, jeg vil fremhæve som ”profetisk” ved fremstillingen i *VK* 1812, er ikke så meget elementet af divination, men derimod værkets retorik. Jeg vil ikke påstå, at Grundtvig forstår sig selv som en profet *på linje med* de oprindelige gammeltestamentlige profeter, men jeg vil hævde, at han skriver historie med det Gamle Testamente som forbillede og med en udpræget profetretorik.²⁷⁵ Med profetretorik menes ikke primært, at han spår om fremtiden (det gør han indimellem),²⁷⁶ heller ikke at han optræder

²⁷³ Betegnelsen er set anvendt om den franske historiker Jules Michelet (1798-1874), se Amalvi (1990). Michelet og Grundtvig havde en del til fælles. For det første skrev de begge historie ud fra et historiefilosofisk og nationalt udgangspunkt, for det andet kunne Michelet også være polemisk som Grundtvig (det gik især ud over katolikkerne). Og endelig var han poetisk (”At times [...] he was betrayed by his poetic imagination”, *ibid.*) og stærkt fascineret af apokalyptik. Manniche (1992) sammenligner Michelet og den senere Grundtvig (s. 258 f.).

²⁷⁴ Aforisme nr. 80 i ”Fragmente” (*Athenaeum*, bind 1, hæfte 2, 1798, s. 20). Tanken forekommer udpræget romantisk, men går faktisk langt tilbage. Kempshall (2011) skriver, at man siden 500-tallet har opfattet profeti på denne omfattende måde: ”Prophecy is the act of making hidden things clear through divine inspiration [...] the past and present as well as the future” (Kempshall 2011, s. 277).

²⁷⁵ Grundtvig er selvfølgelig ikke den første kristne til at skrive historie i gammeltestamentlig stil. Det findes der mange eksempler på i middelalderen, hvor historikeren kan optræde som en ”anden Jeremias”, der formaner, korrigerer og fordømmer folkets synder vha. invektiver (se eksempler på dette i engelsk middelalderlig historieskrivning hos Kempshall 2011, s. 161 og 205).

²⁷⁶ Se *VK* 1812, s. 363, hvor Grundtvig forudsiger, at der skal komme en vækkelse i Norden, som vil udgå fra Norge.

som en særligt privilegeret fortolker af profet-udsagn (det gør han ofte),²⁷⁷ men især at han optræder som *dommer* over samtiden, på samme måde som de gammeltestamentlige profeter gjorde. Denne side ved profetrollen har ikke fået tilstrækkelig opmærksomhed i Grundtvigforskningen, som i stedet har været optaget enten af spådomssiden ved profetrollen eller profetens ligheder med skjalden.²⁷⁸ Man glemmer, at de gammeltestamentlige skriftprofeters funktion faktisk ikke så meget var at spå om fremtiden, men at dømme og revse en vantro samtid, jf. Claus Westermanns udlægning af profettalen som domstale i klassikeren *Grundformen prophetischer Rede* (1960). De bibelske domsprofetier består af domme over enten enkeltpersoner, typisk magthavere, religiøse ledere og falske profeter, eller over folket som helhed. Jeg vil i det følgende fremhæve elementerne af profetretorik i *VK* 1812 med særligt henblik på konstruktionen af profetrollen (personaen).²⁷⁹

En profet er først og fremmest kaldet af Gud. Grundtvig omtaler ikke sit kald eksplicit i denne tekst, men i mange andre tekster fra denne periode giver han udtryk for en kaldelsestanke: Han omtaler sit ”Kald som Guds Ords Tjener”²⁸⁰ og sig selv som ”Herrens Medarbejder”.²⁸¹ Tættest på at kalde sig selv profet er han i fortalen til *Saga* (1811, s. XX): ”jeg [har aldrig] kvædet saa liflig, som siden jeg holdt op at være min egen og traadte i min rette Herres Tieneste. Jeg betænker mig end ikke paa her at tilføie det følgende Vers; men naar det skeer, og se, det skeer, da skal de fornemme, at der har været en Profet midt iblandt dem” (allusion til Ez 11,11).

Profeten er typisk en outsider, én der er på kant med samfundet, og det må man sige, at Grundtvig havde været siden sin dimisprædiken i 1810. I fortalen til *VK* 1812 gør han meget ud af at cementere denne position, idet han opbygger en skarp dikotomi mellem sig selv på den ene side og tiden og verden på den anden. Grundtvigs historiebog skal med hans egne ord stå i modsætning til ”alle Tidens Yndlingstanker” (s. IX), og verden bestemmes negativt som i Johannesevangeliet og profetlitteraturen. Verden er noget, man skal trodse, på linje med døden

²⁷⁷ Det er Aarnes (1961), som har peget på, at man må skelne mellem Grundtvig, når han optræder som profet, dvs. fremsætter spådomme om fremtiden, og når han fremstår som ”profetiernes gudelige fortolker” (dvs. som en mand med særlig tydningskompetence).

²⁷⁸ Jeg kan ikke gå nærmere ind i de problemstillinger her, men må henvise til diskussionerne hos Albeck (1955), Høirup (1949), Michelsen (1954 og 1956), Toldberg (1945 og 1950) og Aarnes (1967).

²⁷⁹ Min karakteristik af profet-retorik bygger jeg på følgende litteratur: ”Prophetic ethos/prophetic speech” (Jasinski 2001c), ”Reshaping public persona and the prophetic ethos” (Pauley II 2009), samt kapitlet ”Prophetic Style” i Brown (1966).

²⁸⁰ Fortalen til *VK* 1814 (1814c, s. XX).

²⁸¹ Fortalen til *Roskilde Saga* (s. XX).

og Djævelen (s. XIII), og venskab med verden er det samme som med Gud (s. XXVIII).²⁸² Den *contemptus mundi*, vi møder i fortalen, kendes fra mange middelalderlige kristne historieværker.²⁸³ Outsiderrollen drejes indimellem i retning af en martyrrolle, når Grundtvig fx forudsiger, at hans bog vil blive glemt, men giver udtryk for, at han da også hellere vil glemmes sammen med andre kristne end ihukommes med ”Døgnets Afguder” (s. IX). Outsiderrollen giver legitimitet til profetens måde at tale på. En fra samfundets ’midte’ ville ikke kunne tale sådan (Pauley II 2009, s. 533).

En profet har en særlig indsigt i Guds planer, og det giver Grundtvig flere steder udtryk for, at han har: ”Gud har ladet mig stykkevis erkende hans Husholdning” (1812b, s. 422), og troen har givet ham ”Nøglen til Krønikens Helligdom”, dvs. til forståelsen af historien (*ibid.*, s. XVIII). Når Grundtvig fortæller historie, udviser han noget, der minder om alvidenhed. Han er klartseende og kender motiverne til både menneskers og Guds handlinger.²⁸⁴ Det er karakteristisk, at Grundtvig ikke argumenterer for sine fortolkninger, når han gengiver de sammenhænge, han finder i historien. Dette er også noget, som kan henføres til profet-rollen: ”in prophetic speech argument is subordinated to vision” (Jasinski 2001d, s. 460). Som profet handler det om at vise publikum de sammenhænge, man har set. Argumenter synes unødvendige, ja de vil måske ligefrem undergrave profetens etos, som ligger i at tale med en *umiddelbar* autoritet.

En profet er Guds budbringer og talerør, og det er Grundtvig også, for så vidt som han forkynder Guds vilje til sit fædreland. Han er ikke talerør på samme direkte måde som de gammeltestamentlige profeter, der jo typisk indleder med formlen ”dette siger Herren”, men Grundtvig forkynder Guds ord, som de står i Bibelen. Når han udtaler sine domme over tiderne, taler han ikke selv, siger han: ”Ingen skal med Ret kunne sige, at jeg har læmpet min Tale efter personlige Forhold: jeg har om de nærværende som om de forbigangne Tider udsagt Bibelens Dom, med den maa de [eventuelle kritikere] gaa i Rette, om de kan Stampe imod Brodden” (XXVIII). Meget karakteristisk afslutter Grundtvig citatet her med en bibelallusion (ApG 26,14).

²⁸² Denne negative omtale af tidsalderen optræder igen og igen i krøniken: ”Tidens Gemeenhed” (s. 294), ”Tidens Elendighed” (s. 296), ”Tidens Vanart og latterlige Hovmod” (s. 355) osv.

²⁸³ Fx hos Orosius og Boethius, se flere eksempler hos Kempshall (2011, s. 109).

²⁸⁴ Der er mange eksempler på, at Gud er agens i Grundtvigs historiefremstilling. Gud leder folk (s. 112), indretter ting på bestemte måder (s. 198, 218), kalder (s. 112, 279), hjælper (s. 142, 312) og hjemkalder folk (s. 124, 136). Vi får ham også at se fra en mere skræmmende side: Han taler med tordenrøst og lynnedslag (s. 350, 357), han forblinder (s. 324) og lader folk blive fanget i deres egne fælder (s. 125).

Det er ikke kun i Grundtvigs prædikener, at bibelsteder fletter sig ind i sproget. I *VK* 1812 er der identificeret godt 300 bibelreferencer.²⁸⁵

Med til det at forkynde Guds ord 'som en profet' hører, at det skal forkyndes med stor sikkerhed og slagkraft. Når Grundtvig taler, er han et sandhedsvidne, og han gør meget ud af at fremstå sikker. Han kalder sig "Sandhedens Ven" og siger, at han kan fremtræde frimodigt, "fordi jeg veed, det er Sandhed jeg fornemmelig haver at føre" (s. XIX). Frimodighed er også karakteristisk for profeten. Han forkynder, uanset hvilke konsekvenser det har.²⁸⁶ Grundtvig forudser fx, at hans verdenskrønike af nogle vil blive regnet for en "Paskvil" – altså et smædeskrift, men det anfægter ham ikke: "det faaer saa være i Guds Navn, jeg kan ikke Andet" (s. XXVII). Et ekko af Luthers berømte replik i Worms (jf. Lundgreen-Nielsen 1980, s. 547).

Og så er vi fremme ved noget af det helt centrale: Profeten varsler dom over samtiden og optræder som Guds vidne imod folket. Det er på dette punkt, jeg mener, at Grundtvig bruger profetrollen til at udsige sine personlige meninger, *som om* de var almengyldige betragtninger. Grundtvigs fremstilling er typisk sådan, at hans beskrivelse til at begynde med er relativt neutral, men så munder den ud i en vurdering, typisk en negativ dom, som af og til grænser til smæderi (invektiv). Grundtvig revser og smæder praktisk taget alt: lande, kunstarter, kirkelige retninger og navngivne personer i fortid og nutid. Her skal blot gives et par eksempler: Frankrig står for vantro, ryggesløshed og ligegyldighed for det guddommelige (s. 266, 275). Spanien har som søvngængere fulgt Frankrig, og hvis de ikke var vågnet i tide, ville de være "raadne[t] paa Leiet" (s. 283). England for sin del ligner "en kalket Grav, der udvortes skinner, men indvortes er fuld af Ureenhed og Dødningebeen" (*ibid.*).

Af personer er Voltaire den, det går hårdest ud over. Han kaldes bl.a. "Det gamle Skarn i Ferney" og anses for at være kristendommens fjenders "Høvding". Han fremstilles som både falsk og spottende: "det Væmmeligste kunde han opsminke, det Klareste kunde han fordreie, og det Ærværdigste syntes latterligt i hans Mund". Over for Voltaire er Grundtvigs polemik ikke bare grovkornet, men decideret dæmoniserende: Voltaire er ganske enkelt et uhyre (s. 184 f.). F.W.J. Schelling er en anden yndslingsfjende – hans lære er "den fordærveligste af Alle" (s. 294).

²⁸⁵ I den elektroniske Grundtvigudgave, *Grundtvigs Værker*, opmærkes ikke bare de direkte bibelhenvisninger i teksten, men også indirekte referencer og allusioner. Det giver en indsigt i, hvor omfattende Grundtvigs bibelbrug var.

²⁸⁶ Der er således store ligheder mellem parrhesiasten og profeten, se Boland & Clogher (2017).

Af kristne retninger går det hårdt ud over bl.a. pietister og hernhutter. Deres "[Tale] om Jesus, hans Blod og hans Saar, er ei allene væmmelig og ubibelsk, men tit saa usømmelig og bespottelig, at Man blues ved at høre det (s. 206). Og over jesuitterne, som Grundtvig betragter som "Løgnens Talsmænd", fordi de strider mod Luthers lærdom, lyder følgende domsprofeti: "Tugtelsen for deres Vanart have de tilgode, og lang er den Synderegning, Krøniken sandfærdig har opskrevet" (s. 267).

Grundtvigs kritik ramte også hjemlige danske teologer, som ellers var højt respekterede i samtiden - og endnu levende, da krøniken udkom. Kgl. confessionarius Christian Bastholm (1740-1819) bliver kritiseret for at underordne Bibelen og troen under fornuften, og Grundtvig beskylder ham derfor for at modarbejde "den gamle Enfoldighed" (s. 338). Hans homiletik fandt Grundtvig overvejende skadelig - den omtales som hans "konstlede Veltalenhed: "overmaade har [...] han bidraget til at gøre en bagvendt og skrøbelig Synsmaade for Kristendommen gældende" (*ibid.*). Værst var det, at han ikke turde tage kampen op mod kristendommens fjender: Han lod kristendommens banner "falde paa Stridens Dag" (s. 346). Sjællands Biskop N.E. Balle (1744-1816),²⁸⁷ som Grundtvig ellers havde meget respekt for, revses også, omend mildere. Nok kæmpede han mod troens fjender - han var ikke bange for "aaenbar Strid" (*ibid.*) - men han stod ikke fast. I sin kamp tilpassede han sig tidens forstandstænkning og pligtlære for meget. Han var med andre ord ikke kompromisløs nok.

Man kan spørge, hvad funktionen af alle disse domme er. Hvad skal de tjene til? Og svaret må være, at den negative epideiktiske retorik – det at laste forskellige grupper og individer for deres manglende tro og fordærvede levevis tjener et deliberativt formål, nemlig at fraråde det samme. Der er ikke blot tale om beklagelser og fordømmelser, men om vejledning i, hvordan man *ikke* skal leve, dvs. det er et forsøge på at korrigere menneskelig ondskab og synd vha. *terribile exemplum*. Når dommene udtales af en profet-persona har de desuden indirekte karakter af trussel, som vi så i forrige kapitel (formuleringen "nu har jeg talt og frelst min sjæl"). Profetens kritik og fordømmelse er egentlig en trussel om Guds dom. Alt efter, om menneskene lytter til profetens forkyndelse eller ej, afgør Herren, om han vil dømme og straffe. Jeg vil mene, at Grundtvigs kritik af historiske (og samtidige) personer på denne måde skal ses som advarsler til samtiden om, at hvis de handler på samme måde, vil Guds hammer falde på dem. Det understøttes af et brev til Christian Molbech, hvor Grundtvig med et sigende billede forklarer

²⁸⁷ Han var dog emeritus i 1812.

historieværkets funktion: Historiebogen er et urværk, der skal gentage Guds hammerslag på tidens klokker og minde om, at ingen ved, hvornår Herren kommer, men han kommer vist [helt sikkert] som dommer (Grundtvig & Molbech 1888, s. 211).

Det har været sagt, at Grundtvig ikke er subjektiv i *VK* 1812: ”Det subjektive gør sig i teksten kun indirekte gældende [...] ordet ”jeg” findes kun i rettelserne” (Lundgreen-Nielsen 1980, s. 562). Dette synspunkt må jeg anholde. Dels siges der ”jeg” ikke mindre end 104 gange i fortalen,²⁸⁸ dels er Grundtvigs domme i høj grad subjektive og idiosynkratiske, selvom de ikke udtales i første person. Grundtvig udtaler blot sine meninger, *som om* de er universelle, ubetvivlelige domme. Han afsiger sine domme og formulerer sine betragtninger, som om de er almengyldige betragtninger, og idet han ofte gør det uden begrundelser, er der egentlig tale om postulater. Han argumenter ikke for sammenhænge og synspunkter, men postulerer. Denne form for kategorisk tale er problematisk, da Grundtvig hele tiden forudsætter en enighed hos publikum, som ikke nødvendigvis er til stede. Samme problematik gør sig gældende, når han indleder passager med udtryk som ”Hver Retsindig vil let overbevise sig om...” (s. XI), ”Hver Grundig Tænker maa da indse”... (s. XII). Han giver ikke læserne rum til at være uenige med ham.

Som et sidste træk ved profetretorik skal det nævnes, at profeten ofte anvender et ret krast billedsprog. I *VK* 1812 er billedsprog generelt meget dominerende. Lundgreen-Nielsen (1980) har identificeret over 500 metaforer af verdslig art i værket og lavet en systematisk optegnelse over typerne (s. 559-562). Her vil jeg fokusere på legems- og sygdomsmetaforer, som spiller en central rolle. Grundtvig bruger i *VK* 1812 gentagne gange billeder af kræft, ådsler og gift: ”fransk Oplysning udbredte sig som Kræft i de høiere Stænder” (s. 318) ”Vantroens Pest og Ligegyldighedens Kræft fordærvede Folket” (s. 357) ”naar ny Munkeordner [1500-tallet] i Virksomhed afløsde de udartede, vedbleve dog disse som Aadsele at udbrede Stank og æde om sig som dødt Kød” (s. 117). ”Bleg og døende sidder da Dronningen paa de mange Vande; Giften hvormed hun skænkede Folkene brænder hendes egne Indvolde” (s. 347). Sådan en høj stil med voldsomme metaforer har en meget stærk patosappel og appellerer til negative følelser som

²⁸⁸ Fra regnet de steder, hvor det er Tyge Rothe, der citeres.

afsky, angst og forargelse.²⁸⁹ Det krasse billedsprog er kendt fra både profetlitteraturen og også fra Luthers forfatterskab, men det var ikke normen for historieskrivning omkring år 1800.

Anvendelsen af lige netop sygdomsmetaforer tjener en bestemt funktion i profetretorikken, nemlig at få publikum til at acceptere profetens anklager. Profeten ved godt, at hans kritik kan være svær at acceptere for tilhørerne, og derfor bruger han gerne den metafor, at han er en sjæledoktor, som skal læge folkets sygdom. Hvis synden beskrives som en sygdom, der skal helbredes, går det nemmere. Grundtvig beskriver ikke direkte sig selv som læge i *VK* 1812, men han optræder sådan, når han tilbyder folket kristendommen, der er at betragte som en ”Modgift for hver en Sot” (s. 286). Samtidig kritiserer han ”Slægtens Læger” som ”heller vil bryde Hovedet med at opfinde ny, fortvivlede Raad mod Sygdommen, end give det gamle, ufeilbare Husraad: paa kristen Troes Vinger at nedhente den Kraft og Kærlighed fra det Høie, som før har gjort de store Underværker” (s. 290).²⁹⁰ Det er dog svært at få dem til at tage imod: ”Giften tykkes sød og Lægedommen bedsk for den lække [kræsne] Gane” (s. 286).

Til slut skal vi vende tilbage til spørgsmålet om etos, for godt nok var Grundtvigs etos som (fag)historiker lav, til gengæld demonstrerer han, som det gerne skulle være fremgået, de kvaliteter, som en profet skal have. En profets ekspertise (φρόνησις) ligger jo ikke så meget i at kende til fakta i historien, men i at se og kende Guds vilje og planer. Hans karakter (ἀρετή) ligger i at være fast i troen og frimodig i forkyndelsen. Selv fordømmelserne og truslerne kan (teoretisk set) bidrage til en positiv etos hos en profet, hvis publikum da forstår, at dommene egentlig er udtalt i velvilje (εὐνοία), dvs. forstår, at de er udsagt som et middel til at hjælpe folk til at undgå dom og straf. Helt afgørende for om det lykkes, bliver det imidlertid om publikum anerkender forfatteren i profetrollen.

Det skal for en god ordens skyld siges, at Grundtvig selv afviste at være en profet (mere herom i striden med Ørsted i afsnit 12.3.), men et sådant udsagn skal man ikke nødvendigvis tage for pålydende, for det er faktisk en topos i profetisk retorik, at man skal understrege, at man *ikke* er en profet. Ingen efterbibelsk forfatter vil hævde at være profet på linje med Bibelens profeter -

²⁸⁹ Det kan virke lidt for skønmalende, når Lundgreen-Nielsen omtaler billedsproget i *VK* 1812 som ”et fantasifuldt opfattet billedunivers til illustration af historiske bevægelser” (1980, s. 562).

²⁹⁰ Billedsproget kendes også fra Platon (i *Gorgias*), hvor det er filosofien, der er lægemiddel for sjælen på samme måde, som medicin er det for kroppen.

det ville være hovmodigt - men det forhindrer ikke, at man kan tale og agere *som* en profet.²⁹¹ Det skulle ovenstående gennemgang gerne have vist, at Grundtvig gør. Profetpersonaen har den fordel, at den giver legitimitet til kritikken af samfundet og de navngivne personer. Fordi kritik/revselse er en fast del af profetens virke, behøver den, der taler *som* en profet, ikke at forklare eller forsvare sin ret til at ytre kulturel og politisk kritik. Hvis publikum accepterer taleren i rollen, vil de også acceptere kritikken.

10.1.3. Den implicitte læser

Det indskrevne publikum, *the second persona*, kan, som forklaret i afsnit 4.2., udledes af en tekst. Hvis vi først ser på de mere eksplicitte udtalelser om publikum, så fremgår det rimelig tydeligt af krøniken, at der er nogle grupper, som ikke regnes med til publikum. Det er først og fremmest rationalisterne, som Grundtvig som nævnt udskammer og kalder mange skældsord. De er ”Tidsalderens selvkloge Daarer” (s. 291, 369) eller ligefrem ”den Ondes Børn” og apostle (s. XVII). Denne gruppe er ikke tekstens publikum, men dens polemikobjekt, og det er ikke dem, som skal formidle den forandring, som Grundtvig ønsker. Det er heller ikke almuen/menigmand, som jo ikke læste denne slags bøger, og som omtales i tredje person i krøniken og på en lidt nedsættende måde: ”menig Mand er et aandeligt Barn, der vel fornemmer Sygdommen og længes efter Helbred, men veed ei selv ret hvor det har ondt, end sige hvad Lægedom det har behov” (s. 192). Og: ”Det er end de fleste Børns Kendemærke, at de baade maa lokkes og trues til den beedske Lægedrik” (*ibid.*). De skal lokkes eller trues til kristendom, dvs. man kan åbenbart ikke overbevise dem. Grundtvigs publikum er, vil jeg mene, dem, der er tilbage, når rationalister og lægfolk er sorteret fra. Dvs. det er den gruppe af mere eller mindre lærde, som kommer fra en ’gammeldags’ kristendom, men som står i fare for at blive påvirket af rationalismen. Det er dem, Grundtvig vil vække og have tilbage i folden. Det er dem, han vil lære at foragte alt det, som han selv foragter, og dem han vil have til at tilslutte sig sin åndskamp.

Ser vi nærmere på de mere implicitte spor af Grundtvigs anden persona, så er det for det første klart, at Grundtvigs anliggende er nationalt. Det er danskeren, som skal omvende sig og blive en sandhedens ven, der regner Bibelen for ubetvivleligt sand, og som accepterer Grundtvig

²⁹¹ Pauley II skriver, at det er meget usandsynligt, at en forfatter vil kalde sig selv profet eller budbringer, ”However, such dogmatic restrictions on titles would not prohibit him from speaking [...] in a prophetic manner” (2009, s. 518).

i rollen som nationens klartseende og ophøjede teologisk fortolker og profet. Han skal uden videre godtage Grundtvigs udlægninger. Det er det, Grundtvig kræver af sin læser, når han ikke argumenterer for sine synspunkter. Han skal være lydig og ydmyg over for Guds ord i den form, det kommer fra Bibelen - og Grundtvig. Brown (1966) skriver følgende om, hvad den profetiske stil gør ved publikum:

The truth and virtue of it we are to accept without proof; if we refuse, that ends the matter. There can be no dispute... One may deny the prophet's aphorisms and offer reasons for doing so, but there is no controverting the opponent who, as his style announces, has repudiated reason in advance and stands upon his intuitions alone. The choice for the addressee boils down to whether he will say "amen" or throw bricks (s. 71).

Læsere inviteres desuden til at hade verden og frygte Guds dom som nært forestående. Det, at Grundtvig appellerer så meget til frygt, tyder på, at han ikke tænker stort om modtagerens fornuft. Det er gammel retorisk lærdom, at frygt er et middel, man anvender over for dem, man ikke regner med, kan ledes på rette vej vha. fornuft og argumenter (således Quintilian, jf. Kempshall 2011, s. 309). Hvis man skulle sætte det på spidsen, er Grundtvigs implicite læser altså et menneske, hvis fornuft ikke er værd at appellere til, og som er villig til at underordne fornuften under troen og afstå fra spidsfindig grublen.²⁹² Den implicite læser er desuden en alvorsmand, som nærer had til synd og verden, og hvis relation til Gud og hans forkyndere er præget af lydighed, ydmyghed og ikke mindst frygt. At dømme efter de reaktioner, der kom på værket, var der ikke mange *virkelige* læsere i Danmark anno 1812, som kunne se deres værdier, verdens- og menneskesyn afspejlet i denne konstruktion.

Det største problem ved publikumskonstruktionen i *VK* 1812 er nok publikums-*relationen*. Når en forfatter ophøjer sig til noget, der minder om en profets stilling, så kan det ikke undgås, at der bliver tale om en asymmetrisk relation til publikum. Han er den, der er vågen og ser klart, hvorimod læseren enten sover, er nedsunket i fordærvelse eller er faret vild. Når publikumsrelationen bliver så asymmetrisk, betyder det, at identifikation mellem forfatter og læser bliver svær, hvis ikke umulig. Problemet ligger også i den form for retorisk magt, Grundtvig forsøger at udøve på sit publikum. Det er med McCroskeys begreber (jf. kap. 4.1.1.) enten en *retmæssig* magt, idet han kræver indflydelse på publikum i kraft af sin rolle som profet,

²⁹² Jf. den lille fejde, Grundtvig kom til at føre i 1814 med Andreas Krag Holm (den såkaldte 'Athene-fejde'). Her advokerer Grundtvig netop for, at man skal tage fornuften fangen under troens lydighed (2 Kor 10,5). Den faldne fornuft skal bringes til at lyde Guds ord (jf. Høirup 1950, s. 107-109).

eller en *tvangsmæssig* magt, dvs. han kræver indflydelse under trussel om Guds straf. Man kan undre sig over, at Grundtvig slet ikke forsøger at motivere med håbet om det gode i stedet for frygten for straf. Udover at revse og kritisere kunne han have forsøgt at vejlede og trøste de troende i den hårde tid. I ældre tiders kritiske kristne historieskrivning (Euseb, Orosius) ser man typisk de to motiver blande sig: De vantro kritiseres, mens de troende *både* formaneshes og trøstes.²⁹³

10.2. Modtagelsen

Grundtvigs verdenskrønike vakte enorm opsigt i København. Den omtales i litteraturen som en 'skandalesucces',²⁹⁴ eftersom den blev udsolgt meget hurtigt og blev ivrigt debatteret. Det er rigtigt nok, at bogen blev en succes i den forstand, at den blev solgt og læst, men spørger man, hvor mange, der blev overbevist om Grundtvigs synspunkter, så var det ret begrænset. *VK* 1812 blev en succes som pinagtig og forargelig underholdning, men persuasivt set blev den en fiasko.

VK 1812 blev bl.a. anmeldt af Jens Møller i *Dansk Litteratur Tidende*, 1813, nr. 25 og gav desuden anledning til pennefejder med historikeren Christian Molbech og fysikeren H.C. Ørsted. Her skal vi foreløbig blot se på Møllers anmeldelse, som er den mest fagligt funderede kritik af krøniken, og på nogle af Molbechs udsagn (de to fejder gennemgås i hhv. kapitel 11 og 12).²⁹⁵ Møller kritiserer i sin anmeldelse især Grundtvigs uvidenskabelighed og bogens mange fejl. Han mener ikke, at Grundtvig har haft den nødvendige lærdom og viden om historien. Han pointerer, at Grundtvig i sin fremstilling tydeligt fremstår som teolog og ikke historieforsker, og han kritiserer ham for at skrive historie *a priori*. Dertil kommer de mange fejl, som skyldes enten uvidenhed eller sjusk.

Møller roser til dels Grundtvigs sprog og stil. Han skriver om sproget og iklædningen (*ornamenta*), at det "er Bogens meest Pletfrie Side" (Møller 1813, s. 458). I de fortællende dele er sproget 'troskyldigt' og 'kraftfuldt' og lever op til genrens krav om ligefremhed og flydende fortælling, men Møller indvender også, at sproget bliver helt anderledes i de polemiske passager. Grundtvigs polemiske og lidenskabelige sindelag har "en skadelig Indflydelse på hans Sprog" (s.

²⁹³ Jf. fx Boethius' indflydelsesrige værk med den sigende titel *Consolatio Philosophiae*.

²⁹⁴ Således i *Grundtvig Studier* 2013, s. 93, og *Dansk Litteraturs Historie*, bind 2, s. 206 (Auken 2008).

²⁹⁵ Der findes en del anmeldelser også i tyske og svenske blade, men jeg kan ikke få plads til et omfattende receptionsstudie her.

459), og det billedsprog, Grundtvig så ofte ellers benytter til ædle hensigter, bliver fordrejet og brugt med stor patos.

De personlige angreb på endnu levende personer fandt Møller meget stødende. Han angiver en hel række verber for, hvad det er, Grundtvigs tekst gør ved personer, som efter Møllers mening tilhører ”Menneskeslægtens Ypperste”: Den ’miskender’, ’nedsætter’, ’fordrejer’, ’fornærmer’, ’formindsker’, ’bringer i miskredit’ (1813, s. 390f.). Man ser her, hvor tæt Møllers beskrivelse af Grundtvigs fremgangsmåde ligger på definitionen af smæderetorik: En ”nedgørende omtale af navngivne personer med det formål at destruere dem for synet af publikum” (Roer & Klujeff 2011, s. 9).

Molbech har mange af de samme indvendinger som Møller, men derudover kritiserer han, at *VK* 1812 er en upassende form for genreblanding: ”Ved sin halv historiske, halv polemiske Natur, ere [den] ingenting Heelt” (1813, s. 13). Ifølge Molbech må en historie slet ikke være polemisk. Enten fortæller man, eller også disputerer man, og han siger til Grundtvig: ”At Historie og Polemik ere heterogene Ting, synes det, som du ikke vil vide af” (*ibid.*, s. 14). Interessant nok medgav Grundtvig efterfølgende, at hans krønike var polemisk. Dette har ikke fået opmærksomhed i den hidtidige forskning, men Grundtvig er inde på det mindst tre steder (udover fortalen). I svaret til Molbech siger han, at man fint kan regne *VK* 1812 for en ”nogenlunde god Polemik” (1813a). Og i to utrykte tekster omtaler han den som et stridsskrift. Han siger: ”Derfor har jeg nylig udgivet udgivet en Udsigt over Verdens Krønike og naar Man kalder den [*VK* 1812] en theologisk Polemik (et Stridsskrift for ~~Lærdomme~~²⁹⁶ Guds Ord) da har Man netop fundet det Navn jeg ønsker hvert Skrift fra mig maatte bære med Føie.”²⁹⁷ Og andetsteds: *VK* 1812 er ”den drabeligste af mine krigsbørn”.²⁹⁸ Det er to ret interessante citater for anliggendet i denne afhandling: Vi kan ikke blot konstatere ved analyser, at der er teologisk polemik i næsten alt, hvad Grundtvig skriver, han har faktisk selv udtalt det som en slags programerklæring: Han ønsker, at alle hans skrifter må være stridsskrifter for Guds ord.

Når nu Grundtvig havde gjort disse indrømmelser, spørger Molbech med god grund Grundtvig, hvorfor han ikke har givet bogen en anden titel. Molbech anfægter mao., at ’verdenshistorie’ er en passende genrebetegnelse for værket. Det samme gjorde H.C. Ørsted, som

²⁹⁶ Ordet er streget ud i kladden.

²⁹⁷ Fasc. 161.1. i Grundtvig-arkivet, betitlet ”Indledning”, blad 2v. Udkastet er formentlig fra foråret 1813.

²⁹⁸ Fasc. 242.7 i Grundtvig-arkivet (udkast fra 1816 til en fortale til et påtænkt 2. oplag af *VK* 1812).

slet og ret kaldte bogen et ”Monstrum” (1814a, s. 191). Det er tydeligt, at mange af samtidens frustrationer kommer af skuffede forventninger til værket. Titlen på Grundtvigs bog lovede en bestemt genre, nemlig en (kort) universalhistorie, men den genre gør Grundtvig vold på, idet han anvender genren langt mere apologetisk og polemisk end rammerne tillod. Man kunne overveje, om ikke *noget* af stormen omkring VK 1812 kunne være afbøjet, hvis krøniken, som foreslået af flere resencenter, havde fået en titel, der passede til dens indhold?²⁹⁹ En titel som ”Christelig Verdenshistorie” eller bedre endnu ”Christelig Verdenshistorie imod de Vantro”,³⁰⁰ ville være kommet tendensen i krøniken nærmere, og på den måde ville læserne måske ikke være blevet helt så frustrerede i deres forventninger. De ville have fået en mere passende ’varedeklaration’. Til gengæld ville bogen nok ikke have solgt særlig godt. Og der ville nok under alle omstændigheder være blevet ballade omkring krøniken, for den domsprofetiske strategi, som Grundtvig anvendte, slog helt fejl over for samtidens læsere. En sådan strategi kunne muligvis have fungeret i tidligere tider (før oplysningstiden), men i 1812, hvor historieskrivningen var ved at udvikle videnskabelige metoder, og normerne var ved at udvikle sig henimod, at historieskrivning hverken måtte være teologisk eller polemisk, opfattedes Grundtvigs værk som en hybrid mellem historie og polemik, og sådan skal vi nok fortsat opfatte det i dag. Den mest præcise bestemmelse af VK 1812 vil således være at sige, at den i sin udformning nok er en universalhistorisk håndbog, men i sin intention og stil er den nærmere *et teologisk stridsskrift af domsprofetisk tilsnit*.³⁰¹

I fortalen til sin næste verdenskrønike (VK 1814), erkendte Grundtvig 1812-krønikens dysfunktionalitet. Han siger: ”Det syndes [syntes], som om denne Bog aldeles forfeilede sin Hensigt” (1814c, s. IX).³⁰² Han kalder den tilmed et ’Stymperværk’, altså et makværk, men dog med den brod til sine kritikere, at ingen dog kunne skrive et bedre makværk end ham selv! I

²⁹⁹ Axel Garde har en lignende pointe om *Nordens Mytologi* (1832), nemlig at Grundtvig kunne have undgået de hårde ord fra recensenterne ved at kalde den ’et kunstnerisk arbejde’ eller ’en fantasi’ i stedet for et videnskabeligt arbejde (1897, s. 48; se også Meincke 2000, s. 104, note 463). Grundtvig blandede ofte lærd arbejde og digtekunst og underkastede sit videnskabelige arbejde subjektivitet og fantasi.

³⁰⁰ Jf. titler på middelalderhistorier som fx Augustins elev Orosius’ *Historiarum Adversum Paganus* (ca. 417).

³⁰¹ Historikeren Henrik Horstbølls har en bestemmelse, der ligner denne: VK 1812 er ”et polemisk stridsskrift i universalhistorisk udformning” (1992, s. 159).

³⁰² I et kladdemateriale sætter han andre ord på, hvad der var galt ved VK 1812: ved at ”vise Kraft paa urette Sted,” gjorde han ”Vold paa Historiens Form, og gav Modstanderne Anledning til at kalde Kraft-Yttringen Børsærke-Gang” (citeret efter Toldberg 1950, s. 281).

1814 havde han taget noget af kritikken til sig og angav nu – dog lidt modvilligt - sine kilder.³⁰³ Han havde dog ikke helt forladt det polemiske. I fortalen siger han om sin historieskrivning: ”[jeg] raisonnerer og polemiserer meer end jeg fortæller” (s. XXXIV).³⁰⁴

Det forekommer mig, at nogle Grundtvigforskere har været for ukritiske i deres vurdering af krøniken. Der er, som nævnt i afsnit 1.3., en tendens i forskningen til at undskylde de polemiske og skæve sider hos Grundtvig. En af de forskere, der forsvarer Grundtvig, er William Michelsen (1956). Han stiller i sin efterskrift en række undskyldninger op for *VK* 1812: Han mener, at Grundtvigs kritik var forsvarlig, fordi den rettede sig efter ”en klart angiven norm”; at hensynsløsheden var nødvendig for at fremkalde et brud med den herskende åndsretning; og at grovheden til dels kan undskyldes, fordi dens mål var at vække ”redelighed” (s. 270). Det er efter min mening nogle tvivlsomme undskyldninger. Hensynsløsheden kan ikke bortforklares med, at den er nødvendig. Den er og bliver et forsøg på at udøve retorisk magt eller ligefrem tvang over sine læsere. Grundtvig vil, som Michelsen selv siger, ”næsten tvinge” sin samtid til at være kristne (*ibid.*). Det er også problematisk, når Michelsen antyder, at målet helliger midlet. Hensynsløshed og retorisk tvang kan ikke undskyldes med, at det står i ’en højere sags tjeneste’.

³⁰³ Han beskriver arbejdet med dokumentation som et såre kedsommeligt arbejde, som han kun foretager for sine kritikeres skyld (1814c, s. XIV).

³⁰⁴ Jeg kan ikke lade være med at påpege, at de antikke retorikere var meget mere neutrale i deres syn på historieskrivningen: Quintilian taler fx for *præcis* det modsatte af Grundtvig: Man skriver historie for at fortælle, ikke for at bevise noget. Historieskrivningens anliggende er ihukommelse af fortiden, *ikke* konflikter i nutiden (Kempshall 2011, s. 135).

DEL 2: PERSONLIGE FEJDER

I kapitel 6 blev det flere gange nævnt, at der i en polemik indgår en vekselvirkning af anklage og forsvar, og at dette er vigtigt at være opmærksom på, når man vil foretage retorisk kritik af polemisk udveksling. Halford Ross Ryan gør i artiklen “*Kategoria and Apologia: On their Rhetorical Criticism as a Speech Set*” opmærksom på, at man ikke kan studere en tekst, som indgår i et polemisk forløb uden at tage foregående tekster med i betragtning.³⁰⁵ Anklage og forsvar skal, som artiklens titel siger, læses som et ”speech set”, et talesæt. Ryans pointe passer som fod i hose med Freadmans genreteori, som blev gennemgået i afsnit 5.2.5. Genrer kan ikke forstås isoleret, men indgår i et større spil og forholder sig til hinanden som spørgsmål og svar. Genrer er både dialogiske og strategiske.

Ryan anbefaler følgende arbejdsgang, når man undersøger anklager og forsvar: Man tager afsæt i initialteksten (anklagen) og bestemmer, hvori anklagen består, og hvad der har motiveret anklageren til at fremsætte den – hvad ser han som *exigence*? Dernæst undersøger man kritisk, hvad anklageren har udvalgt af kritikpunkter, eller formuleret med Freadmans terminologi: Hvilket *uptake* laver anklageren? Dernæst kigger man på svarteksten (forsvaret) og undersøger, hvad der har motiveret den angrebne til at tage til genmæle. Hvad er *exigence* set fra denne vinkel? Ved på denne måde at betragte anklage og forsvar som ’analoge’ og læse dem komparativt (*ibid.*, s. 285), kan kritikeren finde frem til stridens kernepunkter og afgøre, om striden primært angår sag eller person. Kritikeren kan desuden veje de argumenter, der fremføres af parterne, op imod hinanden. Og endelig kan han vurdere de to skribenters succes eller fiasko, alt efter hvordan striden ender. Denne fremgangsmåde vil jeg benytte mig af i de følgende tre kapitler. Jeg læser begge parter indlæg og fokuserer analysen på argumentationen og især på de strategiske ’træk’, som parterne hver især foretager.

³⁰⁵ “the critic cannot have a complete understanding of accusation or apology without treating them both” (Ryan 1982, s. 254).

11. Fejden med Chr. Molbech - med venskabet som indsats³⁰⁶

”Der ärgste Feind war oft der beste Freund”. Sådan skriver Sebastian Kühn i artiklen ”Feindschaft in der Gelehrtenkultur der frühen Neuzeit” (2010, s. 32). Det er et citat, som passende kan indlede gennemgangen af polemikken mellem Grundtvig og hans ven, den jævnaldrende historiker Christian Molbech (1783-1857), da deres venskab blev sat på prøve i denne strid. Fagligt set handlede striden om historiesyn og historieskrivning, men forhandlingen om, hvorvidt de kunne fortsætte deres venskab på trods af deres uenigheder – og hvis skyld det ville være, hvis venskabet gik i stykker – fylder forholdsvis meget i deres meningsudvekslinger.

Jeg vil i min gennemgang af striden fokusere på de to parter hovedsynspunkter og på forhandlingen vedr. venskabets status. Jeg inddrager Molbechs brevveksling med veninden Kamma Rahbek, da den giver gode oplysninger om Molbechs reaktioner på Grundtvigs tekster. Endelig vil jeg drøfte Grundtvigs brug af modsigelsens grundsætning (kontradiktionsprincippet) fra en retorisk synsvinkel. Det er i denne strid, at Grundtvig for første gang rigtig udfolder sætningen og gør rede for, hvad han mener, er dens rækkevidde og slagkraft.³⁰⁷ Jeg håber at kunne vise, at sætningen måske ikke er så slagkraftig igen.

11.1. Indledende brevveksling

Grundtvig og Molbech havde været venner siden maj 1808, da Grundtvig flyttede ind på Valkendorfs Kollegium. De delte mange interesser og satte pris på hinandens selskab, selvom de ikke altid var enige. De havde siden deres første møde ført en omfattende og meget hjertelig brevkorrespondance,³⁰⁸ men Grundtvigs udgivelse af *VK* 1812 førte til et alvorligt sammenstød mellem de to venner.

Det begyndte forholdsvis fredeligt med en meningsudveksling i private breve. Den 26. januar 1813, knap en måned efter udgivelsen af *VK* 1812, skrev Molbech til Grundtvig og kritiserede flere ting ved krøniken. For det første fandt han den uvidenskabelig og sagde det

³⁰⁶ Dele af dette afsnit er baseret på Thaulow (2014).

³⁰⁷ *Krønikens Gienmæle* er den første tekst, hvori Grundtvig rigtigt udfoldede kontradiktionsprincippet, som efterfølgende kom til at spille en central rolle i udviklingen af hans teologi. Siden 1949 har Henning Høirups disputats været regnet for et hovedværk på området, men de senere år er der blevet sat spørgsmålstegn ved, om Grundtvigs brug af modsigelsens grundsætning nu også var så filosofisk stringent, som Høirup hævdede, og om man overhovedet kan tale om, at Grundtvig anvendte sætningen som *teologisk* aksiom, jf. Kelstrup (2000) og Nørager (2012).

³⁰⁸ De tiltalte hinanden med udtryk som ”Min gode, elskede Ven” eller ”min inderlig kiære Ven” (Grundtvig & Molbech 1888, s. 21; 37), og de blev dus en gang i efteråret 1809 (*ibid.*, s. 42 f.).

ligeud: ”For Videnskabens Domstol vil Din Bog ikke bestaae” (Grundtvig & Molbech 1888, s. 99). Molbech kunne ikke acceptere, at Grundtvig skrev historie med udgangspunkt i én bestemt konfessionel religion (lutherdommen).³⁰⁹ Hans egen holdning var, at ”den rene Historie” ikke havde noget med teologi at gøre (*ibid.*).

For det andet kritiserede Molbech, at Grundtvig optrådte, ikke som historiefortæller, men som dommer over historien. Det var if. Molbech et udslag af hovmod, og i forlængelse heraf kritiserede han *VK* 1812 for at mangle den ”Kiærlighedens Aand”, som burde kendetegne en kristen fremstilling. Visse af Grundtvigs domme (fx dem over Kant og Schelling) var if. Molbech forhastede konklusioner, hvormed Grundtvig ligefrem gjorde sig selv til grin. Molbech antydede med andre ord, at Grundtvig var filosofisk inkompetent.³¹⁰ For det tredje fandt Molbech det inkonsekvent, at Grundtvig krænkede alle, *bortset* fra folk med verdslig magt, og han skriver spidst: ”Man siger om Dig, at du gjerne vilde være en Martyr for Christendommen – men en halv Martyr er ingen” (*ibid.*, s. 100).

Vedr. deres venskab gav Molbech udtryk for et ønske om, at Grundtvig kunne holde det faglige og det personlige adskilt, sådan at han ikke ville tage det nært, når Molbech trådte i faglig opposition til ham, men han turde ikke regne med det: ”dertil kiender jeg dig for vel” (*ibid.*, s. 98). Han forudsagde derfor, at en faglig diskussion ville kunne føre til et brud mellem dem.

Grundtvig svarede 14 dage senere i et brev den 9. februar 1813. Ingen af anklagerne mødte han med indrømmelser. Han gik i stedet til modangreb, idet han indledte med *retorsion*: det var ikke ham, men Molbech der var hovmodig. *Han* havde i sit brev optrådt overlegent og behandlet Grundtvig som ”en letsindig, dumdristig Dreng” (Grundtvig & Molbech 1888, s. 101). Grundtvig benægtede pure, at han selv skulle være hovmodig: ”vist er det at jeg aldrig har havt mindre [Hovmod] siden de første Barsedage end netop nu” (*ibid.*, s. 102).

Kritikken for at blande historie og teologi sammen, svarede Grundtvig på ved at sige, at Bibelen har bestemt historiens gang i 1800 år, og - forudsat at den er Guds ord - har den også ret til at dømme menneskene. Han benægter, at de domme, han havde udsagt, skulle stamme fra ham selv. De er Bibelens domme, forsikrer han, og som sådan kræver de ikke yderligere retfærdiggørelse (et klassisk autoritetsargument). At Molbech ikke vil anerkende sammenhængen

³⁰⁹ Molbech kunne imidlertid godt acceptere, at man, som mange romantikere gjorde, skrev historie ud fra en religiøs *idé*.

³¹⁰ Andre kritiserede Grundtvig for det samme. P. Hjort opfattede Grundtvig som ”et ufilosofisk Hoved” (1817, s. 80).

mellem bibel og historie, ser Grundtvig som udtryk for, at han vil ”træde i Kamp med Sandheden” og ”antaste” Guds ord (s. 101). Det har Molbech ikke givet udtryk for, så det må siges at være udtryk for motivgranskning og fordrejning af sagen fra Grundtvigs side.

Anklagerne om at have misforstået Kant og Schelling, svarer Grundtvig ikke direkte på, han siger bare, at han ikke har noget problem med, at han udsætter sig for latter: ”det veed jeg og bryder mig ikke saa synderlig om, thi den Skæbne har jeg tilfælles med Herrens Apostle og alle hans sande Tjenere” (s. 102).³¹¹ Der ligger en autoritetsappel i dette, nærmere betegnet det, der på engelsk kaldes ’honor by association’, hvor man hævder at noget er velanset og hæderligt, fordi de folk, der er associeret med det, er hæderlige. Latterliggørelse er altså en hæderlig ting, fordi den også ramte apostlene. Dermed er underforstået, at Grundtvig tager latterliggørelse som *tegn* på sandhedsforkyndelse. Stillet op i en syllogistisk form, hedder hans argument: Apostlene blev latterliggjort, og de talte sandt. Jeg bliver latterliggjort, ergo taler jeg sandt, men det er en form for fejlslutning.³¹² Latterliggørelse er jo ikke *nødvendigvis* et tegn på, at man taler sandt. Det kan have så mange andre grunde.

Til Molbechs sidste indvending, vedr. hvorvidt det er i orden at krænke folk, hævder Grundtvig, at det er kærligheden til Gud og Sandhed, der tvinger ham til at synes hård (s. 103). Han ser altså sådan på det, at hårdheden er en *funktion* af hans kald, og han fralægger sig derved det personlige ansvar. Apologetisk er der tale om en transcenderings-strategi:³¹³ Grundtvig fjerner fokus fra den konkrete anklage, om at han havde optrådt krænkende, ved at sætte sagen ind i en mere abstrakt sammenhæng. Det, der *synes* forkert, er det ikke, når bare man forstår den rette sammenhæng. Hans gode motivation (nidkærlighed for sandheden) helliger midlet. Grundtvig afleder desuden diskussionen ved at benytte en række retoriske spørgsmål som modangreb.³¹⁴ Han spørger bl.a.: ”Mener du virkelig at det har været mig kært at laste Saamange?” (*ibid.*) Grundtvig gør hermed det moralske spørgsmål – om det er i orden at dømme andre mennesker

³¹¹ Senere i polemikken møder vi noget lignende i følgende sammenligning: De ”høilærde” må gerne foragte Grundtvig, ligesom de foragtede Paulus og Jesus og regnede deres visdom for dårskab (Grundtvig 1813, s. 23). Det betyder blot, at Grundtvig er på sandhedens side.

³¹² Fejlslutningen minder om det, nogle kalder ’Galileo-manøvren’ (eng. ’Galileo Gambit’). Galileos teorier provokerede som bekendt samtiden (kirken) stærkt, men viste sig at være rigtige. Det bruger nogle så fejlagtigt til at slutte: Hvis mine ideer får samfundet til at rase imod mig og true mig, så må det være fordi jeg har ret.

³¹³ Jf. Ware & Linkugel (1973), som skelner mellem fire apologetiske strategier: benægtelse, afstivning, dissociation og transcendering. Se også Villadsen (2014).

³¹⁴ Om retoriske spørgsmål som modangreb, se Khorasani (2009, s. 216 f.).

hårdt– til et spørgsmål om, hvad han måtte føle ved det. Det er en fordrejning i form af udskiftning af emnet.

Også Grundtvig gør i sit brev overvejelser om venskabsforholdets status. Han ønsker ikke, at de skal skilles, men formulerer samtidig en utvetydig trussel: “fra det Øieblik du taler et Ord imod Bibel og Kristendom, kan vi ikke omgaas som fortrolige Venner” (s. 104). Grundtvig sætter altså venskabet på spil, idet han argumenterer ud fra et værdihierarki, der siger, at sandhed (den bibelsk/kristelige) står over venskab.³¹⁵ Man må sige, at Grundtvig opfylder Molbechs negative forventning: Han er *ikke* i stand til at skille det fagligt-videnskabelig (historisk-teologiske) fra det personlige. Det er netop kendetegnende for ham i denne periode, at teologi, filosofi og historie for ham ikke bare er fag; de er altid også et personligt anliggende.

11.2. Molbechs lille stikpille

Der var stille mellem de to venner en måneds tid, men derefter rykkede debatten ud i det offentlige rum. Molbech udgav nemlig den 2. marts en artikel, i hvilken han gjorde status over dansk historieskrivning,³¹⁶ og her fik han i forbifarten sagt et par ord om Grundtvigs verdenskrønike. Han resumerede: Grundtvig havde i *VK* 1812 modstillet to former for historieskrivning: den, der blot er “en nogenlunde sand Fortælling om det Forbigangne”, som let fortæber sig i detaljer og tilfældigheder, versus den historiefortælling, der vil “spore den Usynliges Finger i Tidernes Gang” (jf. *VK* 1812, s. 322). Grundtvig tilsluttede sig som bekendt til den sidste fremgangsmåde, og det kritiserede Molbech med en drilsk bemærkning om at, en “*sandfærdig Fortælling om det Forbigangne*’ [...] er ikke slet saa ringe en Ting, som Grundtvig vil gjøre den til” (1813a, sp. 278). Molbech syntes, at historikere skulle beskæftige sig mere med at “*fortælle sandfærdigt*” og mindre med at spore Guds styrelse af begivenhederne.

Molbechs udsagn må ses som et angreb på Grundtvig, omend et mindre et. Det problematiske ved det var måske ikke så meget indholdet, men mere måden, hvorpå det blev leveret. Inden for konflikt- og kontroversteori taler man om et princip, der hedder “the principle of the timeliness of criticism” (Khorasani 2009, s. 131), og det princip overtræder Molbech her.

³¹⁵ Jf. Perelman om *heterogene* værdihierarkier (2005, s. 63). Der er i øvrigt visse bibelsteder, der understøtter et lignende hierarki. If. Matt 10,37-38 skal kærligheden til Jesus og efterfølgelsen af ham stå over familierelationerne.

³¹⁶ Der var tale om en omtale af Vedel Simonsens påbegyndte forskningsserie *Udsigt over Nationalhistoriens ældste og mærkeligste Perioder i Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn*.

Grundtvig mente i hvert fald, at Molbechs kritik var malplaceret i en recension af en anden bog, hvad Molbech da også indrømmer, se nedenfor.³¹⁷

Grundtvig tog til genmæle og skrev en vred replik, som han via fælles venner lod Molbech læse. Den var ledsaget af en besked om, at hvis Molbech ville trække sine udtalelser tilbage, skulle replikken ikke trykkes (Rønning 1907-1914, bind 2:2, s. 35), dvs. Grundtvig fremsatte egentlig en trussel: hvis du ikke trækker dine ord tilbage, offentliggør jeg replikken.

Molbech besvarede ikke denne henvendelse, men fra et brev til veninden Kamma Rahbek fornemmer man, at han ærgrede sig over situationen. Han skrev:

Den største blandt flere Ubehageligheder, jeg i denne Tid har havt, er Udsigten til en aabenbar Feide med Grundtvig. Jeg blev forledet til en offentlig Yttring imod et enkelt Sted i hans Krønike – hvilket var en Feil af mig, da jeg først burde have erklæret mig over og imod Bogen i Almindelighed (Molbech & Rahbek 1993, s. 68).

11.3. Grundtvig skriver offentligt: "Til min ven"

Grundtvig offentliggjorde ikke den første vrede replik, som den var, men omarbejdede den, før han udgav den i *Nyeste Skilderie* den 10. april under titlen "Til min Ven Christian Molbech". Den er skrevet som en direkte tiltale til Molbech. Ordet 'ven' optræder både i titlen og i signaturen ("din stadige Ven"), og det er således tydeligt, at Grundtvig stadig arbejdede på at bevare venskabet.

Grundtvig anfægtede ikke, at Molbech havde omtalt hans verdenshistorie som en historisk polemik eller polemisk historie, det passede ham fint, men han til var gengæld stødt over, at Molbech satte en sådan *i modsætning* til et egentlig historisk værk, og han krævede, af Molbech at han skulle bevise sit synspunkt: "du maa bevise, at det er Historiens Egenskab ikke at vidne om Gud, ikke at føre Krig mod Tilfældets og Skiebnens Afgudsdyrkere" (Grundtvig 1813a, s. 449). Princippet *onus probandi* – altså kravet om, at den, der kritiserer et punkt, skal løfte bevisbyrden – er et almindeligt princip i polemik (jf. afsnit 6.3.), men det ikke er noget helt rimeligt krav, Grundtvig stiller her. Det er ikke til at se, hvordan man skulle kunne *bevise* noget så abstrakt som forholdet mellem teologi og historie, og helt umuligt er det da at skulle løfte en *omvendt* bevisbyrde.

³¹⁷ Molbech giver også udtryk for sin fortrydelse flere steder i *Krønikens Gienmæle* (s. 9 og 11).

Det andet anklagepunkt – at Grundtvig skulle regne en sand fortælling om det forbigangne for en ringe ting - kalder Grundtvig ”en slem Usandhed af dig, som jeg vil ikke opfordre dig til at bevise, thi det kan du ikke... men til at genkalde, som Noget der er sagt i en besynderlig Overilelse” (sp. 450). Igen vil han altså have Molbech til at æde sine ord. Han anklager Molbech for at have misforstået teksten³¹⁸ og spørger: ”hvad kunde da forbitte dig saare, at du glemte at læse ret” (sp. 451). Replikken slutter med en passage præget af prædikenstil med en række af bibelallusioner, hvormed Grundtvig opfordrer Molbech til at anerkende Gud som Herren og begynde at vandre for hans åsyn. Det er præstepersonaen, der bryder frem her. Sluttelig beder han Molbech om at lade være med at gå i rette med det kristne historiesyn (forsynstanken) i *VK* 1812, for da vil de to komme til at fremstå som fjender.

11.4. Molbechs stridsskrift

Molbech svarede udførligt i et selvstændigt udgivet stridsskrift kaldet *Til Hr. N.F.S. Grundtvig, Capellan i Udby i Anledning af hans Verdenskrønike og Kiøbenhavns Skilderie No. 29*. Det udkom i slutningen af april. Som motto bar teksten et citat af Schelling,³¹⁹ her i min oversættelse:

”Kun den, som tilstår sine medmennesker samme bemyndigelse til intolerance, som han tilstår sig selv, er virkelig tolerant”. Giv derfor også mig bemyndigelse til en åbent erklæret intolerance, om ikke imod Dem, så dog imod Deres bog (Molbech 1813b, s. [1]).

Molbech havde overvejet sit svar nøje. Han skulle ifølge et brev til Kamma Rahbek have omarbejdet pjecen fire gange, inden han udgav den (Molbech & Rahbek 1993, s. 77). Over for Rahbek udtrykte han sin uvilje mod fejden. Pjecen var “det Ubehageligste jeg hidtil har skrevet til Trykken” (*ibid.*, s. 94). Hans åbningstræk i skriftet blev da også at retfærdiggøre sit svar. Han skriver: ”enhver Strid, jeg nødes at føre er mig ukjær” (Molbech 1813b, s. 4, jf. også s. 33), men striden synes uundgåelig, for Grundtvigs brev fordrer et svar. Det er ham, der ”gør denne ytring aldeles nødvendig” (s. 3, se også s. 5). Molbech angiver faktisk to forskellige grunde til at svare. For det første har han valgt at svare offentligt, fordi han ikke regner med, at deres uenighed lader sig ordne i private breve. Han ønsker et publikum for striden, sådan at han kan få sine

³¹⁸ Det er en klassisk anklage i polemik at pege på misforståelse og misrepræsentation af sine synspunkter, jf. Khorasani (2009, s. 203 f.).

³¹⁹ Citater stammer fra Schellings *Denkmal der Schrift von den göttlichen Dingen etc. des Herrn Friedrich Heinrich Jacobi* (1812).

synspunkter prøvet ”ikke for Din, men for en højere Domstol” (s. 8).³²⁰ Han har tiltro til, at læserne har evnen til at dømme dem begge. Det er et af de almindelige aggressive træk i en polemik, at man på denne måde eksplicit appellerer til publikum om at gå ind og agere dommer (jf. Gloning 2005, s. 268). For det andet finder Molbech det falsk og fejlt ikke at sige sin mening højt. Men han svarer stadig noget modvilligt, da nogle af Grundtvigs udtalelser ”virkelig næsten ikke kan fortjene nogen Modsigelse eller Giendrivelse” (Molbech 1813b, s. 25). Vi ser her flere af de klassiske principper for kontroverser realiseret: Man er presset til at svare i den forstand, at det kan opfattes som et svaghedstegn, hvis man tier.³²¹ Man kan dog undlade at svare, hvis det indledende angreb vurderes at være ”under standard”.

Indledningsvis gør Molbech sig mange meta-overvejelser om striden og giver nogle anvisninger på, hvad striden skal handle om, og hvordan man skal forvalte det saglige og det personlige. Han pointerer således, at emnet for striden er historieskrivningen alene. Han ønsker *ikke* at føre en teologisk strid, da teologien ikke er hans gebet, og da strid med Grundtvig generelt er ’unyttig’ pga. ”den Maade, hvorpaa du fører og altid har ført enhver Strid” (s. 5) Her bruger Molbech det træk, man kan kalde generaliserende kritik, hvor man på forhånd svækker modstanderen ved at foretage generelle bedømmelser af deres handlemåder, troværdighed og kompetence (Khorasani 2009, s. 173).

Molbech gør det desuden klart, at han ønsker en *saglig* polemik, og at han ikke vil dømme Grundtvig hårdt og ukærligt som menneske. I direkte modstrid med denne hensigtserklæring bringer han derefter en lang række irettesættelser af Grundtvig. Han bedyrer dog, at disse er ment som ”gode Råd” og ikke som anklager. De personlige ”råd” lyder:³²²

- Vogt dig for overdreven selvtillid. Det fører til hovmod.
- Bild ikke dig selv ind, at du er berettiget til at fordømme dem, der ikke deler din overbevisning.
- Lad ikke lidenskabelig heftighed/overilelse tage dit klare syn/den rolige fornuft

³²⁰ Man bemærker domstols-metaforen her, som peger i retning af at forstå stridsskriftet primært som en afart af den forensiske genre.

³²¹ Jf. Gloning (2005, s. 270): “not to react comprehensively in due time was often taken as a sign of weakness”. Molbech er inde på det i sin senere erklæring: Tavshed vil for modstanderen være “et Middel til at besmykke en Anklage” (Molbech 1813c, sp. 932).

³²² Han giver også nogle råd til Grundtvig som videnskabsmand: Indstil dig på et grundigere studium, hvis du vil skrive videnskabeligt, vis ikke ringeagt for lærdom, filosofi og kunst og vis retfærdighed imod dygtige videnskabsmænd (s. 6).

- Tænk på muligheden af, at du kan tage fejl (være i vildfarelse).
- Lad ikke et hårdt, menneskefjendsk sind tage overhånd.

Ét karaktertræk regner Molbech ikke med, at Grundtvig vil kunne ændre på: ”Mod Eensidighed vil jeg ikke advare Dig, da Du paa Dit nærværende Standpunkt, umulig kan undgaae den” (s. 6). Det må siges at være et provokerende udsagn, og listen af irettesættelser udgør i det hele taget et meget aggressivt træk fra Molbechs side, idet han dermed underminerer Grundtvigs troværdighed, inden han tager fat på den saglige diskussion.

Den saglige del af pjecen indleder Molbech med at bekende sin tilslutning til “en objectiv historisk Sandhed [...] hvis Fremstilling i sin fulde Reenhed er Historieskriverens Kald” (s. 10). Molbech hævder således historiefagets status som empirisk videnskab. Historikeren skal ikke fremføre egne meninger, og det personlige element må ikke være påtrængende (det var præcis *det*, der var Grundtvigs brøde). Efter den indledende programerklæring tager Molbech fat på de mest presserende problemer ved Grundtvigs verdenskrønike. Jeg skal her nøjes med de tre hovedanklagepunkter, hvoraf de to første er uddybning af Molbechs indvendinger i det indledende brev.

For det første finder Molbech måden, hvorpå Grundtvig bringer kristendommen ind i historieskrivningen upassende. Han bygger på sin individuelle tro, hvilket ikke passer sig for en historiker (s. 12). En historiker må ikke tage udgangspunkt i en enkelt konfession. Historikeren skulle derimod betragte alle religioner som mere eller mindre fuldkomne udviklinger af evige Sandheder (en typisk romantisk religiøst betonet idealisme). Argumentet kan rekonstrueres således: (P) Historien skal ikke skrives med udgangspunkt i en bestemt konfessionel tilslutning, (B) for så er den partisk. Den bagvedliggende hjemmel hedder, at historieskrivning skal være upartisk og så ’objektiv’ som mulig i den forstand, at den ikke skal styres af personlige interesser eller spændes for en ideologisk vogn.

For det andet anser Molbech Grundtvigs fremstilling for urimelig pessimistisk og polemisk. Kristendommen fremstilles i en urimelig mørk og truende skikkelse og som værende i konstant kamp (s. 12). En videnskabelig historie må efter Molbech mening slet ikke være polemisk, og de polemiske passager i *VK* 1812 fandt Molbech decideret fejlplacerede. Grundtvig havde i sit værk fornægtet historieskrivningens fortællende natur og gjort den til et stridsskrift (*ibid.*, s. 18 f.).

Den tredje anklage, og det, som i højeste grad havde vakt Molbechs uvilje imod *VK* 1812, var personangrebene – den uretfærdige og ukærlige måde, hvorpå Grundtvig havde omtalt højt respekterede mænd. For dette skulle han have “en streng og alvorlig Revselse” (s. 20). Molbechs kritik lyder bl.a., at Grundtvig havde været for énsidig, idet han kun opregnede de negative sider ved disse forfattere og filosoffer og lod deres fortjenester være uomtalte. Grundtvig manglede desuden indsigt. Han havde skrevet forhastet uden et tilbundsgående kendskab til dem, han dømte. Han skulle have givet sig mere tid og studeret flittigere, inden han “med Haan og Skændsel stemplede Mænd” (s. 25 f.). Molbech kritiserer også Grundtvig for at være usammenhængende, når han kunne finde på at dømme en person hårdt for lige bagefter at sige, at han vil ”bare [nære] sig for at dømme en saadan Mand” (*ibid.*).³²³ Molbech angriber Grundtvigs etos direkte ved at spørge, om man kan have tillid til en mand, der skifter mening så hurtigt? Molbech indskærper, at historieskrivning ikke er et spil eller en leg, som man kan lege først på én måde og så på en anden. Historien skal granskes grundigt, og fremstillingen bør være konsistent.

Molbech nævner derefter fire personer, som Grundtvig burde have været mere ærbødig over for, nemlig filosofen F.W.J. Schelling, historikeren Johannes Müller, præst og konfessionarius Christian Bastholm og tidsskriftudgiver Knud Lyne Rahbek. Molbech påtog sig at forsvare disse fire mænd i et forsøg på at redde deres ære fra det *damnatio memoria*,³²⁴ Grundtvig havde forsøgt at udføre i *VK* 1812. Grundtvig havde forsøgt at rejse ”en Skamstøtte” over konkrete historiske personer (s. 25). Han havde sat pletter på store mænds minde – pletter, som det ikke var så let at tørre af igen.³²⁵ Molbech ville bidrage til en genoprejsning. I en højtidelig passage (s. 24) tiltaler han afdøde Johannes Müller direkte med ordene ”ædle, elskelige Müller!” og lovpriser hans arbejde som historiker, undskylder på Danmarks vegne Grundtvigs opførsel og lover for sin del at yde Müllers minde ”evig Agtelse”. Grundtvigs fremstilling af Schellings filosofi vil Molbech ikke diskutere, “da den er ingen” (s. 21). Grundtvig var efter Molbechs mening så forblindet på dette punkt, at det ikke tjente noget formål at modsige ham.

³²³ Molbech referer her til rettelserne i *VK* 1812, s. 394.

³²⁴ *Damnatio memoria* betød i romersk kultur, at man helt fysisk udslattede navnet på personer, som var faldet i unåde, fra alle offentlige indskrifter. Jeg anvender det her i overført betydning om at odelægge et eftermæle med ord.

³²⁵ Det bliver værre i polemikkens næste runde. Her opfatter Molbech Grundtvigs angreb på Schelling ikke blot som en skamstøtte, men som et egentligt karaktermord. Grundtvig har slået ham ”reent ihjel” (Molbech 1813c, sp. 929).

Stridsskriftet afrundes med, at Molbech fremhæver et par positive træk ved Grundtvig og hans arbejde. Molbech er bl.a. sikker på, at Grundtvig ikke *bevidst* har krænket retfærdigheden og sandheden. Venskabet betragter Molbech nu som væsentligt nedkølet. Han regner sig ikke mere for Grundtvigs ven, men dog heller ikke hans uven.

11.5. Grundtvigs stridsskrift: *Krønikens Gienmæle*

Grundtvig følte sig dobbelt forrådt af Molbech. For det første afslørede hans pjece Grundtvigs fjendske og hårde brev, og derved overskred Molbech en uskreven regel om, at man ikke siger noget offentligt, som indeholder informationer, der er givet i privat sammenhæng. Det er en krænkelse af privatlivet.³²⁶ For det andet følte han sig igen talt ned til af Molbech og behandlet som en skoledreng (Grundtvig & Molbech 1888, s. 116). Grundtvig skrev en lang række udkast til et svar, heraf nogle meget grove, før *Krønikens Gienmæle* udkom den 8. juli.

Valget af titel er bemærkelsesværdigt. Grundtvig fremstiller det ikke som sit personlige genmæle imod Molbech, men som krønikens (historiens) genmæle.³²⁷ Han opkaster sig med andre ord til at være historiens talsmand. Bogens motto er et Jesusord taget fra Joh 18,23 (Jesus for ypperstepresten): “Haver jeg talet ilde, da beviis det er ont [forkert]; men haver jeg talet vel, hvi slaaer du mig da?”. Herved identificerer Grundtvig sig med Jesus i rollen som uskyldigt offer for modstanderens vold. Allerede på titelbladet møder vi altså Grundtvigs karakteristiske selv fremstilling som en form for miskendt geni/profet. Han er historiens og sandhedens talsmand, som omverden ikke anerkender.

Grundtvig indleder fortalen med at sige, at han indtil nu har lagt fingrene imellem, når han har udtalt sig om deres uoverensstemmelse, men “nu maa jeg da [...] sige det reent ud. Hvad der egentlig har vakt din Harme over Bogen [*VK* 1812] er, at Du ikke troer paa Christus, som Guds eenbaarne Søn, Kongernes Konge og Herrernes Herre” (Grundtvig 1813c, s. 4). Grundtvig foretager her et direkte *ad hominem*-angreb. Han går ikke til Molbechs faglige meninger, men kritiserer hans manglende tro. Molbech er ikke kristen, og han regner ikke Bibelen for “guddommelig, usvigelig Sandhed” (*ibid.*).

³²⁶ Det er det, der i internetsprog kalder ”blatting”: At citere private beskeder i et offentligt forum (jf. Khorasani 2009, s. 140).

³²⁷ Der er selvfølgelig den dobbeltydighed ved ordet ’krøniken’, at det både henviser til hans fremstilling af historien i *VK* 1812 og til historien som sådan.

Grundtvig fastholder sit synspunkt fra tidligere, at en kristen skal behandle historien 'kristent', dvs. dømme mænd og tidsaldre efter Kristi ord, og han slår det fast med karakteristisk selvsikkerhed: "Jeg kan svare rolig, fordi jeg veed jeg har Ret" (s. 5). Grundtvig bedyrede, at han som ven stadig var mildt stemt over for Molbech, men hans meninger følte han sig som en Guds ords tjener kaldet til at revse: "maa da ikke hver som elsker Jesus og Bibelen tale uvenlig om deres Fiender, om hver Mening, som vil beskiæmme dem?" (s. 6 f.). Her ser vi igen den påfaldende dialektik mellem ven og fjende. Grundtvig bedyrer hele tiden med en form for giftig smiger, at Molbech er hans ven (og her endda "udentvivl mere end nogensinde" (s. 7)), mens han samtidig siger, at han er en fjende af Gud, og som sådan skal han hades og bestrides (se fx s. 15, 16). Igen fremstår han som *homo duplex*, der skelner mellem den litterære polemiske persona og den private person og ven (Timms 1995).

Afsnittet "Om Krøniken" (s. 8-24), der må betragtes som stridsskriftets hovedafsnit, begynder lidt atypisk for denne genre med en billedrig passage om menneskets forhold til tiden og døden (s. 8-12). Jeg bringer et citat for at give et eksempel på højtidelig stil, der *ikke* er polemisk:

Der ligge de, alle de tusinde Gange Tusinder, rørige og levende have de været som vi, men kolde og stive ere de siunkne i Jorden, i Havet, i Ilden, Aske og Støv det ere de vordne, de Kiæmper i Pandser og Plade, de Konger og Hofmænd i Purpur og Silke, de Møer saa væne i Zobel og Maar; de kløgtige Mænd som udspeidede Stiernernes Vei, og Tankernes Kredse; de have hersket og kiæmpet, glimret og grublet, men nu er det øde; tomt er nu Grublerens Dødningehoved som hans, der kun havde Tanke til Faaret og Ploven han fulgte, til Brødet han aad med Suk eller Latter; tause ere de Læber hvis Sang, stive ere de Fingre hvis Greb udi Strængen fortryllede hver, som dem der vandrede lamme og stumme paa Jorden. Her gange vi... (s. 8).

Det er et stykke meget effektiv *evidentia*. 'De dødes land' står malet fuldstændig tydeligt for læserens øjne. Grundtvig gør de døde nærværende på en måde, der virker stærkt ind på læserens sanser. Passagen er desuden bygget meget elegant op rent stilistisk. Det begynder med en påpegende sætning (deiksis): "Der ligger de...", som spejles i optakten til det næste afsnit: "Her gange vi". Læseren forstår, at de dødes vilkår også er vores. Der etableres dernæst en modsætning, som syntaktisk er bygget parallelt op: Rørige og levende have de været - kolde og stive ere de blevet. I anden linje er der desuden en rytmisk anaforisk gentagelse: de døde er sunket "i Jorden, i Havet, i Ilden". Efter konstateringen af, at selv alle de fremtrædende personer som krigere og konger også bliver til støv, og alt er øde, følger der en række sætninger med

omvendt ordstilling, der fremhæver adjektiverne: ”tomt” er hovedet, ”tause” er læberne og ”stive” er fingrene. I hvert led foretages der en sammenligning: grublerens hoved er ligeså tomt som bondens, og de, der sang og spillede, er nu lige så tause, som de stumme. I døden er alle lige.

Passager som denne blev meget vel modtaget af samtiden. Den citerede passage kom fx (i en lidt længere version) til at indgå i anden udgave af *Dansk Læsebog for Børn og Ungdommen*, udgivet af skolemanden Lyder Sagen i Bergen (1820), som en tekst der er nærende for hjertet og forstanden, vækker og danner smagen, vækker følelsen for det ædle og sande og indgyder agtelse og kærlighed for fædrelandet og dets mænd (jf. fortalen).

Efter den højstemte passage slår Grundtvig over i en mere ræsonnerende del. Han afviser igen Molbechs påstand om, at historikeren skulle behandle kristendommen som et blot faktum, der ikke har noget videre med historien at gøre, og gør sin egen position helt klar: en kristen historieskriver må altid efterspore begivenhedernes forhold til kristendommen, da det er opstandelsen, som er den altafgørende begivenhed i historien:

Christi Opstandelse, forbinder Theologie og Historie saa uadskillelig [...] thi er den sand, da har Tiderne maattet rette sig efter Ham, og vel maa da deres Betragter rette sig efter Hans Ord, om han vil finde Sandhed (Grundtvig 1813c, s. 18).

Fordi kristendommen er sandheden, skal den kristne historieskriver også dømme både sin fortid og sin samtid:

Christendommen maa han lade være alle Mænds og Tidens Dommer, thi Christendom og Sandhed ere jo ei to Ting men *een*, og her se vi hvad der bør forstaaes ved Historiens objektive Sandhed, *almeengyldige Fremstilling*. Enten var Christus en Løgner da Han kaldte sig *Sandheden* [...] eller ogsaa Christus har al Dom (*ibid.*, s. 15 f.).

Rent praktisk er det Bibelen, som historieskriveren skal bruge til at dømme folk og tidsaldre, for den er “Christi *Statholder* paa Jorden” (s. 18), og al lærdom, som strider imod Bibelen, kan ligefrem uden videre bevis kaldes løgn. Man må ikke vige en hårsbred fra Bibelens klare mening.³²⁸ Her ser vi igen, hvordan Grundtvig regner Bibelens mening for selvindlysende. Den kræver ikke nogen fortolkningsindsats fra læserens side (*scriptura sui ipsius interpres*).

³²⁸ Sådanne udsagn kunne lede til at bestemme Grundtvig som en form for fundamentalist. Det er blevet pointeret af Pedersen (2005), er det strengt taget er en anakronisme at kalde Grundtvig ’bibelfundamentalist’, da det fænomen er nyere end Grundtvig, nemlig fra begyndelsen af 1900-tallet, men hvis man i stedet for teologiens stipulative definition af ordet tager en almindelig beskrivende definition fra en ordbog, så passer det faktisk godt på Grundtvig. DDO skriver, at fundamentalisme er en retning inden for kristendommen (eller en anden religion), ”som anser de

Molbechs kritik af, at *VK* 1812 var for ensidig, fordi den var skrevet ud fra en luthersk vinkel, besvarer Grundtvig ved at hævde, at den lutherske fremstilling ikke er andet end en bibelsk fremstilling. Lutherdommen har to læresætninger: “tro paa Christus! tro Bibelen i sin ligefremme, ordrette Mening!” (s. 20). En kristen fremstilling af historien skal være luthersk i den dobbelte forstand, at den skal være *bibelsk*, og at den skal *protestere* mod fordrejelse af Bibelen.

Grundtvig afslutter kapitlet med en for ham typisk opfordring til kamp, et forsøg på mobilisering af de kristne: ” Til Kamp for det stjaalne Klenodie, til Korstog mod alle vor Herres Jesu Christi Fiender i os og udenfor os under Saligheds Hjelm, med Aandens Sværd” (s. 24).

I de næste fire kapitler gendriver Grundtvig kritikpunkterne vedr. de konkrete personer, han havde lastet. Jeg vil her inddrage Schelling-diskussionen, da det er det mest filosofisk-teologisk interessante, og da Schelling er én af de helt store fjender for Grundtvig i denne periode, jf. også striden med Ørsted i næste kapitel.³²⁹ I *VK* 1812 havde Grundtvig kaldt Schellings lære den fordærveligste af alle (Grundtvig 1812b, s. 294). Han havde som bekendt selv været tiltrukket af naturfilosofien i perioden 1805-1810, og han tillagde den nu værdi som “Giæringsmiddel” (*ibid.* s. 297), dvs. som katalysator for en mere poetisk kristendomsforståelse, men dens grundsætninger måtte han forkaste. Naturfilosofien førte efter hans mening til “grændseløs Hovmod, Forgabelse i egne Drømme, Ligegyldighed for Hjertets Tilstand og Sjælens Vel” (*ibid.*, s. 295).

Grundtvigs angreb på Schelling eskalerer i *Krønikens Gienmæle*, da Grundtvig nu eksplicit taler om en ”Krigserklæring” mod panteismen (1813c, s. 35). Angrebet kan siges at have en synekdokisk karakter, idet Grundtvig ved gendrivelsen af Schellings tænkning/filosofi mener at kunne gendrive naturfilosofi i det hele taget og *al panteisme* (s. 35, 36, 48).³³⁰

hellige skrifter for ufejlbarlige, udlægger dem bogstaveligt og bekæmper ethvert forsøg på tilpasning af skrifternes verdensbillede til det moderne samfund”. Det beskriver Grundtvigs holdning i 1810-1815 ret præcist. Desuden findes der tekster, som peger på, at Grundtvig i en overgang – i perioden af ”sin allerhøieste Orthodoxie”- hævdede verbalinspirationslæren (Grundtvig et al. 1948, s. 124).

³²⁹ Læs mere om de andre hos Thaulow (2014, afsnit 6.3).

³³⁰ Grundtvigs angreb på panteismen er en parallel til den tyske panteismestrid, som var en strid mellem bl.a. Schelling og den tyske filosof F.H. Jacobi. I Grundtvigs gendrivelse af Schelling støttede han sig til Jacobi. Han kunne spejle sig i hans projekt, da også han bekæmpede *både* oplysningstænkningen og naturfilosofien. Jacobi havde bl.a. erklæret Schelling for ateist, hvilket Grundtvig støttede op om: “er den Atheist, som nægter en evig uforanderlig, levende Gud, da er Schelling det efter hans egen klare Bekiendelse” (1813c, s. 40). Af de Schellingpassager, som Grundtvig citerer i teksten, fremgår det dog, at Schelling netop prøvede at tænke Gud som levende og personlig ved at tænke ham som foranderlig.

Grundtvig vil ikke blot vise, men *bevise*, at Schellings filosofi sammenblander godt og ondt, lys og mørke, Gud og verden, og at han er en løgner (s. 36). Den første anklage er skarpt formuleret, men må siges at være saglig i en vis grad, mens den anden har karakter af et slet og ret invektiv. Egentlig mener Grundtvig, at den sandhed, han vil bevise i udgangspunktet er *soleklar*, men han påtager sig alligevel at ”partere” sandheden, så den bliver mere håndgribelig (s. 37).

For at forstå Grundtvigs argumentation, må vi begynde med slutningen af afsnittet, hvor Joh 8,44 er anført som en slags konklusion (s. 50). Bibelstedet skal dog nærmere betragtes som Grundtvigs *udgangspunkt*. Det er hans faste overbevisning, at der, som Johannesevangeliet siger, eksisterer et modsætningsforhold (dualisme) mellem Gud, som er sandheden, og Djævelen, som er løgnen. Dette forhold har, som Joh 8,44 antyder, eksisteret ”fra Begyndelsen”, dvs. der er tale om et ur-modsætningsforhold, som er *uophæveligt* (jf. s. 44, 45, 47). Det er Johannes’ og Grundtvigs synspunkt.

Af den grund får Grundtvig et problem med Schellings identitetsfilosofi, dvs. læren om, at der findes en oprindelig enhed af modsatte størrelser, at ånd og natur, subjekt og objekt, det reale og det ideale, godt og ondt (ikke-godt) sammensmeltes i ”det absolutte”. Denne tanke om oprindelig enhed må Grundtvig på bibelsk grund tage afstand fra og må også afvise Schellings udviklingstanke. For Grundtvig er Gud uforanderlig, mens Schelling trodser det teistiske gudsbillede og fremstiller en Gud, som udvikler sig i relation til og i kamp med verden. Grundtvig finder Schellings filosofi *urigtig*, men i stedet for at konstatere, at de to ser forskelligt på de fleste centrale elementer i kristendommen, eller at anholde, at Schellings lære ikke stemmer overens med Bibelen (Johannesevangeliet), så kaster Grundtvig sig ud i det, der må kaldes en *kvasilogisk argumentation*, hvor han ved hjælp af kontradiktionsprincippet prøver at give det indtryk, at hans dualistiske syn på verden er nødvendigt, uomtvisteligt og beviseligt. Modsigelsens grundsætning kalder han ”al Tæknings Betingelse” og ”nødvendige, uforanderlige Lov” og i hans version lyder princippet: det står fast, at ”Noget ei under samme Betingelser kan være baade sandt og ikke-sandt” (*ibid.*, s. 46).³³¹ Igennem flere passager argumenterer han for dette princip på mere eller mindre tautologiske måder:

Sandt kan ikke være *Løgn*, og *Løgn* ikke Sandhed, fordi Sandhed er Sandhed og kan ikke blive *Løgn* uden allerede at være det. *Løgn* kan ikke blive Sandhed, thi den maatte da tilintetgøre sig selv, erklære sig selv for *Løgn*, være sig selv og ikke være det (*ibid.*)

³³¹ Eller ”det Samme kan, som det Samme, ikke baade være og ikke være” (s. 45).

Grundtvig bruger dernæst kontradiktionsprincippet, som jo alene vedrører begrebsparret sandhed-løgn, som løftestang til at cementere et ligeså kontradiktorisk forhold mellem de øvrige begrebspar, han arbejder med. Der findes også – må vi forstå - en *uophævelig* forskel mellem godt og ondt (s. 35) og mellem lys og mørke, Gud og verden. Her er vi ved kernen i uenigheden mellem Grundtvig og Schelling. Grundtvig ser alle disse modsætningspar som kontradiktoriske. Det er godt mod ondt (ikke-godt), lys mod mørke (ikke-lys), Gud mod verden (ikke-Gud). Der er ingen udvikling mulig: Godt og ondt er væsensforskellige, og ondt kan aldrig blive godt. Schelling derimod arbejder med kontrære modsætninger, dvs. modsætninger, der indebærer gradforskelle: godt og ondt er for ham modsætninger på samme måde som klart/dunkelt, rent/blandet, stærk/mat (s. 34), og Schelling mener godt, at det onde kan udvikle sig til det gode, at mørke kan blive lys, og at Gud kan udvikle sig i relation til verden. Det er hér uenigheden står.

Grundtvig fandt det nemt at tilbagevise Schelling og naturfilosofien med kontradiktionsprincippet. Han laver den analogi, at når man bringer kontradiktionsprincippet ind i en diskussion, så er det som et lynnedslag, der viser tydeligt (og med et brag!), at to poler ikke lader sig forbinde (s. 44). Hvis modsigelsens grundsætning var så stærkt et gendrivelsesvåben, som Grundtvig mener, det er, skulle man synes, at det var unødvendigt for ham også at benytte mindre lødige strategier ved siden af. Ikke desto mindre er det netop, hvad han gør. Han forsøger sideløbende med sin (kvasi-)logiske demonstration at *dæmonisere* Schelling. Det sker bl.a. ved hjælp af antydninger, som når det at følge Schellings argumentation kaldes at følge ”Slangen i alle sine Bugter” (s. 42) (allusion til 1 Mos 3,14), eller når Schelling beskrives som en trolde, der skal knuses. Hen imod slutningen af afsnittet sætter Grundtvig så eksplicit Schellings filosofi i forbindelse med Djævelen (Belial) med det førømtalte citat fra Joh 8,44, som han bruger til at konkludere: disse Jesu ord ”bevise, at der ikke er mere Samfund [forbindelse] mellem Naturphilosophie og Christendom end mellem Løgn og Sandhed, mellem Belial og Christus” (s. 50).³³²

Mest tydelig bliver fjendekonstruktionen i den analogi, Grundtvig laver til historien om David og Goliath. Schelling og naturfilosofien optræder som Goliath, der udæsker Israel

³³² I moderne retorik taler man om, at man kan trække nazi-kortet for at diskreditere modstanderens argumentation ved at påpege, at den ligner Hitlers (*argumentum ad Hitlerum*). I religiøs retorik er det ’djævelkortet’, der fungerer som sådan et primitivt trumfkort: ”Jeg har ret, for du er i ledtog med Djævelen.” Se Jasinski (2001b, s. 203) om dæmonisering og ”Devil-appeals”. Mekanismen i sådan en argumentation er det, man på engelsk kalder ’guilt by association’.

(kristendommen). Nogen må som David gå frem med slyngen, hvis ikke alt håb skal være ude – og det bliver altså Grundtvig. Han går i marken for at håne og spotte Goliat, og som David kaster han stenen (modsigelsens grundsætning), som slår kæmpen ned. Ved denne analogi får Grundtvig på én gang fremstillet Schelling som den mægtige fjende og sig selv som kristendommens snarrådige redningsmand.

Stilen i passagen om David og Goliat er voldsom og konfrontativ. Grundtvig benytter sig både af voldsbilleder og en apostrofe af Goliat:

med Kiep som til Hunden, skal Man gaae imod ham, Stenen skal flyve i hans Pande og med hans *eget Sværd*³³³ skal Hovedet afhugges, det er gammel jødisk Krigskonst, den foragtes nuomtide, men jeg er dog slet ikke bange for at bruge den, slet ikke ræd for at raabe til Kiæmpen: staa om Du kan! slaa om Du tør! kiender Du Jehova, Hærenes Herre? (Grundtvig 1813c, s. 35).

Opsummerende kan man sige om dette angreb på Schelling, at Grundtvigs hovedargument imod ham i bund og grund er et autoritetsargument: Gud er sandhed og står i modsætning til løggen, *fordi det står i Bibelen*. Ved at koble modsigelsens grundsætning på de bibelske begreber om sandhed og løgn, prøver Grundtvig at få sin argumentation for en radikal kristen dualisme til at tage sig stringent, logisk og uimodsigelig ud (logosappel).

Grundtvig anvender kontradiktionsprincippet hyppigt, men det er som om det stikker ud fra resten af hans argumentations- og tænkemåde, som jo *ikke* er karakteriseret ved at være strengt logisk, men som tværtimod rummer utallige angreb på rationalisme og matematik, dvs. på det man bredt forstået kunne kalde logikkens domæne.³³⁴ I *Krønikens Gienmæle*, altså i selvsamme tekst, hvori Grundtvig anvender modsigelsens grundsætning, udtrykker han stærk modvilje mod logisk-filosofisk argumentation, idet han siger, at ”Indskydelser [inspiration] fra Skriften” er ham mere værd end kløgtige slutninger:

det er mig en Forargelse at partere en klar Sandhed Led for Led, pille Kiødet af den og så lænke Beenraden sammen med Staaltraade, det er vederstyggeligt at se, hvordan Fornuften kryer sig ved saadan en Helte-Gierning, som om den selv havde skabt Sandheden den saaledes kan anatomere som om den var vor Herre selv (Grundtvig 1813c, s. 36 f.).

Ud fra den betragtning er det lidt mærkeligt, at han finder sit bedste argument – den sten, der rammer Goliat sikrest – i et *logisk* princip. Grundtvig argumenterer tit ud fra det, Perelman

³³³ Dvs. det er Schellings egen filosofi, identitetstænkningen, der fælder ham.

³³⁴ Se eksempler herpå i striden med H.C. Ørsted i næste kapitel.

kalder de 'romantiske' værdier: Det konkrete, det originale, historien, og her passer logikken faktisk ikke særlig godt ind, jf. afsnit 4.3.

Til sidst et par kommentarer til afsnittet "Om Tillægget til min Krønike" (Grundtvig 1813c, s. 77-87), hvor Grundtvig forsvarer sig imod Molbechs og andres kritik af, at hans verdenskrønike var sjuksket og alt for fejlbehæftet. Hans forsvar lægger ud med et modspørgsmål: Hvor bor den mand, "som kan skrive en Bog ... uden at feile." (s. 78). Her laver han et stråmandsargument, idet han fremstiller det, som om Molbech har forlangt en fejlfri historie. Man kan også sige, at han benytter strategien *afstivning*³³⁵ ved at appellere til den topos (den almindelige mening), der hedder "det er menneskeligt at fejle". Derved undviger han den egentlig diskussion, som handler om mængden af fejl og sjusk i hans krønike og om vigtigheden af grundighed og omhu, og gør i stedet spørgsmålet til en enten-eller diskussion: Kan det lade sig gøre at skrive fejlfrit eller ej? Grundtvig gør igen stridspunktet mere enkelt og sort-hvidt, end det er.

Hvad modtagelsen angår, lå salget af *Krønikens Gienmæle* helt stille. Efter 14 dage var der endnu ikke solgt 40 eksemplarer,³³⁶ og i 1814 var der stadig stort set ikke solgt af den (jf. Grundtvig 1814c, s. IV). Det er slående sammenlignet med *VK* 1812, der, som tidligere nævnt, blev revet væk umiddelbart efter sin udgivelse. Der er noget, der tyder på, at initialteksterne i en polemik sælger godt, da de er opsigtsvækkende og korte tekster, men når der polemikken udvikler sig til lange svartekster med omfattende og pedantiske gendrivelsler, så står læserne af.³³⁷

11.6. Molbechs "Erklæring til den læsende Almeenhed"

Molbech blev rasende over *Krønikens Gienmæle* og skrev til Kamma Rahbek, at han måtte finde en måde at fortælle Grundtvig, hvor meget han "har krænket mig, og at jeg i Fremtiden ikke vil have det Mindste at gjøre med ham [...] Med vort Venskab er det ude" (Molbech & Rahbek 1993, s. 205). Kamma Rahbek svarede, at det var, som om Grundtvig "slet ikke mere veed, hvad der skikker sig, og har bidt Hovedet af al Skam" (*ibid.*, s. 207).

³³⁵ Om denne apologetiske strategi, se Ware & Linkugel (1973) og Villadsen (2014)

³³⁶ Ifølge et brev fra Povl Dons den 24. juli (Køster 1875, s. 119).

³³⁷ I den tidlige moderne periode var de klassisk retoriske stil kvaliteter *brevitas* og *perspicuitas* nogle, man gjorde gældende over for stridende forfattere, se Fritz (2008) og Khorasani (2009), og også i Grundtvigs samtid var der ligeledes kritik af det langtrukne ved fejderne, se Rahbek (1815) og Møller (1831).

Den 24. juli indrykkede Molbech så "Erklæring til den læsende Almeenhed" i *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn*. Som overskriften siger, henvendte han sig nu ikke til Grundtvig, men til offentligheden. Her gjorde han det klart, at han anså videre debat med Grundtvig for nytteløs, da Grundtvig ikke var til at ræsonnere med: "*Sandhed* er, at mene og troe som *Grundtvig*. Der gives ingen Religion, ingen Philosophie, ingen Historie, uden *hans* – thi: alle tre indeholdes i Bibelen [...] Ingen kan læse og forstaae Bibelen, uden Grundtvig" (1813c, sp. 929 f.).³³⁸

Der var kun ét punkt i *Krønicens Gienmæle*, som Molbech følte sig kaldet til at gendrive, og det var anklagen om, at han skulle være ukristen. Molbech så det som et forsøg fra Grundtvigs side på at fremstille ham for offentligheden som en kætter (sp. 932), og han afviste anklagen med en højtidelig erklæring (et eksplicit performativ):³³⁹ "[jeg] erklærer [...] herved offentlig denne Hr. Grundtvigs Forsikkring for *grov Usandhed*" (sp. 931). Molbech mente, at Grundtvig med denne udtalelse var gået videre end "Inquisitions-Tribunalernes blodtørstige Tyranner" (*hyperbel*), og at det var udtryk for "fanatisk Blindhed", når han dømte Molbechs tro efter sine egne indfald og indbildninger (*ibid.*).

Molbech afstod fra at fortsætte en historie-faglig diskussion med Grundtvig. Han foretrak at drøfte videnskabelige spørgsmål "uden al Polemik" (*ibid.*). Striden fandt han både ubehagelig og overflødig, men var nødt til at svare på den personlige anklage for at redde sin ære. Det var nu op til sam- og eftertiden at dømme mellem dem, og Molbech havde tiltro til, at retfærdige og fornuftige læsere ville stå på hans side.

11.7. Grundtvigs "Farvel"

Grundtvig forstod, at venskabet var slut, og den 3. august lod han et afskedsbrev (et rimbrev) trykke i *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn* med titlen "Farvel. (Til C. Molbech.)", hvor han giver udtryk for sin ærgrelse over, at Molbech havde vraget hans venskab og "koldt" kastet det bort (Grundtvig 1813d, strofe 4). Digtet er holdt i en relativt mild tone, hvormed Grundtvig forsøgte at overbevise Molbech om, at han stadig tænkte på ham med venlighed.³⁴⁰ I digtet hentyder Grundtvig til sommeren 1808, da de to lærte hinanden at kende (den "første Vennesommer"), og appellerer med den hyppige brug af ordet "Hjerte" til Molbechs velvilje (vers 10, 15, 19, 24 og

³³⁸ I et senere brev taler han sarkastisk om "den Grundtvigske infallibilitet" (Molbech & Rahbek 1993, s. 222).

³³⁹ Jf. Austin (1975, s. 57).

³⁴⁰ Jf. tillægget i *Kvædlinger* (Grundtvig 1815b, s. 392).

46). Han foretager dog stadig nogle polemiske træk trods den generelt indsmigrende tone. Molbech var rejst til Sverige i mellemtiden, og det får Grundtvig til at skrive, at han er ”flygtet over Sundet”, som om han har stukket halen mellem benene. Eftersom der var udsigt til en (ny) krig mellem Danmark-Norge og Sverige,³⁴¹ finder Grundtvig også lejlighed til at skrive, at Molbech står i ”Fjenders Ledtog” (strofe 2). Han minder også Molbech om, at det ved tidens ende skal vise sig, hvem af dem som ”så”, og hvem der ”gik i Blinde” (strofe 3). Han fastholder med andre ord antitesen: den ene har ret, den anden tager fejl.

Grundtvigs venligheder prellede af på Molbech. Han var kold over for den ”offentlige Ømhed”, Grundtvig udviste (jf. Molbech & Rahbek 1993, s. 236.). Han var tydeligvis irriteret over ham og skrev til Kamma Rahbek, at han nu næsten havde besluttet, at Grundtvig var en nar (*ibid.*, s. 222). Han beskriver videre:

[jeg gotter] mig over den underlige Comedie, han [Grundtvig] opfører, hvori han selv er Hovedpersonen, Krøniken det skiulte Fatum [skæbne], hans Hierte en ulykkelig Elsker og mit Venskab en stum *Figurant* [biperson], som han efter Behag lader optræde snart i denne, snart i hiin Skikkelse paa Theatret): Kiøbenhavns Skilderi” (*ibid.*).

11.8 Molbechs utrykte farvel og fejdens afslutning

Den 5. august skrev Molbech et svar på vers. Det er betitlet ”Til forfatteren af Krønikens Gienmæle”. I overskriftens anvendelse af figuren *antinomasi* (dvs. erstatning af et navn med en anden betegnelse) fornemmer man en distancering. Molbech lod ikke stroferne trykke, men sendte dem privat til Grundtvig. Indholdet var ret hårdt. Molbech anklagede Grundtvig for at tale med to tunger (”dobbelt Stemme”) og betvivlede, at han virkelig var ked af fejden. Han følte sig igen krænket af Grundtvigs anklager og måtte endnu en gang tage til genmæle for at forsvare sin ære, så ”Ei Svig og Falskhed plette skal mit Minde” (Grundtvig & Molbech 1888, s. 132). Molbech var formentlig irriteret over, at det var lykkedes Grundtvig at fremstille sig selv som offeret i sagen og så sig nødsaget til at pointere, at Grundtvig ikke i ham havde ’tabt’ en ven, men at Grundtvig selv havde fremtvunget bruddet: ”Du har mistet, hvad du selv har vraget” (*ibid.*, s. 133).

Grundtvig besvarede ikke Molbechs brev, og dermed endte polemikken. I tiden derefter søgte de at undgå hinanden, og Molbech omtalte til tredjepart Grundtvig som ”min fiendske

³⁴¹ Krigen blev erklæret den 3. september.

Uven” eller “min fordums Ven” (*ibid.*, s. 292 og 334). Forholdet var lagt på is de næste tolv år. De begyndte først for alvor at tale sammen igen i anledning af Molbechs udgivelse af *Den Danske Rimkrønike* i 1825. Da genoptog de deres brevveksling, men de blev aldrig dus igen,³⁴² dvs. de opnåede aldrig den gamle fortrolighed.

Som samlet fortolkning af denne strid vil jeg sige, at de to kombattanter begge optræder polemisk, idet de begge anvender grove anklager, overdrivelser, selvros, postulerende adfærd og *ad hominem*-argumenter,³⁴³ men der er også forskel på deres måde at agere polemisk, fx i deres syn på og anvendelse af autoritetsargumenter. Grundtvig bruger dem som nævnt meget ofte, mens Molbech eksplicit tager afstand fra dem: ”selv har jeg for megen Agtelse for Sandhed til at lade nogen Auctoritet gielde for Beviis” (2013b, s. 29). En anden forskel er, at mens Grundtvig ikke giver nogen indrømmelser i denne fejde, oplever man af og til, at Molbech tilstår, at han har misforstået noget og undskylder for det (se Molbech 1813b, s. 9-10). For det tredje benytter Grundtvig sig hyppigere af fordrejninger af sin modstanders synspunkt i form af overdrivelser og udskiftning af emnet samt benyttelse af stråmandsargumenter. Endelig er der forskel på de to parters mest aggressive træk. Hvor Molbech gerne bruger spidse og fyndige udtryk som ”en halv Martyr er ingen” eller ”du har mistet, hvad du selv har vraget”, så optræder Grundtvig mere konfrontatorisk ved at formulere byger af polemisk-retoriske spørgsmål³⁴⁴ og talehandlinger som trusler og advarsler. Med hans egne ord fremstår hans retorik – selvom han ikke vil vide af det – som ”et Magtsprog, man ei kan sætte Grunde imod” (Grundtvig 1813c, s. 34).

Lærde stridigheder handler typisk om enten at søge *viden*, at forsvare/udbrede sin *egen mening* eller at forsvare personlig *ære* (Gloning 2005). Striden mellem Molbech og Grundtvig har elementer af de to sidstnævnte. Det er en polemik om meninger vedr. forholdet mellem kristendom og historie, men samtidig er der fra begyndelsen også det, man kunne kalde en ”stedfortrædende ærespolemik” på spil, idet Molbechs intention i høj grad var at redde de mænd, Grundtvig havde krænket. I løbet af konflikten bliver Grundtvig mere og mere agiterende, både i sin tale for kristendommen og i sin anti-Schelling-propaganda. Schelling bliver for en periode stridens polemikobjekt, og det er også ham, der bliver udsat for de mest alvorlige beskyldninger om sofisme, løgn og ateisme. Til sidst vender striden tilbage til et æresspørgsmål, denne gang i

³⁴² Jf. Lundgreen-Nielsen (1980, s. 585).

³⁴³ Som Fritz skriver: ”humility is not one of the outstanding virtues of the authors of pamphlets. On the contrary, they very often indulge in self-praise and self-advertising” (2005a, s. 237).

³⁴⁴ Alene i *Krønikens Gienmæle* stiller Grundtvig 92 retoriske spørgsmål.

første led, da det nu er Molbech, der er blevet krænket. Det, som Molbech fik ud af at indgå i en polemisk meningsudveksling med Grundtvig for at diskutere historiesyn og redde kollegers ære, var altså i sidste ende selv at blive mål for æreskrænkende beskyldninger, og udkommet af det hele blev et forlist venskab. Molbech havde ellers udtrykkeligt ønsket at undgå ”et polemisk Skuespil, hvorved vi til sidst begge maatte tabe” (Molbech 1813b, s. 33).

12. Fejden med H.C. Ørsted – ”Ingen Skaansel”³⁴⁵

Fejden mellem Grundtvig og H.C. Ørsted, begyndte kun knap et halvt år efter, at fejden med Molbech var overstået. Den udspillede sig fra februar 1814 til maj 1815 og er karakteristisk både ved sit omfang – stridens tekster fylder tilsammen næsten 500 sider - og ved den store mængde af polemiske temaer, som blev bragt i spil. Striden kom til at handle om både Grundtvigs person, forsvarlig brug af Bibelen, forholdet mellem religion og videnskab og om, hvorvidt F.W.J. Schellings filosofi var forenelig med kristendommen. Polemikken var desuden præget af stor uforsonlighed fra start til slut.³⁴⁶

I gennemgangen her vil jeg fokusere på Grundtvigs selvfremsættelse og på den vekslende stil, han anvender i de forskellige indlæg. Derudover vil jeg undersøge hans anvendelse af ’kunstgreb’, da Ørsted eksplicit udpeger disse som problematiske. I fodnoterne jævnfører jeg Grundtvigs ’kunstgreb’ med dem, som Schopenhauer oplyste i den tidligere nævnte bog ”Eristische Dialektik”, jf. afsnit 6.2.2. Selvom det primært er Grundtvigs fremgangsmåde, jeg vil undersøge, skal Ørsteds anmeldelse dog behandles temmelig grundigt, da den er fejdens *initialtekst* og som sådan bestemmende for fejdens temaer.

12.1. Anledning

H.C. Ørsted og hans bror, juristen A.S. Ørsted, havde fulgt Grundtvig på sidelinjen siden 1808 og var bestemt ikke tilhængere af ham. Som det fremgår af brødrenes indbyrdes brevveksling fra februar 1813, ventede de på en anledning til at gå i rette med ham. A.S. Ørsted beklagede sig til sin bror, som da opholdt sig i Paris, over, at han ikke var frisk nok til at gå i rette med Grundtvigs *Verdenskrønike* 1812, som netop var udkommet.³⁴⁷ H.C. Ørsted svarede fra Paris:

³⁴⁵ Dele af dette afsnit er baseret på Thaulow (2016).

³⁴⁶ Fejden er grundigt behandlet i Grundtvigforskningen, således har Scharling (1945, 1947) undersøgt opgøret med Schellings filosofi; Høirup (1949) har kigget på brugen af modsigelsens grundsætning og Erik M. Christensen (1971) har undersøgt det fælles idégrundlag hos de to parter som typisk for guldalderfilosofien. En meget grundig gennemgang af fejdens dele og parternes senere udtalelser om den er desuden foretaget af Jessen (1971). Noget af det nyeste litteratur om fejden er at finde i Dan Ch. Christensens store biografi om H.C. Ørsted *Naturens tankelæser* (2009). Her er striden beskrevet under overskriften ”Den danske panteismestrid”, idet Christensen ser striden som et ekko af den tyske *Pantheismusstreit*, hvor Friedrich Heinrich Jacobi blandt andet anklagede Baruch Spinozas filosofi og senere Schellings for panteisme og ateisme (2009, s. 477). Navnet ”den danske panteismestrid” forekommer mig dog at være en for snæver betegnelse for fejden mellem Grundtvig og Ørsted, da den som nævnt angik mange andre emner. Schelling-delen udgør kun ca. en fjerdedel af materialet. Ang. den filosofiske del af striden, se også Koch (2004).

³⁴⁷ Den udkom den 30. december 1812.

At Grundtvig skal gaae Ram forbi, gjør mig meget ondt. Havde jeg været i Kjøbenhavn, troer jeg, at jeg havde overtaget Dine Parties [forretninger] [...] Dette Menneskes Fornuftfjendskab har længe gjort mig tilbøielig til at tage fat paa ham engang (Ørsted 1870, bind 1, s. 311 f.).³⁴⁸

Anledningen til at tage fat på Grundtvig kom omtrent et år senere, da Grundtvig udgav teksten *En mærkelig Spaadom*. Det var en profeti, som han efter sigende havde fundet i sin afdøde fars gemmer. Den bestod af en række bibelcitater især fra Daniels Bog og Johannes' Åbenbaring, som tilsammen dannede et billede af Antikrist.³⁴⁹

12.2. H.C. Ørsteds anmeldelse af En mærkelig Spaadom

H.C. Ørsted anmeldte spådomsskriftet i *Dansk Litteratur-Tidende* nr. 12 og 13. Han valgte at være anonym, hvilket man forstår, når man læser de hårde udfald, anmeldelsen rummer.³⁵⁰ At det lige præcis var denne tekst, som udløste en reaktion fra Ørsted, forklarer han med, at Grundtvig nu i et stykke tid havde “forvirret [vildledt] mange Hoveder”, og med udgivelsen af spådommen havde “overgaaet sig selv”. Ørsted så det som sin opgave at kalde folk tilbage til sandheden (Ørsted 1814a, s. 177).

Ørsteds anmeldelse falder i to dele: En personlig og en mere saglig. Den første del består praktisk taget af en ophobning af *ad hominem*-argumenter. Ørsted bruger ikke spaltepads på at skabe et billede af sig selv som *vir bonus*, det behøver han ganske enkelt ikke over for det brede læsepublikum. Som ekstraordinær professor i fysik ved Københavns Universitet og medlem af Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab havde han en høj *forventningsetos*. Ørsted koncentrerer sig i stedet om fremstillingen af Grundtvig som *vir malus* og giver en beskrivelse af Grundtvigs “hele Skribentcharacter”, som han finder både forvirret og demagogisk:

Grundtvig forener med en letbevægelig Indbildningskraft og en Art af Veltalenhed den djerve Selvtillid i Yttringen af sine Meninger, der udkræves til at virke paa den store

³⁴⁸ I kladden til brevet finder man et endnu skarpere udsagn om Grundtvig, som dog er slettet. Her beskrives han som “et giftigt [giftigt] Ukrud i vor Litteratur, som med Rod bør oprykkes”, og det var H.C. Ørsteds vurdering, at hvis Grundtvig engang fik magt, ville han blive “en af de afskyeligste og ondsksfuldeste Forfølgere [modstandere]” (se Christensen 2009, bind 1, s. 473).

³⁴⁹ Spådommens oprindelige forfatter, som formodentlig var Johan Grundtvig selv, havde fået disse bibelsteder til at passe på Frederik 2. af Preussen, men i sin foretale til udgivelsen argumenterede Grundtvig for, at det snarere var Napoleon - og Frankrigs ånd i det hele taget - som var Antikrist. For en grundig introduktion til *En mærkelig Spaadom*, se Berg (2015). De to bibeltekster, som spådommen anvender mest er netop tekster, som “could be tailored to suit [...] immediate prophetic and martial goals” (Kempshall 2011, s. 91).

³⁵⁰ Egentlig var anonymitet forbudt på denne tid (if. *Trykkefrihedsforordningen* 1799 §19), men periodika var i praksis undtagne.

Hob, og derhos befinder han sig selv i en Uklarhed og et Vilderede, der ikke tillader den uøvede Læser eller Hører at gennemskue hans Paastandes Intethed. Mørket maa hos dette Slags Skribentere skjule Tomheden (Ørsted 1814a, s. 178).

Ørsteds øvrige bebrejdelser går på, at Grundtvig er ensidig og præget af en vild indsigtsløs begejstring for kristendommen (s. 183 f.). Det hæsligste træk ved Grundtvigs karakter er hans mangel på kærlighed. Han gør sig skyldig i hovmod, når han håner og fordømmer folk, der tænker anderledes end ham selv. Den eneste form for kærlighed, han udøver, er den, “der viser sig i, *con amore* at fremdrage Næstens Feil” (s. 189). En sådan kærlighed, mener Ørsted, er værre end ukærligheden selv.

Elementer af (lærd) latterliggørelse forekommer også i anmeldelsen. Ørsted skriver om Grundtvigs *Verdenskrønike* 1812, at han her har givet et uovertruffent eksempel på et værk, der mangler klarhed, fasthed og harmoni i fremstillingen og tilføjer: “Det bemærkedes strax af enhver, endog kun halvseende Læser, at hans Krønike var et Monstrum, der intet eftergav det hvorom Horatius siger: *risum teneatis amici?* [lat., kan I holde latteren tilbage, venner]?” (s. 191).

Ørsted er godt klar over, at hans angreb er lovlig hårdt og derfor skal legitimeres: ”Strengheden i min Dom må finde sit Forsvar i dens Retfærdighed” (s. 184). Han føler, at det er hans pligt at påtale Grundtvigs fejl og er dog samtidig klar over, at man ikke bør fordømme *mere*, end pligten kræver. Han pointerer derfor, at alt det dårlige, han har sagt om Grundtvig som *forfatter*, ikke gælder om ham som *menneske*. Denne skelnen er dog ikke helt overbevisende. Angrebet angår ganske vist ikke Grundtvig privatperson, men det *er* et personangreb.

Udover det personlige er der nogle meget grundlæggende faglige uoverensstemmelser mellem de to, og det er *også* fra dem Ørsteds aggressions-energi stammer. Der skal nævnes tre punkter her, som alle handler om, at Grundtvig i Ørsteds øjne ikke er ”fulgt med tiden”. Han er en obskurantist, en oplysningshader.³⁵¹

Indskrænket lutherdom: Grundtvig påstår, at han taler i samme ånd som Luther, men ifølge Ørsted repræsenterer Grundtvig kun en afart af lutherdommen, som den i en periode så ud i “nogle indskrænkede Hoveder” (s. 184). Der sigtes formentlig til ortodoksien.

³⁵¹ Ordet ’obskurantisme’ forekommer ikke her, men i Ørsted (1814b).

Uforsvarlig bibelfortolkning: Grundtvigs bibelfortolkning er under al kritik. Hans spådomsskrift er en forkert fortolkning af en i forvejen forkert fortolkning (1814a, s. 207).³⁵² Den oprindelige forfatter har med sin fortolkning ”gjort Vold paa Bibelen” (s. 201), og Grundtvig lægger til ved at bedrive *eisegese*, dvs. at han i stedet for at udlægge teksten ”lægger sine Griller ind i Bibelens klare Ord” (s. 206). I Ørsteds øjne er det, at Grundtvig har udgivet denne obskure spådom, tegn på, at han “enten [maa] gaae i Drømme eller have valgt sit Standpunkt paa Veien til Hospitalet” (s. 208).

Et skævt syn på naturvidenskaben: I *Verdenskrøniken* 1812 havde Grundtvig sagt, at videnskaber som kemi, astronomi og matematik leder væk fra religionen, idet de dyrker legemligheden frem for ånden og sætter mennesket i fare for at glemme Gud. Matematikken kritiserede Grundtvig i særlig grad for dens “ideløse Tydelighed og anmassede [bemægtigede] Selvstændighed” (1812, s. 280).³⁵³ Ørsted finder, at disse synspunkter er udslag af “overmodig Uvidenhed og skjæve Betragtninger” (1814a, s. 194). Han er selv af den opfattelse, at naturvidenskaben leder til den dybeste andagt og ydmygelse for Gud.³⁵⁴ I slutningen af afsnittet om videnskaben slår han over i en direkte tiltale af læserne. Han opfordrer dem til at stride imod Grundtvig, så han ikke slipper af sted med at indbilde masserne, at videnskabsfolk hader religionen. Hans sidste opfordring indeholder en ganske voldsom sammenligning, som må have til hensigt at ophidse publikum imod Grundtvig: ”Vogner [vågn] dog op alle Venner af Sandhed og ægte Guds frygt! See I ikke det Baal gienreise sig, hvorpaa Vanini brændte?³⁵⁵ see I ikke det Fængsel paa nye optaarne sig, hvori Galilæi vansmægtede?”³⁵⁶ (s. 197).

³⁵² Den oprindelige forfatters udlægning ser han som udtryk for en ”tranhjernet Uerfarenhed, parret med en ildefordøiet Læsning i Propheterne” (s. 200)

³⁵³ I det senere indlæg, *Imod den Lille anklager*, foretager Grundtvig ”et generalopgør med matematikken”, som han opfatter som poesiens modstykke (Toldberg 1950, s. 137).

³⁵⁴ jf. Ørsteds tale fra samme år med den sigende titel “Videnskabsdyrkningen, betragtet som Religionsudøvelse” (optrykt i Ørsted 1850, s. 177-190). Temaet tro vs. viden skal – af pladsmangel - ikke følges videre her, selvom det er en central og interessant del af polemikken. For en oversigt over udviklingen af dette tema i fejden, se Thaulow (2016, afsnit 4.3. og 5.2.)

³⁵⁵ Lucilio Vanini (1585-1619) var en italiensk filosof, som blev brændt som kætter. Han lærte en form for naturfilosofi og blev bl.a. kætterdømt for at benægte sjælens udødelighed.

³⁵⁶ Galileo Galilei (1564-1642) blev tvunget til at afsværge sin kopernikanske overbevisning og blev dømt til livsvarigt fængsel, der dog blev omstødt til husarrest.

Det, der skulle komme til at virke mest stødende på Grundtvig, var recensionens afsluttende ord, hvor Ørsted opfordrer sine læsere til at nære stærk skepsis over for Grundtvigs profetier. Som modvægt til det motto, som Grundtvig havde anført på titelbladet af spådomsskriftet – “Foragter [foragt] ikke Prophetier” – sætter Ørsted et andet formanende skriftsted, nemlig Matt 7,15: “vogter Eder [vogt jer] for falske Propheter, der komme til Eder i Faareklæder, men indvortes ere glubende Ulve” (s. 208). I en fodnote s. 186 skriver han, at Grundtvig ikke er langt fra at tro, at han er en af Gud indblæst (dvs. beåndet, inspireret) profet.

12.3. Grundtvigs svar: Hvem er den falske Prophet?

Grundtvig svarede hurtigt med stridsskriftet *Hvem er den falske Prophet?* (1814b), hvis fortale er dateret den 15. april 1814. Som titlens retoriske spørgsmål antyder, kan tekstens budskab koges ind til en enkelt talehandling: ”Det kan du selv være!” (*retorsion*). Hvis der er nogen, der optræder som en falsk profet og vildleder af folket, så er det Ørsted. Også titelbladets motto (1 Kong 18,18) indgår som et led i strategien at vende det hele 180 grader: Den, der har bragt ulykke over Israel (folket) er ikke Grundtvig, men Ørsted, som har forladt Herrens bud for at følge Baal (afguder).

I modsætning til Ørsted er Grundtvigs *forventningsetos* ikke høj (hans person blev i stigende grad en *constraint* for hans tale i årene 1811-1815). At han indleder med at trykke en gendigtning af Sl 27, kan ses som hans forsøg på at styrke sin etos ved at fremstå som en from og god kristen. Salmen, en individuel tillidssalme, indeholder dels en bekendelse til Gud, dels udtrykker den tillid til, at Gud vil beskytte mod fjender. Bemærkelsesværdig er Grundtvigs fremhævelse af strofe 6, linje 2: ”Lad ikke Modstandernes vilje skee! *Thi falskelig vidnede de*” (1814b, s. IV). Det er selvfølgelig en direkte adresse til Ørsted. Udover at salmen fremstiller Grundtvig som en bekendende og bedende mand, forstærker den også modsætningen mellem på den ene side dem, der stoler på Gud, og på den anden side de angribende, løgnagtige fjender. Grundtvigs fortale er meget konfrontativ, og han lader til at være meget tilfreds med at have fået et kvalificeret modspil.³⁵⁷ “Det er skeet, endelig er en Mand traadt op imod mig, som forstaaer mig, som veed paa en Maade hvad han vil og hvad han siger, visselig, naar Ordet maa have

³⁵⁷ Lundgreen-Nielsen har stillet det gode spørgsmål, om Grundtvig på dette tidspunkt virkelig ikke var klar over, hvem den anonyme anmelder var. Hans glæde over at have mødt en ligemand kunne godt tyde på, at han kendte ’fjenden’ (1980, bind 2, s. 614).

Modstandere, da ønsker jeg det saadanne”, som “bærer mig Sværdet lige under Øinene“ (s. [V]). Her må man anholde, at Grundtvig taler om modstandere af *Ordet*. Ørsted ville nok ikke være enig i, at det skulle være Ordet (Guds ord), han havde angrebet.

Grundtvig opfatter anmeldelsen sådan, at Ørsted har kaldt til korstog mod ham. Her ser vi en fordrejning via ordvalg, idet Grundtvig vælger et værdiladet ord, som Ørsted ikke på noget tidspunkt har anvendt.³⁵⁸ Grundtvig ser Ørsteds anmeldelse som en invitation til en fejde *på liv og død*. I fortalen skaber Grundtvig et meget militant billede af mødet med sin modstander. Det er som et møde mellem to krigere på slagmarken. Krigsmetaforikken er mere gennemgribende her end i nogen anden tekst:

[...] mod ham [Ørsted] kan Man løfte Skjold, mod ham kan Man trygt lade Glavindet blinke, thi Blodbanneret staaer som Hjelmbusk paa hans Hoved, Sværdet behøver ei at frygte for at finde Venneblod i hans Aarer, han kan ikke klage, om han falder, thi han forlod sig paa sin fulde Rustning og paa sin Arms Størke, og paa Varslerne fra Stjernehimlen og i Dyr's Indvolde, han udæskede til Strid, ja han opkaldte Folket til at myrde den Eenlige; med gloende Jern i Haand, stævner han mod mig, og siger det frit, han vil indbrænde Skiændsels Mærke i min Pande, han spænder sin Bue af Jern og ryster sit Kaagger, saa det gnistrer af de gloende Pile (s. VI f.).

Der er imidlertid forskel på deres våben. For da Grundtvig skal beskrive sin egen stilling, er billedsproget stadig martialske, men nu hentet fra Paulus' analogier mellem den troendes forsvarsværk i åndelig kamp og krigerens rustning/våben: (Ef 6,10-17):

See! her er jeg, her staaer jeg, Bibelen er i min høire Haand, og Guds Ord er paa min Tunge, og Troen er i mit Hjerte og Salighedens Haab er paa mit Hoved, see det er min Rustning, hvorpaa jeg forlader mig, det er mit Sværd, mit Skjold og min Hjelm (s. VII f.).

Grundtvig fremstiller altså forholdet mellem de to kæmpende dels antitetisk, dels asymmetrisk. Ørsted er aggressoren, der udæsker til strid, opkalder folket osv., og han er udrustet med gloende hede våben, mens Grundtvig fremstiller sig selv som en, der ikke anvender andet end åndelige våben: Guds ord, tro og håb. Det er fysisk magt imod ånd. Grundtvig identificerer dernæst Ørsted med Goliat, sådan som vi også så ham gøre med Molbech. Goliat er jo netop den bibelske model for en fjende, som det er *legitimt* at bekæmpe.³⁵⁹

³⁵⁸ Værdiladning af ord er kunstgreb nr. 12 i Schopenhauers oversigt (2006, s. 25). Ifølge ham er dette det kunstgreb, der anvendes hyppigst og instinktivt.

³⁵⁹ Både Ef 6 og 1 Sam 17 (David og Goliat) er meget typiske steder at knytte an ved i kristen polemik. Begge bibelsteder benyttes således også af Luther i hans strid med Hieronymus Emser, se Rasmussen (2008).

Midt i fortalen slår Grundtvig om i en tiltale af publikum. Han er sig tydeligvis den polemiske situation bevidst (jf. afsnit 6.1.): ”Til Rec. [recensenten] vil jeg ikke vende mig, thi han forstaaer vel sig selv og mig for godt, til at min Tale skulde kunne overbevise ham” (s. XIII). I stedet henvender han sig til publikum som til en domstol, og her får sproget et juridisk præg. Han forklarer, at Ørsted har fremsat en anklage mod ham og beder publikum om at lytte til hans vidneudsagn, inden de skal ”underskrive den gruelige Dom”. Han både appellerer til dem ved at kalde dem ”Venner af Sandhed og ægte Gudsfrygt” og truer dem: ”hvo der ei vil høre mig rolig og alvorlig før han bifalder en saadan Dom, han stempler sig selv som Guds og Sandhedens Fjende, hans skader ikke mig, men sig selv” (s. XIII f.).

Grundtvig afslutter fortalen med at gøre opmærksom på, at man vil finde en anden (dvs. hårdede) tone i denne tekst end i hans andre ”forsvar”. Hvis man finder det problematisk, må man ”betænke, at min Modstander og jeg forlange ei Skaansel af hinanden, kan ikke skaane hinanden, thi én af os er Sandhedens, den anden Løgnens vitterlige Tjener, og mellem dem er der intet Samfund” (s. XIV). En fortale til en bog kan siges at være en form for læserpagt,³⁶⁰ og her indgår Grundtvig altså den pagt med læserne, at de ikke skal regne med nogen form for tilnærmelse mellem ham selv og Ørsted.

Noget af det, som Grundtvig tager meget ilde op fra Ørsteds anmeldelse, er anklagen om at han skulle forkynde en indskrænket lutherdom. Grundtvig opfatter det som en kætter-anklage, hvad det ret beset ikke er. Her er han igen ude i det ærinde at overdrive, for at modstanderens anklager skal se mere urimelige ud, end de er.³⁶¹ Grundtvig insisterer på, at han fører den samme lærdom som Luther (s. 15) og opfordrer til, at man sammenligner hans lære med Luthers Lille Katekismus og den augsburgske bekendelse for at forvise sig om dette. I øvrigt anfører han, at sand kristendom ikke kommer så meget an på at følge Luther, som på at holde sig til sit præsteløfte, og han udfordrer derefter Ørsted:

Enten skal nu Rec. [recensenten] bevise, at dette er Løgn [at Grundtvig holder sit præsteløfte], og det kan han ikke, eller og [også] han skal tilstaae, at jeg ikke anderledes forvirrer Folket end den herlige Luther, og den danske Bibel, og alle Danmarks Konger fra Christian den Tredie og Sjællands Bisper fra Palladius til Balle og den danske Geistlighed giennem Aarhundreder, og alle de Præstemænd som endnu lære efter den

³⁶⁰ Jf. Christel Sunesens artikel ”Fortalens retorik” (2008).

³⁶¹ Dette hører til Schopenhauers kunstgreb nr. 1-3 (2006, s. 9 f.): *Mutatio conversionis*: en forskydning af stridsspørgsmålet.

Eed de have svoret. Her er ingen Udvei, intet Smuthul, han skal staae til Regnskab, eller staa som en Løgner (s. 23).

Denne passage er ganske typisk for Grundtvigs argumentation over for mange af anklagerne. Han opstiller pseudo-alternativer: Ørsted må bevise de anklager, han kommer med – og det kan han ikke – eller også må han stå som løgner. Det vil jo sige, at Grundtvig har fældet dommen på forhånd: Ørsted *er* en løgner. At Grundtvig drager konklusioner på forhånd er endnu et træk, som medvirker til at lukke for dialogen. Han giver ikke Ørsted chancen for at prøve at bevise sin sag.

Anklagen om uforsvarlig bibelbrug afviser Grundtvig ved at insistere på, at han prædiker Bibelen i dens *ordrette* mening. Han skelner dog mellem to slags ordrethed: Når Bibelen taler om, hvad der er sket, og hvad man skal tro, skal den forstås “ligefrem efter Ordenes sædvanlige Mening”, men med profetierne forholder det sig anderledes: De “skal og [også] forstaaes ordret, men tit i en anden Mening end den Ordene sædvanlig have” (s. 58). Det udsagn kom til at møde modstand hos Ørsted.

Til problematikken om, hvordan man skal forstå og udlægge profettekster, siger Grundtvig, at han opfatter profetierne sådan, at de er *gåder* for menneskene, og om “deres Betydning er det enhver gudfrygtig Mand, som føler Kald dertil, uformeent [tilladt] at giætte, naar han kun ei giætter paa Noget, som strider mod Lærdommen, og overlader det til Gud og Tiden at vise, om han giættede ret” (s. 58). På spørgsmålet om Grundtvig tror, at han er en af Gud inspireret profet, svarer han, at han på den ene side finder det indlysende, at Gud kan give de troende både anelser og klare syn af ting, der skal ske, og at en “gudelig Digter” som han selv er mere egnet til at “ahne og skimte” end andre (s. 36). På den anden side er det ikke til at vide, om synerne er sande. Det kan kun tiden vise, og derfor må man udvise den største forsigtighed i dette spørgsmål. Prøvestenen for en profeti må være, om den stemmer overens med det skrevne ord, om den er en “aabenbar Gienlyd af Propheternes Sange” (s. 37).

I konklusionen s. 63 f. vender Grundtvig tilbage til den højstemte stil fra fortalen med direkte tiltale af læserne og opfordringer til dem om at prøve hans tale efter Guds ord. Grundtvig afventer nu et svar fra sin modstander, men opfordrer ham til at lægge sin stil om: “[han skal] bære sig heel anderledes ad, om han vil giælde for en sandhedskiærlig Mand, thi denne Recensjon stempler sin Forfatter, hvem han saa er, som en Løgnens Tjener og en falsk Prophet, der vil forvirre Folket” (s. 59). Grundtvig finder det helt urimeligt, at Ørsted har fremstillet ham

som en forfører, sjælemorder, løgner og hykler (s. 62). Hertil må man dog bemærke, at Ørsted ikke har brugt nogle af disse stærke ord; igen fordrejer Grundtvig teksten gennem sit ordvalg.

12.4. H.C. Ørsteds svar: Imod den store Anklager

Så vidt den indledende konfrontation. Hovedslaget kom nu til at stå i de to efterfølgende bidrag. I august 1814 udgav Ørsted – under eget navn – et 144 sider langt stridsskrift *Imod den store Anklager* med mottoet: “Du skal ikke sige falsk Vidnesbyrd imod din Næste” (det 8. bud). Med titlen hentydes der til Satan, som er den store anklager i Bibelen (jf. fx Zak 3,1 og Åb 12,10). Ørsted fastholdt i det store hele sine beskyldninger fra anmeldelsen, men afviste på det kraftigste, at han skulle have anklaget Grundtvig for kætteri. Ørsted gætter på motivet for Grundtvigs adfærd: ”Hvorfor mon Grundtvig gør mine Beskyldninger mod ham haardere, end de er? Jeg mener at det jeg havde sagt imod ham kunde være strængt nok. Men maaske han finder det saa lettere at forsvare sig, maaske vil han oprøre den barmhjertige Læser imod mig” (s. 47, sml. s. 135).

På grund af Grundtvigs tendens til på denne måde at fordreje eller ”gjerne vilde spille [Forhandlingen] over i en Kreds, hvor den ei hører hjemme” (s. 39), valgte Ørsted at genoptrykke sagens tidligere akter som en del af *Imod den store Anklager*.³⁶² Spådommen og anmeldelsen tryktes in extenso (hhv. s. 1–7 og 8–35); *Hvem er den falske Prophet?* blev dog kun trykt i brudstykker (bl.a. s. 98–106). Genoptrykkene blev forsynet med linjetælling, så Ørsted kunne referere præcist til tidligere udsagn, og læserne fik derved mulighed for at bedømme, om han og Grundtvig gengav hinandens synspunkter rigtigt og upartisk. Ørsted prøvede med andre ord at tage afstand fra polemisk citationspraksis og forsøgte så vidt muligt at ”lade Manden selv optræde” (s. 39).³⁶³

I *Imod den store Anklager* tager Ørsted fat på Grundtvigs forhold til filosofien, og et nyt polemisk tema bliver Schellings filosofi. Pladsen er ikke til, at vi kan gå i detaljer med det her, så der skal blot fremhæves et par elementer i Ørsteds kritik.³⁶⁴ Ørsted kritiserer først og fremmest

³⁶² Ørsted identificerer flere steder Grundtvigs overdrivelser og fordrejninger, som han gerne omtaler som ”Kunstgreb” og ”Spring” (1814a, s. 192) eller ”Kneb” og ”Udflugter” (1814b, s. 122, 123).

³⁶³ Ørsted anvender her en praksis, som oprindeligt var et ret fast element i pamfletgenren i perioden 1600-1700. Man gentog ofte dele af modstanderens tekst i sin gendrivelse (Khorasani 2009, s. 115). Det havde den ulempe, at gendrivelseerne blev meget lange og komplekse, hvilket også gælder Ørsteds tekst.

³⁶⁴ For en introduktion til Schelling-diskussionen, se Thaulow (2016, afsnit 5.1. og 6.1.) eller Scharling (1947) og Pedersen (u.å.:1994).

Grundtvig for ikke at have forstået Schelling. Han ryster på hovedet af Grundtvigs tidligere behandling af Schellings filosofi i *Krønikens Giennemførelse*, hvor han havde bygget sine antagelser om Schelling på ganske få af hans tekster og tilmed havde tilladt sig at udtale sig som Schellings frihedsskrift,³⁶⁵ selvom han ikke havde læst det.³⁶⁶ Ørsted konstaterer tørt og i en hånlig tone, at Grundtvig mangler filosofisk dannelse, og at Schelling har hævet sig til et niveau af tænkning, der er "utilgængelig for en Grundtvigs hidtil viste Fatteevne" (s. 63). Han antyder desuden, at Grundtvigs insisteren på, at det onde har selvstændig eksistens kunne ligne manikæisme, men bedyrer så: "Jeg er overbevist om at Hr. Grundtvig [...] hverken er eller vil ansees for Manichæer" (s. 61) – men det er alligevel lykkedes Ørsted at plante mistanken om kætteri hos læseren – det er *guilt by association*.³⁶⁷

Ørsted tager også fat på Grundtvigs hovedanklage mod Schelling nemlig den, at han skulle være ateist, fordi han nægter en uforanderlig Gud. Ørsted påpeger, at ateist er alene den, der decideret nægter Gud eller de egenskaber, som man forbinder med hans væsen, og efter den definition kan man ikke med god samvittighed kalde Schelling ateist, han er højst "i en Vildfarelse" (s. 74). Når Grundtvig kalder Schelling ateist, optræder han som en "Consequentsmager", dvs. en, som drager spidsfindige, uberettigede eller urigtige slutninger af andres udtalelser (s. 75).³⁶⁸

Et sidste tema, der rundes igen, er Ørstedes indvendinger mod Grundtvigs bibelbrug (s. 90-97). Imod Grundtvigs insisteren på vigtigheden af at følge Bibelens *ordrette* mening anfører Ørsted, at meningen ikke er så nem at finde, som Grundtvig giver udtryk for. Meningen i et bibelsted forstås ofte ikke "af sig selv" (s. 94), men kræver nøje studier. Teksten skal med andre ord udlægges, og en sådan udlægning er ikke "ufejlbarlig". Det samme gælder de domme, som bygges på udlægningen. Ørsted ser sig nødsaget til at lære Grundtvig lidt om hermeneutik:

³⁶⁵ *Philosophische Untersuchungen über das Wesen der menschlichen Freyheit und die damit zusammenhängende Gegenstände* (1809).

³⁶⁶ Som Walter Benjamin har påpeget, er det er lettere at kritisere en bog, jo mindre man har læst af den: "Polemik heisst, ein Buch in wenigen seiner Sätze zu vernichten. Je weniger man es studierte, desto besser. Nur wer vernichten kann, kann kritisieren" (citeret efter Lecke 1972/1973). Som et kuriosum kan i denne sammenhæng nævnes, at Grundtvig i 1850 skrev en kritisk artikel om Ørsted nysudgivne hovedværk *Aanden i Naturen* (1850) - uden at have læst bogen.

³⁶⁷ Dette er kunstgreb nr. 32 hos Schopenhauer (2006, s. 54): At bringe modstanderens påstand i forbindelse med en forhadet kategori.

³⁶⁸ Konsekvensmageri er kneb nr. 24 i Schopenhauers liste: Man fremtvinger af modstanderens (her Schellings) udsagn - gennem falske følgeslutninger og fordrejning af begreberne - noget, der ikke ligger i det oprindelige udsagn, og som slet ikke er modstanderens intention, men til gengæld er absurd eller farligt (2006, s. 38).

jeg paastaaer kun at den Dom, vi fælde over Nogen paa Grund af Skriftens Udsagn, ikke staaer i Bibelen, men kun bygges derpaa, ved menneskelige Slutninger, og at altsaa en saadan Dom er en menneskelig Dom, og kan efter samme Lovbog underkjændes af et andet Menneske, der enten seer den Dømtes Tanker og Handlinger i et andet Lys, eller fastsætter Lovstedets [skriftstedets] Mening paa en anden Maade (s. 93).

12.5. Grundtvigs afsluttende svar: Imod den lille Anklager

Grundtvig modtog Ørstedes bog den 6. august, men var lang tid om at svare. Først næsten 10 måneder senere, den 30. maj 1815, udgav han *Imod den lille Anklager*, det længste stridsskrift i hans forfatterskab (228 sider), hvori han påtog sig at svare på stort set alle beskyldninger, der var blevet rejst imod ham. Den lange ventetid skyldtes dels dårligt helbred, dels at han var fordybet i oversættelsesprojekter. Han anførte desuden, at hans nølen skyldtes, at han nødigt ville fortsætte en strid, som ikke syntes meget bevendt. Når han alligevel skrev, var det for at bevise, at han ikke var bange for “den pudseerlige Goliath” (1815a, s. 225).

Stilen i denne tekst er meget anderledes end den krigeriske *Hvem er den falske Prophet?* Særligt fortalen og det første afsnit, som er en humoristisk polemik mod Ørstedes tekst, skiller sig ud. Stilen er slet ikke så højtidelig, voldsom og konfrontativ, men ligger nærmere det, Hermogenes kaldte ”oprigtig” stil med en lidt rodet fremstilling med mange temaer og mange afveje. Hjalmar Helweg har karakteriseret stilen som ”en gemytlig, spøgefuld Snakkesalighed” (1932, s. 51). Det er svært at pille et enkelt eksempel ud til illustration, eftersom Grundtvig her associerer i lange kæder af spøjse ordspil og ordsprog. For at få det fulde indtryk af denne nye påfaldende stil, kan man læse de første ti sider (1815a, s. 3-13).

Imod den lille Anklager er en meget vanskelig tekst at have med at gøre, da dens dele stikker i mange forskellige retninger. Teksten rummer – ud over relevante afsnit om de tidligere polemiske temaer - et lang afsnit om Schelling og et lidt umotiveret forsvar for *VK* 1812. Man får lidt det indtryk, at Grundtvig har tømt skrivebordsskuffen for forskelligt kladdemateriale. Teksten er et virvar af intertekstuelle referencer til flere tekster af Schelling, Jens Møller, H.C. Ørsted, Grundtvig selv, og der citeres fra bl.a. Claudius, Wessel, Horats, Novalis og Goethe. Derudover er teksten – som altid hos Grundtvig – fuld af bibelallusioner.

Som undertitlen på stridsskriftet viser, ønsker Grundtvig med sin tekst at give det endelige “Beviis for at Schellings Philosophie er uchristelig, ugudelig og løgnagtig”. Polemikobjektet for fejden er faktisk skiftet, så det nu snarere er Schelling end Ørsted, som Grundtvig

angriber og gendriver.³⁶⁹ Grundtvig havde nu fået læst *Frihedsskriftet*, men det havde ikke gjort ham mildere stemt over for Schellings panteistiske og dynamiske gudsbegreb. Grundtvigs gennemgang af frihedsskriftet ender ud med en femdobbel udråbelse af Schellings lære til løgn. Jeg har indsat linjebrud for at tydeliggøre strukturen:

Det er altsaa haandgribelig Løgn, hvad Schelling siger om Indifferensen og det Ideale som det Første,

det er Løgn hvad han siger om Lysets Fødsel af Mørket og begges Identitet i Aanden,

det er Løgn hvad han sagde om det *oprindelig Reales* Affald [frafald] fra det Ideale, thi det var at sige: Grundværelsen affaldt [frafaldt] fra sin Mulighed, *fra Sandheden*, ved at bejæ sin uafhængige Værelse, *ved at avle Sandheden*,

det er Løgn alt hvad han sagde og siger om Tilværelsen, som Betingelse for Guddommens virkelige Liv, som Dens *Udvikling* til Personlighed.

Løgn er det Alt, fordi Løgn og Sandhed kan intet Samfund have [...] (1815a, s. 106).

Passagen er stramt opbygget rent stilistisk. Der er fem hovedsætninger, som alle starter med en variation over ordene ”det er løgn”. Første led begynder ”Det er altså haandgribeligt Løgn”, herefter får vi en anaforisk opbygning med tre sætningskonstruktioner, der begynder enslydende med ”det er løgn”, hvilket giver en opbyggende effekt, og til sidst afsluttes der effektivt med en omvending af ”det er løgn” til ”Løgn er det Alt” (en kiasme), hvorved ordet ’Alt’ får stor vægt. Denne passage kan betragtes som kulminationen på den Schellingkritik, som Grundtvig havde ført gennem mange år i talrige tekster.

Hen imod slutningen gør Grundtvig sig nogle nye overvejelser over profetrollen, som er ganske interessante. Han understreger, at han ikke er profet, men skjald. Som skjald kigger han på Herrens ord og de forgangne tider, og idet han sammenholder disse med tidens tegn, mener han at kunne udtale sig om fremtiden. Grundtvig ville ikke høre kritik for dette: “Ingen har Ret til at spotte mig, fordi jeg gør hvad der er Skjaldeviis [karakteristisk for en skjald], udsiger Ord om Fremtids Dage, og jeg indseer ei at det er nogen Brøde, at jeg selv troer mit Syn” (s. 217). Skjaldens rolle ligner profetens ganske meget, men der er afgørende forskel mht. sikkerheden af

³⁶⁹ Der bliver ikke plads til en gennemgang af argumentationen i Schelling-delen her. Det skal blot nævnes, at Grundtvig her, ligesom i striden med Mølbech, anvender modsigelsens grundsætning (kontradiktionsprincippet) som et *bevis*, der ikke kan anfægtes. Se afsnit 11.5.

synerne og profetierne. Skjalden kan ikke bevise sit syn, han har blot en vished i sit indre, og han kan heller ikke forudsige præcist. Der vil være ting, han siger, som ikke opfyldes.

Grundtvig afrunder *Imod den lille Anklager* med at forsikre om sin fasthed i troen. De bebrejdelser, han møder fra både venner og fjender, skal ikke have lov at forstyrre ham i hans værk. Han er sikker på, at det er sandhed, han forkynder, ja, at det ikke er hans egne ord, han taler, men Herrens (s. 223). Ørsted svarede aldrig på *Imod den lille Anklager*; han fandt det velsagtens nytteløst at fortsætte polemikken.

Opsummerende kan man sige, at Grundtvig fortsætter den selv fremstilling som Guds redskab og talerør, der ses i snart sagt alle teksterne fra årene 1811-1815. Som vist i kapitel 10 optrådte han i *VK* 1812 som en gammeltestamentlig domsprofet. Som noget nyt bliver Grundtvigs profet-optræden i denne fejde tematiseret direkte, og Grundtvig får lejlighed til at slå fast, at han *ikke* ser sig selv som profet, men som ”Skjald”. Det er apologi i form af dissociation. Hvis han kalder sig skjald i stedet for profet, er det ikke helt så kritisabelt, men skjaldens rolle er dog meget den samme som profetens – der er egentlig blot tale om en ”nyformulering af det kendte”, jf. afsnit 4.3. Skjalden mener at have en særlig indsigt i Guds plan og kan spå om fremtiden. Dog taler han ikke ud af sit eget; hans tale er en *genlyd* af de oprindelige profeters tale. Man kan måske sige, at han er en slags profet ’i andet led’.

I disputten med Ørsted viser Grundtvig sig som en polemiker, der ikke viger et hårsbred fra sine synspunkter. Han går ind i diskussionen og ud af den overbevist om, at han har ret. Det er med andre ord en eristisk polemik, han fører, med dens klassiske kendetegn: ihærdig gentagelse af egne pointer, manglende vilje til at lytte til den andens argumenter, anvendelse af kunstgreb som overdrivelse og fordrejning osv. Noget af det interessante ved denne fejde er, at Grundtvig viser sig at være meget bevidst om den polemiske situation og om den eristiske polemiks karakter.

Vedr. stilen må det konkluderes, at der ses store skift indenfor den enkelte tekst. Mens fortalerne typisk bærer præg af højere stil (enten høj eller mellem), er de ræsonnerende dele præget af lav stil, som skal belære (*docere*). På den måde er stilen tilpasset de enkelte dele. Der ses imidlertid en markant forskel på stilen i Grundtvigs to indlæg, særligt i fortalerne. Der er en verden til forskel på den aggressive og højtidelige stil i *Hvem er den falske Prophet?* og den mere snakkende, humoristiske stil i *Imod den lille Anklager*. Grundtvig er gået fra den høje stil,

som skal bevæge (vække) til den mellemste stil, som snarere skal behage.³⁷⁰ Lundgreen-Nielsen ser dette som udtryk for et skifte i Grundtvigs sindelag: ”Grundtvigs stilskifte i 1815-svaret markerer hans overgang fra en profetisk tungetale [...] en patos i GTs smag [...] til en humoristisk-ironisk holdning” (1980, s. 639).³⁷¹

12.6. Modtagelsen

Skønt Grundtvig fik det sidste ord, var samtidens dom til fordel for Ørsted. Mange af de fremtrædende mænd i dansk åndsliv fandt Grundtvigs betragtninger uvidenskabelige og hans fremgangsmåde i denne strid upassende (se fx Molbech 1815). Ved sin opførelse i striden med Ørsted udmeldte Grundtvig sig nok en gang af det gode selskab, og hans fremfusende facon gav anledning til en hel del satire (se Jessen 1971, s. 69).

Langt den største del af Grundtvigforskningen har også tilkendt Ørsted sejren, se henvisninger hos Lundgreen-Nielsen (1980, s. 639). Der er dog nogle, som har forsvaret Grundtvigs parti, se Scharling (1945) og Michelsen (1972); således også Hal Koch, som beklager, at det har været almindeligt i forskningslitteraturen at betragte Ørsted som polemikkens vinder og affærdige Grundtvigs optræden med et skuldertræk. En nærmere overvejelse vil efter hans skøn føre til et andet resultat. Han skriver:

[...] navnlig maa det fremhæves, at det var et Vidnesbyrd om aandelig Fattigdom, at en høit begavet Mand som Ørsted slet ikke formaaede gennem den ydre Skal at trænge ind til det, som hans Modstander vilde, som drev ham frem med saa stor Lidenskab, ja, at han ganske manglede Evne til at se, at han her stod overfor en Stormand i Aandens Verden, som ikke kunde affærdiges paa den af ham valgte overlegne Maade” (US II, s. XVII).

At omtale den Grundtvig, vi møder i 1814-1815, som en ”Stormand i Aandens Verden” virker som en efterrationalisering. Her er Hal Koch vist præget af sin veneration for den ældre Grundtvig. Koch er ikke den eneste, som i sin omtale af striden tager parti for Grundtvig. Mere subtilt ses det hos Jessen (1971), som – sikkert ubevidst – værdilader sine ord, når han omtaler Grundtvigs adfærd i polemikken som en ”holmgang”, mens det, som Ørsted foretager sig, er et ”korstog”.³⁷²

³⁷⁰ I den bevægelse går der faktisk noget tabt i klarhed (*perspicuitas*). Grundtvigs prosa er generelt ikke kendetegnet ved klarhed, men de aggressive passager er faktisk noget af det mest klare. Måske havde Erasmus ret i sin betragtning, at ”næsten alle mennesker er veltalende, når det drejer sig om at skælde ud” (2011, s. 22).

³⁷¹ Ørsted og Grundtvig krydsede i øvrigt klinger igen i 1837 i en debat om astronomi, jf. Berg (2018).

³⁷² Jf. Inga Meinckes tanker om, at der i Grundtvig-receptionen har fundet en ”Verharmlosung” sted (2000, s. 109, note 492). Se også denne afhandlings afsnit 1.3. om de hagiografiske træk ved visse dele af Grundtvigforskningen.

12.7 Grundtvig forlader kamppladsen

I slutningen af 1815, nærmere bestemt anden juledag, erklærede Grundtvig efter sin prædiken i Frederiksberg Kirke, at han nu ville nedlægge sit embede som præst. Han gjorde det som en form for martyrium, og St. Stefans dag var formentlig valgt bevidst, jf. citatet nedenfor. Grundtvig var frustreret over, at han, som forkyndte Ordet 'så rent og uforfalsket, som det er et skrøbeligt Menneske muligt' (jf. *US III*, s. 252) blev beskyldt for at være sværmer, fanatiker, partistifter og folkeforfører, og han var træt af, at ingen af hans tilhørere havde forsvaret ham offentligt. Derfor udtaler han efter prædiken:

saa erklærer jeg herved høitidelig for Guds Ansigt: at jeg aldrig fra denne hellige Jule- og Martyrsdag af vil betræde enten denne Prædikestoel eller nogen i Hovedstaden [...] medmindre det gjaldt Troens eller Kiærlighedens Fornægtelse, eller jeg dertil af min lovlige Øvrighed forordnes eller befales. At dette er min urokkelige Beslutning, fattet aldeles frivillig og utvungen, under Bøn og Paakaldelse, det erklærer jeg og bevidner herved i Navn Gud Faders, Søns og Hellig Aands, Amen! (citeret efter *US III*, s. 253).

Et udsagn i høj stil indeholdende ikke bare ét men to eksplicite performativer og en tilsvarende dobbelt besværgelse ved Gud (for hans ansigt og i hans navn). Det var en noget demonstrativ måde, hvorpå Grundtvig ”deponerede sin Præstekjole” (Thaning 1953, s. 8). Samme dag udsendte Grundtvig en lignende erklæring vedr. sin litterære produktion i *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn* under titlen ”Om Baggesen og om mig” (1815c).³⁷³ Også på det litterære parnas var han træt af at blive betragtet som sværmer. Han havde prøvet at tale på flere måder, men blev misforstået uanset hvad:

taler jeg i Harpens [dvs. digtningens] dybere christne, kjærlige Toner, da siger Man jeg sværmer og hykler, [...] taler jeg Sandheds kraftige, rystende Sprog, da siger Man jeg er intolerant, ukjærlig og hovmodig [...] griber jeg Skjemtetonen og stiller Daarskab og Forkeerthed i sit fortjente latterlige Lys, da siger Man enten at jeg sludrer eller at jeg udspyer Gift og Galde (Grundtvig 1815c, sp. [1633]).

Også ”den ægte olddanske, trohjertige Tone” havde han prøvet i håbet om, at den kunne overbevise den lærde verden om, at han hverken var hykler, sværmer eller vanvittig, men også det glippede. Han vidste ikke, hvordan han skulle tale til sin samtid: ”det er mig en Gaade, som jeg ikke kan løse”. Derfor valgte han fra nu af at tie.

³⁷³ Teksten afsluttede den pennefejde, han havde ført med Baggesen den seneste 1½ måned (’Valhalla-Legen’, jf. Ravn (2014)).

Grundtvig udtrykte desuden ærgrelse over at den litterære polemik for mange blot var en ren og skær leg.³⁷⁴ Han så kun to muligheder for sig: Enten måtte han angribe hele det ”skriftlige Uvæsen” og tvinge de andre skribenter ”til at stride pro aris & focis” [dvs. for gud og fædreland],³⁷⁵ saa der dog paa nogen Maade blev Alvor af Legen” (1815, sp. 1638), eller han måtte betragte det hele som en farce, som han ikke skulle blande sig nævneværdigt i. Han valgte det sidste.

Med sit farvel lod han sine læsere vide, at de havde taget fejl af hans person, og han anklagede dem for at have forulempet ham med mange urimelige skældsord.³⁷⁶ De havde ikke gjort sig umage for at forstå hans anliggende, og mest kritisabelt af alt: de havde ikke modbevist et eneste punkt i hans lære, og så længe, de ikke havde det, mente han ikke at skylde dem andet end ”Spot og Trods i Sandhedens Navn” (*ibid.*, sp. 1639).

Grundtvig trak sig altså tilbage, og han anså en periode af sit liv for afsluttet. Han havde nu andre intentioner med sit liv og ville i stedet for at stride fordybe sig i historien. De næste mange år gik således med historiske arbejder (bl.a. *VK* 1817) og de store oversættelser af Saxo og Snorres krøniker (1818-1823) og Bjovulf-kvadet (1820). Han førte i disse fem år et ”eremit-liv”, hvor han arbejdede i ensomhed såvel menneskeligt som åndeligt (Lundgreen-Nielsen 1980, s. 662).

Af et senere brev fremgår det, at han ikke regnede kampen for kristendommen for ovre: ”*jeg afbrød ikke striden, men forlod kun Kamp-Pladsen*” (*US* VI, s. 235). Årene, der fulgte, var da heller ikke uden teologisk polemik. Grundtvig vedblev at ”kaste Handsken” til enhver, der ville kæmpe om ”Kirkens Ære og min Christendoms Ægthed” (*ibid.*). Det var især i hans tidsskrift *Danne-Virke* (1816-1819), at forsvaret for kristendommen fandt sted. Udgivelsen af *Danne-Virke* var i høj grad et apologetisk projekt jf. titlen. Tidsskriftet skulle være et forsvarsværk imod både fransk oplysning og tysk romantisk tænkning. De våben, Grundtvig benyttede her, var ikke så meget troen og Guds ord, men derimod dansk poesi, sprog og historie. Som han skrev til Baggesen: ”[Jeg] skifter Vaaben og Mæle efter Tidens Tarv, men skifter hverken Troe eller Farve om end Sværde klirre, og Pile gløde over Isse” (1815, sp 1640). Han optrådte ikke længere direkte som ”Herrens Medarbejder” og Guds ubetingede talerør. Han

³⁷⁴ Et tema, der går igen i ABC-fejden med J.L.Heiberg.

³⁷⁵ Ordret ’for altre og arner’. Ordsproget stammer i øvrigt fra Cicero.

³⁷⁶ Rækken af skældsord er lang: Udover sværmer hævder han at være blevet kaldt hykler, en trold, en djævel, et pesthuslem, en dosmer.

havde nye mål for sin gerning, nemlig folkeoplysning og danskhed, og han indså, at hvis folk skulle påvirkes var det ikke ved revelse, men snarere ved at *delagtiggøre* dem en vision (Toldberg 1950, s. 32).

Grundtvigs profetiske selvforståelse var ikke forsvundet i denne periode, men viste sig indimellem, fx i det dramatiske digt ”Paaske-Lilien” fra *Danne-Virke* III (1817), forlægget for salmen ”Påskeblomst, hvad vil du her (DDS 236), hvor den ringeagtede påskelilje både bliver symbol på (opstandelses)troen og på digteren, Grundtvig selv. Han er den ”Bonde-Blomst fra Landsbye-Have” (Udby), der bebuder en kristen vækkelse. Sidste strofe lyder:³⁷⁷

Vinter-Storm og Hagl og Regn
Suser, bruser over Jorden,
Men jeg stander som et Tegn
paa en Blomstrings-Tid i Norden;
Negte man mig med Foragt
Rosenduft og Sommerpragt!
Ligegodt, naar den jeg fryder,
Som har kiær, hvad jeg betyder (Grundtvig 1817, s. 325).

Reaktionerne på det dramatiske digt var meget blandede (jf. Mai 2010, s. 142). Jens Baggesen roste det til skyerne, mens både Molbech og Peder Hjort fandt det personlige element anmassende. Molbech mente, at det var upassende selvforherligelse, når Grundtvig lod påskeliljen stå som tegn på både Kristus og sig selv, hvorved han nærmest gjorde sig selv til Gud. Hjort skrev i en meget hård kritik i tidsskriftet *Athene*, at Grundtvig i digtet udviste ”en meget uchristelig Egoisme” (1817, s. 79).

Den profetiske selvforståelse blev yderligere forstærket i forbindelse med, at Grundtvig blev kaldet til kapellan ved vor Frelser kirke på Christianshavn i slutningen af 1822 (mens han for en kort overgang var præst i Præstø). Syv år efter, at han havde forladt Københavns ’kampplads’, belavede han sig på at tage kampen mod den åndelige ligegyldighed op igen. I sin afskedsprædiken over Jerusalems ødelæggelse pointerer han med en allegorisk udlægning, at begivenhederne i Det gamle Testamente ikke blot skal forstås som noget fortidigt, men som billeder på, hvad der vil overgå de kristne. Også de kristne vil opleve Jerusalems (kirkens) ødelæggelse, ’babylonsk’ eksil, kirkens genopbyggelse osv. Man fornemmer, at Grundtvig ser sig selv som den profet, der skal føre folket hjem fra udlændighed (hedenskab, vantro) til

³⁷⁷ Jf. Lundgreen-Nielsen om Grundtvigs selv-symbolik i Paaske-Lilien (1980, s. 716-727) og i det hele taget (s. 889-891).

Jerusalem og opbygge templet, dvs. han er den, der skal genrejse kristendommen i København. Han slutter sin prædiken med ordene: ”See, dette er min Afskeed, saa det var min Hilsen, det er mit Farvel, thi kun naar vi reise til Guds Stad og hans Hellige Tempel, kun da fares vel” (Grundtvig 1988, s. 387).

13. Angrebet på H.N. Clausen: "Et Kiætter-Magerie"³⁷⁸

Der kan jo findes en vis om end fjern Lighed mellem *Vesuv*, der mellem sine Udbrud lader sig taalmodig pløje og grave som en Vingaard, og en stridbar Forfatter, der i en Række af Aar kan sidde stille som en Mus og saa fare op som en Løve paa Papiret (Grundtvig 1871, s. 379).

Sådan skriver Grundtvig om sit angreb på H.N. Clausen i et tilbageblik i *Kirke-Speil* (1871). Grundtvig havde i en længere årrække ikke blandet sig meget i den teologiske debat, men i 1825 gik han med tanker om at skrive et værk, som på én gang kunne forsvare kristendommen og angribe rationalismen.³⁷⁹ Han kunne dog ikke finde ud af, hvordan han skulle gribe det an, og i hans efterladte papirer findes op mod 20 kasserede udkast til et forsvarsskrift.³⁸⁰ Der skete imidlertid noget, da der pludselig dukkede en konkret modstander op. Grundtvig skriver: "jeg angreb den første Rationalist, der vovede sig i Marken, uden al Skaansel" (1871, s. 383). H.N. Clausen blev "den første, der traadte frem med et kiækt, rationalistisk Skrift [...] og jeg tøvede da ikke heller med det skarpeste Angreb, jeg mægtede at giøre" (*ibid.*, s. 384).

Grundtvigs polemiske udveksling med H.N. Clausen hører egentlig til i en kategori for sig, eftersom det ikke er en fejde i snæver forstand. Det må karakteriseres som et *forsøg* fra Grundtvigs side på at starte en fejde med Clausen (jf. betegnelsen "Feidebrev, s. IV"),³⁸¹ men det skulle vise sig, at Clausen ikke ville lege med.

Min tilgang til denne tekst er en anden end den øvrige forsknings. De fleste læser *Kirkens Gienmæle* med en interesse i Grundtvigs formulering af den kirkelige anskuelse.³⁸² Pontoppidan-Thyssen (1983b, s. 230) mener fx, at den formelle polemik ved *Kirkens Gienmæle* 'overskyggedes' af Grundtvigs nye kirkesyn, og Nørager Pedersen (1980, s. 306) skriver, at selve angrebet ikke har nogen interesse, det har kun den position, hvorudfra det føres. Det er selvfølgelig rigtigt, at det - især på længere sigt - blev kirkesynet, der fik teologisk relevans, men

³⁷⁸ Dele af dette afsnit er baseret på Thaulow (2013b).

³⁷⁹ Han skrev således i fortalen til *Nyaars-Morgen* (1824), at han i en periode havde arbejdet "af alle Kræfter paa et Forsvars-Skrift for Christendommen, der soleklart skulde vise, baade hvor forsvarlig den, og hvor aldeles uforsvarlig saavel enhver Indvending som Ligegyldigheden mod den er" (s. XIV). De apologetiske elementer udmøntedes senere i tvillingskrifterne "Om Christendommens Sandhed" og "Om den sande Christendom" (1826-1827).

³⁸⁰ Jf. Begtrup (1901, s. 38-47).

³⁸¹ Grundtvig skriver også i *Kirke-Speil* (1871), at han med *Kirkens Gienmæle* ville "fremtvinge en afgjørende Pennefeide" (s. 383).

³⁸² En undtagelse er Baunvig (2013), som i kraft af sin religionshistoriske tilgang læser *Kirkens Gienmæle* 'uærbødigt' som et kætterskrift.

jeg må give Kaj Baagø ret, når han skriver, at eftertiden har tillagt *Kirkens Gienmæle* en positiv betydning, det slet ikke havde i samtiden (1958, s. 56). Når man undersøger tekstens situation og retorik, så fremstår *Kirkens Gienmæle* ikke som en præsentation af den kirkelige anskuelse. Det er derimod Grundtvigs polemiske intention med teksten og dens ditto form, der påkalder sig opmærksomheden. Jeg er derfor interesseret i at undersøge Grundtvigs polemiske adfærd i *Kirkens Gienmæle*. Jeg vil undersøge, hvad det præcist er, Grundtvig ønsker at udrette med sin tekst, hvem han vil påvirke til hvad, og hvordan han behandler sit polemik-objekt, H.N. Clausen.

13.1. H.N. Clausens bog

H.N. Clausen var en ung, respekteret universitetsprofessor, søn af stiftsprovst H.G. Clausen, som var en af de præster, der havde protesteret mod Grundtvigs dimisprædiken i 1810. H.N. var ikke rationalist som sin far,³⁸³ men var del af en ny kirkelig bevægelse, som var på vej til at erstatte den strenge rationalisme, der havde hersket siden sidste del af 1700-tallet.³⁸⁴

I 1825 udgav Clausen det omfangsrige værk, *Catholicismens og Protestantismens Kirke-Forfatning, Lære og Ritus* (1825), hvori han modstillede de to konfessioner. Han fandt den afgørende forskel i, at katolicismen byggede på kirken, mens protestantismen byggede på skriften. Særligt Det Nye Testamente regnede Clausen for troens grund og norm. Samtidig betjente han sig i sin bibeludlægning af de nye videnskabelige metoder fra 1700-tallets historiske bibelforskning og tog det nytestamentlige stof op til kritisk overvejelse. Han mente, at stoffet måtte underlægges fornuftens metode, og at de religiøse idéer skulle udvikle sig heraf. Kun ved fornuften kunne åbenbaringen blive tilgængelig for mennesket (Clausen 1825a, s. 309).

I forlængelse af sit skriftsyn anfægtede Clausen den præstelige embedsed. Ifølge kirkeritualet (1685)³⁸⁵ skulle præsterne love at forkynde læren, som den var indeholdt i både de profetiske og apostolske skrifter og den danske kirkes symbolske bøger. Men Clausen mente, at der i dette løfte var et for ubestemt forhold mellem symbolerne (bekendelserne) og skriften, og han foreslog i stedet, at præsterne skulle sværge, at skriften var den eneste guddommelige trosnorm (Clausen 1825a, s. 337).

³⁸³ Han havde i årene 1818-1820 rejst rundt i Europa og var under sit ophold i Berlin blevet inspireret af Friedrich Schleiermachers trosbegreb, der byggede på en filosofisk-teologisk forståelse af følelse og 'anskuelse'. Dette trosbegreb forsøgte Clausen at forene med en kritisk holdning til den kirkelige tradition.

³⁸⁴ Dette synes Grundtvig dog ikke at have blik for. Han omtalte hele livet igennem Clausen som 'rationalist' på trods af, at Clausen selv anså rationalismen som værende ham fremmed.

³⁸⁵ Jf. *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual* 1985 [1685], s. 133 og 189.

Grundtvig havde i juni 1824 tegnet sig som abonnent på Clausens bog³⁸⁶ og modtog den derfor allerede den 20. august 1825, godt 14 dage før den kom i handlen. Han blev meget oprevet under læsningen, for Clausens opfattelser stødte kraftigt sammen med den 'mageløse opdagelse', som Grundtvig havde gjort kort forinden.³⁸⁷ Han havde som bekendt opdaget, at grundlaget for kristendommen ikke skulle findes i Bibelen, men i det fællesskab, som menigheden til alle tider har haft om den apostolske trosbekendelse og sakramenterne dåb og nadver. Det var ikke skriften, som var kirkens trosnorm, det var derimod den apostolske trosbekendelse, som efter Grundtvigs opfattelse gik tilbage til Jesus selv, og som havde lydt i menigheden igennem 1800 år som et levende vidnesbyrd. Grundtvig opfattede Clausens bog som "et frysende Strids-Skrift" mod den historisk-christelige Kirke³⁸⁸ og i et brev til sin ven B.S. Ingemann skrev han: "Den unge Clausen har udgivet en Bog, hvori han saa øjensynlig trodser baade Kirken og Staten, at hans Fald er uundgaaeligt; men maaske falder han kun til Oprejsning" (Grundtvig & Ingemann 1882, s. 69). Det sidste skulle vise sig at gå i opfyldelse.

Grundtvig læste i udgangspunktet Clausens bog med henblik på at anmelde den i *Theologisk Maanedsskrift*, som på dette tidspunkt var nystiftet. Dette forehavende opgav han dog og overlod det til sin medudgiver Rudelbach at skrive anmeldelsen³⁸⁹ for i stedet at skrive et selvstændigt skrift som modsvar til Clausen. Et egentligt stridsskrift havde de fordele, at Grundtvig dels kunne træde frem som Clausens *modstander* og ikke blot som recensent (jf. fortalen s. III), dels kunne nå ud til et større publikum. I løbet af få dage havde Grundtvig sit svar færdigt, og det kunne udkomme den 5. september, blot to dage efter, at Clausens bog udkom officielt.³⁹⁰ Det var i sig selv et aggressivt træk fra Grundtvigs side at udgive gemmet med sådan en hast. En så polemisk tekst udgivet så hurtigt efter Clausens bog kunne ikke andet end

³⁸⁶ Han holdt øje med Clausen, da han allerede følte sig i opposition til ham, jf. brevet til S.J. Stenersen i marts 1825: "vi har i den yngste theologiske Slægt, den unge Professor Clausens Disciple, Fienden for Dørren, og har da skiellig [gyldig] Grund til at forkynde aaben Feide istedenfor den herskende falske Fred" (Grundtvig 1926, bind 2, s. 94).

³⁸⁷ Opdagelsen blev gjort i ugen op til den 31. juli 1825, hvor Grundtvig som bekendt for første gang præsenterede de nye tanker i en prædiken i Vor Frelser Kirke. Thaning (1981) giver en detaljeret gennemgang af den mageløse opdagelses tilblivelse.

³⁸⁸ Sådan omtalte han den i *Vigtige Spørgsmål til Danmarks Lovkyndige* (1826, s. 28).

³⁸⁹ Udkastet er bevaret i Grundtvig-arkivets fasc. 100.II. Rudelbachs anmeldelse blev bragt i *Theologisk Maanedsskrift*, bind 3, 4, 6 og 8. Se også fascikel fasc. 100.I, som er en interessant liste over de kritisable punkter i Clausens bog, som Grundtvig skrev mens han læste.

³⁹⁰ Det er en udbredt opfattelse, at Grundtvig skrev *Kirkens Gienmæle* i hast uden megen redaktion undervejs, men i Grundtvigarkivet findes tre udkast til værketets slutning (fasc. 100. V-VII). De forskellige forarbejder og udkast til værket er beskrevet af C.J. Brandt i en artikelserie i *Dansk Kirketidende* 1877, nr. 44 og 45.

komme til at stjæle rampelyset fra Clausen og kaste skygger over både hans videnskabelige svendestykke og hans person.

13.2. Analyse af *Kirkens Gienmæle*

Det første, man bemærker ved Grundtvigs stridsskrift, er titlen, der iscenesætter værket som *kirkens* forsvar imod Clausen. Det er ikke Grundtvig, der på egne vegne sigter Clausen, men han gør sig til kirkens talerør. Sagen er ikke personlig, skriver han, og heller ikke videnskabelig, men ”reen kirkelig” (s. IV). Det fremgår dog snart, at situationen er en noget anden, end titlen antyder. For det første er genmælet nærmere en anklage end et forsvar, for med værket ønsker Grundtvig at indanke sagen ”for den almindelige Christenheds Domstol” (*ibid.*). For det andet skal kirken/kristenheden tydeligvis betragtes som tekstens publikum. Den skal dømme Clausen på Grundtvigs anbefaling. Så det, der på titelbladet iscenesættes som kirkens forsvar over for Clausen, er, når man ser nærmere efter, egentlig Grundtvigs angreb på Clausen henvendt *til* kirken.

Grundtvig melder sig på de allerførste linjer som Clausens *modstander* og tildeler Clausen en eksplicit rolle som fjende – og mere end det. Clausen har ligefrem ”stillet sig i Spidsen for alle den Christelige Kirkes Fiender og Guds Ords Foragtere i Landet” (s. III). Grundtvig argumenterer her ud fra en topos om kvantitet. Han understreger alvoren i Clausens position ved at sige, at han er indbegrebet af *alle* fjender. I fortalen møder vi den samme konfrontatoriske stil som i *Hvem er den falske Prophet?* Læseren får lige fra begyndelsen stillet en stærk modsætning op og udpeget helt utvetydigt, hvem der er hhv. *vir bonus* og *vir malus*. Samtidig er strukturen i genmælet synekdochisk i dobbelt forstand: Grundtvig repræsenterer de ”rette Lærere” (s. VIII)/ ”alle ærlige Danske Præster” (s. 34), mens Clausen repræsenterer alle de ”falske Lærere”, som det vrimler med i tiden (s. VIII). I bund og grund inkarnerer Clausen og de falske lærere kirkens arvefjende: ”den falske, kiødelige Fornuft” (s. 7).

I sin præsentation af Clausen foretager Grundtvig en dobbeltmanøvre: Han diminuerer ham på den ene side ved at sige, at han egentlig er ligegyldig som person: han har intet navn som skribent og ingen kraft til at være anfører for kirkens fjender³⁹¹, og på den anden side fremhæver

³⁹¹ Senere diminuerer han ham yderligere ved at pege på hans unge alder. Grundtvig følte sig generelt hævet over at diskutere med yngre teologer, ser vi af et samtidigt brev til N. Faber (17. nov. 1825), hvor han skriver, at han har forsvaret sig mod de ældre boglærde, ”men de yngre Boglærde maae ikke tro, jeg paa samme Betingelser indlader

Grundtvig Clausens vigtighed: Hans stilling som professionel skriftfortolker (ekseget) og lærer for kommende præster giver ham en *kirkelig* vigtighed, som kalder på et genmæle.³⁹² Genmælet er nødvendigt, fordi det er en person med magt, der har 'anmasset' sig skriftfortolkningen (s. VI). Grundtvig sammenligner professorens (fakultetets) magtbeføjelser med en paves eller et koncils, hvilket nok er at overdrive en professors magt i kirkespørgsmål (s. VI), men overdrivelsen skal gøre Clausen farlig nok til, at han kan tjene som fjende.³⁹³ Den indledende fremstilling af Clausen som fjende er paradoksalt: han fremstilles som både inferior og magtfuld, hvilket tjener Grundtvigs formål godt, for han har en interesse i på den ene side at fremstille kirken som truet af fjenden (det legitimerer hans eget angreb) og på den anden side sig selv som stærk og modstandsdygtig over for fjendens angreb.³⁹⁴

Fortalen rummer to eksplicite appeller. Den ene er til Clausen, som Grundtvig stiller over for et ultimatum: Enten må han undskylde for sin lære, eller vedgå, at han ikke er kristen og nedlægge sit embede, og vil han ingen af delene, "da", siger Grundtvig højtideligt: "erklærer jeg ham herved paa Kirkens Vegne, som var, og som er, og som skal blive [...] paa den eneste ægte Historisk-Christelige Kirkes Vegne for en falsk Lærer" (s. IV). Der er flere interessante aspekter ved denne erklæring. Det er tankevækkende, at Grundtvig til kirken føjer ordene "som var, og som er og som skal blive". Det er selvfølgelig en henvisning til *Confessio Augustana*, artikel 7 ("der vil altid forblive en hellig almindelig kirke"), men udtrykket er stiliseret med retoriske figurer: en treleddet gentagelse med benyttelse af både anafor (leddene begynder ens) og polyptoton (gentagelse af det samme ord i forskellige bøjningsformer). Polyptoton er én af de figurer, der ifølge Fahnestock *ræsonnerer* (se afsnit 4.4.1.), iden den demonstrerer konsistens. Figuren siger, at en ting er den samme over tid. Med denne figur vil Grundtvig altså fremstille kirken som konsistent. Figuren leder desuden tankerne hen på helligsangen i Åbenbaringen, hvor det om Gud Herren hedder: "han, som var, og som er, og som kommer" (jf. Åb 1,4; 1.8; 4,8). Grundtvig vil måske ligefrem lade os forstå, at kirken er så evig og uforanderlig som Gud selv.

mig med dem. Jeg hører nu engang, ogsaa uden for Danmark, til Danmarks navnkundige Skribenter" (citeret efter Baagø 1957, s. 55 f.).

³⁹² Clausen nød stor anseelse blandt de teologiske studenter. If. Grundtvig anså de "hvert Ord, der udgaar af hans Mund for et Orakelsprog" (citeret efter Brandt 1877, sp. 717).

³⁹³ Overdrivelse (hyperbel) en meget anvendelig figur i konstruktionen af fjendebilleder. Man overdriver for at få fjenden til at fremstå så magtfuld og farlig som mulig. Det er ofte nødvendigt på denne måde at 'perfektionere' modstanderen, for at han kan tjene som fjendebillede (Jasinski 2001e).

³⁹⁴ At konstruere fjendebilledet paradoksalt er et meget brugt træk, jf. Jasinski (2001b, s. 203).

Desuden er Grundtvigs erklæring interessant rent talehandlingsmæssigt. Erklæringen er det, der i talehandlingsteorien kaldes et eksplicit performativ (hos Searle et deklarativ).³⁹⁵ Betingelsen for, at en sådan talehandling er vellykket er, at det skal udføres med den rette hjemmel, dvs. taleren skal have autoritet til at udføre handlingen. Og her melder sig spørgsmålet, om Grundtvig har myndighed til at udtale denne erklæring? Som teolog og præst kan han mene noget om en anden præst eller lærer, men han har hverken myndighed til på hele den kristne kirkes vegne at tvinge Clausen til at trække sin lære tilbage eller erklære ham for en falsk lærer. Grundtvig tiltager sig her en magt og taler med en højtidelighed og performativitet, der ikke står mål med hans de facto ydmyge stilling som én præst blandt mange i den danske statskirke. Med kætterdommen over Clausen svækker Grundtvig desuden sin egen appel til publikum om at agere dommer. Det ligner nu tomme ord, at Grundtvig vil 'indskyde sagen for christenhedens domstol', for med erklæringen har han jo sådan set allerede dømt Clausen.

Grundtvigs næste træk er at tillægge Clausen slette motiver – et andet klassisk element i konstruktionen af et fjendebillede (jf. Jasinski 2001b, s. 202). Clausen er ude på at undergrave den kirke, han udgiver sig for at ville tjene (s. IV). Han misbruger sit navn af kristen til at forvirre og forføre menigheden (*ibid.*). Han vil tilsnige sig kirkens glans i de ukyndiges øjne (s. V); han vil bedrage sine tilhørere (s. VIII).³⁹⁶

Fortalens anden appel er en opfordring til kirken om at bede den verdslige øvrighed om at få et "Tolerance-Edikt" (s. VII), sådan at den kan udelukke de teologer, der strider imod kirken, uden at det får borgerlige følger for dem. I 1825 havde en udelukkelse af kirken nemlig alvorlige konsekvenser, idet man mistede sine borgerlige rettigheder, hvis man udtrådte af statskirken. Det er vigtigt for kirken at få et sådan "Nødværge", så den uden problemer kan udelukke teologer eller hele teologiske retninger, hvis de bestrider kirkens grundbekendelse. Selvom Grundtvigs motiv i denne konkrete sag er ilde (udstødelse af Clausen), er tankegangen sådan set ret progressiv.

I fortalens afslutning forudser Grundtvig, at læserne vil blive rystet over hans "Kætter-Magerie". Han ved, at mange nok vil finde udgivelsen af *Kirkens Giennemæle* usædvanlig og latterlig, men det *er* en velovervejede handling, forsikrer Grundtvig, for den er nødvendig, hvis han ikke selv

³⁹⁵Det er en erklæring i 1. person nutid, med anvendelse af adverbiet 'herved', se fx Austin (1975, s. 57) og Searle (1976, s. 10 f).

³⁹⁶Motivet fortsætter gennem resten af teksten. Clausen vil "indsnigle en fremmed Lære under Præste-Kjolen" (s. 3), stikke folk "Blaar i Øinene" (s. 7) og "under Venskabs Maske forføre Menigheden" (s. 28).

skal stå som forræder af den kirke, han er kaldet til at forkynde i. Præsteløftet forpligter ham til at protestere. Her appellerer Grundtvig til etos: Læserne skal have tiltro til ham, fordi han er en alvorlig præst, der holder sit løfte, og de må også godt være lidt imponerede, for Grundtvig er parrhesiasten (den uforfærdede, frimodige taler), der siger tingene lige ud, uanset hvad folk mener om det, og uanset hvilke følger det får.

Grundtvig påstår nu, at hans ”Kætter-Magerie” er ”noget ganske Andet”, end når præster og teologer forkætrer hinanden pga. holdninger og meninger, for sagen handler for Grundtvig ikke om, hvis *mening*, der er mest forsvarlig, men det handler om *med hvilken ret* man udgiver sin skriftfortolkning for at være (den eneste) rigtig(e), dvs. spørgsmålet er, hvordan man sikrer sig, at skriftfortolkningen er gyldig. Kættermageriet handler denne gang mere om teologiens formalprincip end om materialprincippet. Grundtvig gør opmærksom på, at han har fundet sit våben mod Clausen og rationalisterne hos Irenæus i hans ”velsignede Bog til Kirkens Forsvar”, nemlig *Adversus Haereses* (ca. 180), hvori Irenæus gendrev gnostikernes falske bibelfortolkning ved at pege på sandhedens regel (eller troens regel, *regula fidei*), som kriteriet for en gyldig skriftfortolkning.³⁹⁷ Som for at understrege sit åndsfællesskab med kirkefaderen har Grundtvig underskrevet fortalen på Irenæi dag, den 26. august.

Så vidt fortalen. Hoveddelen indledes med et kraftfuldt billedsprog. Clausen vil, siger Grundtvig, lægge krudt i gamle bygninger (kirken) for at sprænge dem i luften og gribe dem i deres ”ætheriske Glands”. Med denne indledende ’eksplosion’ etablerer Grundtvig et billedsprog, der kommer til at dominere hele fremstillingen: Den sande kirke er knyttet til det jordiske, mens Clausens kirke er luft. Inspirationen til den metaforiske modstilling af de to kirker er formentlig hentet i lignelsen fra Matt 7,24-27 om den kloge mand, der bygger sit hus på klippegrund, og den tåbelige mand, der bygger på sand.³⁹⁸ Grundtvig har så skærpet modsætningen mellem den kloge mand og tåben ved at lade tåbens hus (Clausens kirke) have et endnu mere usikkert fundament: Den er ikke bygget på sand men i *luften*, i det rene ingenting. Retorisk set er det et godt valg af Grundtvig at udskifte sand i den bibelske lignelse med luft. Det

³⁹⁷ S. 30 sammenligner Grundtvig eksplicit sit eget opgør med rationalisterne med kirkefædrenes opgør med gnostikerne. Om Grundtvigs inspiration fra Irenæus, se Thaning (1953), Thomsen (1983) og Jacobsen (1997, 1999).

³⁹⁸ Det tyder ordvalget i hvert fald meget på i en linje som denne: ”lad os bygge paa den Klippe, der giennem Tidens Løb har trodset de flyvende Storme og brusende Bølger” (Grundtvig 1825a, s. 27). Matt 7,24-27 var desuden en lignelse, som Grundtvig anvendte ganske hyppigt. Der alluderes til den i både ”Anholtstoget” (1811, s. 278), *VK* 1812 (227 f., 361), *Imod den lille Anklager* (1815a, s. 100), ”Et Par Ord om Old-Granskning (1817, s. 179), samt endnu flere tekster efter 1825.

er retorisk lærdom siden Aristoteles,³⁹⁹ at alt for kendte metaforer er slidte og uvirksomme, hvorimod de mere usædvanlige metaforer overrasker og virker netop ved overraskelsen.

Grundtvig fremstiller ikke blot Clausens kirke som luft, men kalder den et ”Luft-Castel”, altså et drømmebillede, en fantasi. Metaforen kan udfoldes til en analogi: Clausens kirke forholder sig til den virkelige kirke som drøm forholder sig til virkelighed. Denne analogi konstruerer altså Clausens kirke som *uvirkelig*. Senere anvendes en anden analogi: Clausens (luft)kirke forholder sig til den historisk, jordiske kirke, som vind forholder sig til ånd (s. [1]). Hermed konstrueres Clausens kirke som *indholdstom*⁴⁰⁰ i modsætning til den kirke, der har åndens fylde.

I løbet af *Kirkens Gienmæle* gentages og varieres luftmetaforen utallige gange:⁴⁰¹ Clausens kirke er et ”Luft-Syn”, en ”Luft-Kirke”, hans tanker om kirken er ”luftige Drømme”, og hans tale ”Munds-Vejr”. Igen skal alle disse betegnelser få læseren til at begribe, at Clausens kirke ikke er virkelig. Grundtvig formulerer det samme i mere kognitive kategorier: Clausens kirke er et ”Hjernesvind” og ”en Tankeskygge”, dvs. hans kirke er indbildning i den forstand, at den er konstrueret *a priori* af Clausens egen fornuft modsat den virkelige kirke, som bygger på historien og erfaringen (kirke *a posteriori*). Den hyppige brug af ordet ’luft’ i løbet af teksten (22 forekomster i alt) kan betegnes som en variant af stilfiguren *plochē*, hvor et ord væves ind i en tekst og gentages mange gange. Effekten af *plochē*, når den på denne måde udnyttes i længere passager, er en ”hammer-like force” (Fahnestock 2012, s. 133). Læseren får budskabet hamret ind.⁴⁰²

Grundtvigs hovedkritikpunkt er, at Clausen udelukkende bygger sin kirke på skriften. Man kunne ellers mene, at Clausen på dette punkt var en god luthersk teolog, jf. det reformatoriske formalprincip *sola scriptura*, men Grundtvig mener, at Clausen fører skriftprincippet for vidt, når han hævder, at ”det skrevne Ord [er] Alt, saa selv Jesu mundtlige Ord kunde ikke forandre en Tøddel deri” (s. 15). Så bliver skrifttroen for bogstavelig og ender med at blive en karikatur af det lutherske (s. 34). Som Grundtvig læser Clausen er bogstavet for ham alt og ånden og det

³⁹⁹ Aristoteles (2007, s. 205).

⁴⁰⁰ Jf. den bibelske sammenhæng mellem vind og tomhed i fx Prædikerens bog.

⁴⁰¹ Alene ordet ”Luft-Castel” optræder ni gange spredt i teksten (s. 1,6,7,9,10,17 og 32). Det kvalificeres med adjektiver som ”selvgjort” (s. 1) og ”snurrigt” (s. 17).

⁴⁰² Ligeledes skriver Ulla Albeck, at gentagelser kan benyttes i agitatorisk øjemed mhp. ”paagaende Inprenten”, og at denne stil særligt kendes fra Grundtvig (2006 [1939], s. 159).

levende ord intet (s. 41)⁴⁰³, og denne skrifttro smæder Grundtvig med forskellige nedsættende betegnelser: Clausens skrifttro er ”den groveste *Bogstav-Tro*” (s. 15), ”en Kulsviertro på Skriften” (*ibid.*) og ligefrem ”Bog-Afguder” (s. 41).

Skriftprincippet kunne fungere for reformatorerne, forklarer Grundtvig, fordi de tog skriften på ordet uden at spørge kritisk til dens troværdighed, men med sin inddragelse af moderne bibelkritik (den historisk-kritiske metode) fører Clausen ifølge Grundtvig teologien ud i store problemer. Der opstår en selvmodsigelse, når Clausen på den ene side vil regne Bibelen for kirkens trosregel og på den anden side forholde sig kritisk til den og sætte spørgsmålstegn ved dens ægthed. Grundtvig udtaler sin uforbeholdne mening om Clausens paradokser:

saa naragtig en Tro har der neppe været i Verden, som den, at en Bog kan paa een Gang være sine Læseres Kundskabs-Kilde og *Troes-Regel*, og tillige deres Sko-Visk [dvs. skobørste], være baade ægte og uægte, klar og dunkel, fuldstændig og mangelfuld, bestemt og ubestemt, guddommeligt sand og aabenbar falsk (s. 18).

Clausens teologi er ifølge Grundtvig både selvmodsigende og ubestemt, og hans trosbekendelse burde egentlig lyde: ”Jeg troer jeg veed ikke hvad” (s. 10, jf også s. 32).

De mange skældsord og valoriserende udtryk er et led i Grundtvigs polemiske fremgangsmåde i *Kirkens Gienmæle*. Et andet polemisk træk er det, vi har set anvendt mod Schelling, nemlig at Grundtvig associerer sin modstander med Djævelen. I denne tekst er tankerækken den, at Clausen sammenblander sandhed og løgn, (når han siger, at man skal bygge kirken på bibelen, men bibelen er usikker),⁴⁰⁴ og det er en djævelsk ting at gøre. Trosbekendelsen har heldigvis lært de kristne at forsage Djævelen, og derfor vil den aldrig vise de kristne hen til et ideal som Clausens, hvor sandhed og løgn ”omfavner hinanden” (s. 19). Grundtvig formuleringer er lidt knudrede, men tankegangen kan rekonstrueres (fortolkes) som et kvasilogisk argument, der imiterer syllogismen:

⁴⁰³ Dvs. Clausen har ikke forstået det centrale skriftsted 2 Kor 3,6, som siger, at bogstaven slår ihjel, men ånden levendegør. Et skriftsted med en enorm virkningshistorie. Dets modstilling er fx også blevet overført til juridiske sammenhænge i sondringen mellem at følge lovens bogstav eller dens ånd.

⁴⁰⁴ Ifølge Kelstrup (2000) er det en grundlæggende misforståelse hos Grundtvig, at han sætter lighedstegn mellem selvmodsigelse og løgn. Et selvmodsigende udtryk er ikke løgn, det er blot meningsløst. Kelstrup peger desuden på, at det er, som om Grundtvig i *Kirkens Gienmæle* er opsat på at fælde Clausen på hans selvmodsigelser (løgne), men reelt er Grundtvigs brug af modsigelsens grundsætning overflødig for den samlede argumentation, hvadenten den benyttes eksplicit eller mere underforstået.

Kristne skal forsage Djævelen og også løgneren (idet Djævelen er løgnens far)
Clausens lære sammenblander sandhed og løgn og er en "Djævelsk Aabenbaring"

Ergo: Kristne skal forsage Clausens lære

I *Krønikens Gienmæle* så vi djævle-appellen blive knyttet sammen med et morderisk motiv ("Djævelen er en manddraber af Begyndelsen"), og noget lignende er på færde her i *Kirkens Gienmæle*. Løgneren - og dermed også Clausen forstår vi - skal skyes som "en Pest, der nødvendigvis førte Døden med sig" (s. 21). Hvis kirken følger Clausens ringeagtelse af det grundkristelige, vil det føre til "Selv-Mord" (s. 20). Clausens teologi er altså ikke blot "naragtig", men det mere end antydes, at den tillige er *djævelsk* og *dødelig*.

I første del af genmælet har vi fået præsenteret et billede af Clausen og rationalisterne som modstandere, men senere gøres de ligefrem til aktive forfølgere af kristendommen. Grundtvig sammenligner nemlig de kristnes situation i 1825 med de tidlige kristnes i de år "Forfølgelsen rasede". Han opfordrer (i en fælles opfordring, 2. person flertal) kirken til at samle sig:

Sandelig, det er paa den høie Tid, at vi alle, saamange som end i Aand og i Sandhed vil være *Christne*, forene os om ene at bygge paa den Klippe, der giennem Tidens Løb har trodset de flyvende Storme og brusende Bølger, indskrænke os, som Troes-Samfund: som *Kirke*, til Krybben i Bethlehem, som Historien lærer, lader sig seierrig forsvare mod al Verdens og Helvedes Magt, at vi, saa at sige, trække os tilbage til *Choret*, række hinanden, og alle de i Herren hensovne *Christne*, Haand over *Daaben*, og Mund for Alteret, i det ene Brød og den ene Kalk ... (s. 27 f.)

Her bliver Grundtvig pludselig meget opbyggelig, og stilen skifter mærkbart for en kort stund til en højtidelig, pastoral stil. Grundtvig opfordrer desuden til, at man lader "Kiv fare" og tåler teologisk forskellighed. Disse opfordringer lyder unægtelig lidt hule i en tekst, hvor der kives så meget, og Grundtvig sætter da også en betingelse for, hvad der skal tåles: Vi skal tåle teologisk forskellighed, så længe den kan forenes med det grundkristelige (dvs. bekendelsen og sakramenterne). Den upolemiske passage om at samles i koret (dvs. om sakramenterne) og tage afstand fra strid er symptomatisk nok én af de passager fra *Kirkens Gienmæle*, som citeres mest i

Grundtviglitteraturen,⁴⁰⁵ hvor den fx prises som ”en økumenisk appel, som er enestående i samtiden” (Pontoppidan-Thyssen 1983b, s. 230), men man skal ikke være blind for, at der samtidig er tale om en ekskluderende grænsedragning, for idet ’de kristne’ samles om denne grundtvigske teologi, må de samtidigt skille sig fra dem, der tænker anderledes. De, der ikke kan gå ind for Grundtvigs ”nødvendige Indskrænkning” af kirkens grundlag til bekendelse, dåb og nadver, regner Grundtvig ikke for kristne. De kan få lov til at kalde sig protestanter,⁴⁰⁶ rationalister eller endog lutheranere, men ikke kristne (s. 30).

Grundtvig er godt klar over, at man vil indvende over for hans kirkelige anskuelse, at han ikke længere er luthersk, og han foregriber derfor indvendingen med et dissociationsargument: Man må skelne mellem reformatorerne som teologer og som præster. Kun som teologer (i ”skole-regi”) kunne de hævde skriftprincippet som det vigtigste. Som præster måtte de, ligesom Grundtvig, forudsætte både kirken og troen. Reformatorerne mente *ikke*, at troen kunne udledes af skriften. Grundtvig giver den gode begrundelse for sin fortolkning, at det jo var trosbekendelsen, Luther lagde til grund for sin katekismus, og ikke skriften. I det hele taget finder Grundtvig *sola scriptura*-princippet uheldigt. For med det kom reformatorerne – uafvidende - til at grundlægge ”det ny *exegetiske Pavedom*” (s. 32), et slående polemisk udtryk af Grundtvig.

Der kan siges mere om forskellen på Clausens og Luthers skriftsyn og om synet på præste-eden, men resten af teksten bringer sådan set ikke noget nyt frem ift. stil og argumenttyper, så derfor

⁴⁰⁵ Andre steder, der citeres flittigt i forskningen, er de passager, hvor Grundtvig formulerer sit kirkesyn og sin fortolkningsregel positivt, se s. 26-29, hvor det forklares, at fortolkningsreglen er den, at skriften skal forstås efter trosbekendelsen, og at skriften kun kan forstås af troende ved helligåndens hjælp.

⁴⁰⁶ Det kan synes overraskende, at Grundtvig overdrager ordet ’protestant’ til Clausen. Jeg mener *ikke*, at det er fordi han ikke længere forstår sig selv som protestant. Dette antyder Baunvig (2013), idet hun opstiller Grundtvigs teologi som en mellemting mellem katolicisme og protestantisme (s. 74-77). Hun har bestemt fat i noget i sin analyse, men det er vigtigt at pointere, at det er for forskerens blik, at Grundtvig position kan ses som en mellemting. Han udtrykker det ikke selv sådan, at han er blevet halvkatolsk og Clausen protestant. Tværtimod: Han mener selv, at han står for den sande og oprindelige protestantisme (det viser han med det efterfølgende argument om, at også Luther forudsatte bekendelsen og satte den før *sola scriptura*-princippet). Clausen har til gengæld bragt ”noget Splinternyt paa Bane, som han behager at kalde det hen den protestantiske (Modsigelsens) Kirke” (Grundtvig anfører her den klassiske nyhedsanklage, jf. afsnit 3.2.2.) Når Grundtvig gentagne gange kalder Clausen protestant, er det, som citatet viser, et spil på ordets betydning af modsigelse/protest (en slags *figura ethymologica*: en protestant er en person, der protesterer). På den måde får Grundtvig indført en tvetydighed i begrebet protestant, som det normalt ikke har. En protestant kan nu både betyde ’en luthersk kristen/teolog’ og ’en person, der modsiger kirken’. Clausen hører til gruppen af ”Protestanter mod den historisk-kristelige Kirke” og ”Protestanter mod Kirke-Grunden” (s. 30-31). Grundtvig tager altså ikke afstand fra protestantismen som sådan, men fra den misforståelse og karikatur af det lutherske, som Clausen står for. Jf. også s. 2, hvor Grundtvig siger, at Clausen blander sine egne idéer om protest sammen med Luthers og de andre reformatorers virkelige protest imod pavedømmets misbrug.

vil jeg nu opsummere, hvad jeg har fundet frem til ang. den særligt tilspidsede polemiske stil og de polemiske 'moves'.

Kirkens Gienmæle er én lang serie af angreb på Clausen. Billedligt talt skyder Grundtvig med automatvåben i denne tekst, idet der skydes længe og uden ophold. Det mest karakteristiske træk ved stilen er Grundtvigs hyppige brug af skældsord og pejorativ prædikation. Udover den nævnte stempling af Clausen som kætter, løgner og falsk lærer, kan det nævnes, at Clausens lære karakteriseres som "Griller", "Daarekiste-Snak" og "Vrævl", som det ligefrem "koster Overvindelse at afskrive [dvs. gengive]" (s. 13). Hans bestemmelser er "naragtige" og hans synspunkt generelt et "latterligt Sværmerie" (s. 20). Han er en tåbelig rationalist, som stræber efter at blive "Selv-Eier i Selvmodsigelsens grændseløse Rige". Tilmed skriver Clausen, som om han tror, han har "Kvæg til Læsere" (s. 41). Alle disse udtryk fra Grundtvigs hånd er meget polemiske og ofte også meget overdrevne.⁴⁰⁷ Aggressionsenergien i teksten må siges at være meget høj (jf. Stenzel 1986).

Når stilen i *Kirkens Gienmæle* er så grov, er det ikke tilfældigt, eller et udtryk for at Grundtvig ikke kunne styre sig. Det hænger sammen med tekstens hensigt. Stilen viser, at dette ikke er tænkt som en almindelig teologisk afhandling. Grundtvigs hensigt med teksten er *ikke* at udbrede sit kirkesyn, men med dette kirkesyn *som forudsætning* at søge at påvirke publikum til at udelukke Clausen af kirken og universitetet (s. 29). Til dette formål har Grundtvig brug for at vække aggression hos publikum, og det gør han ikke alene ved de argumenter, han fremfører imod Clausen, men i særlig grad vha. af ordvalg og polemisk stil. Med stilen forsøger han at provokere, vække følelser i publikum og ophidse dem mod Clausen.

Kenneth Burke opfattede, som nævnt i afsnit 2.1., sprog som *symbolsk* handlen, og hvis man tager det i betragtning i analysen her, så er Grundtvigs angreb ikke alene et kættermageri, men et *symbolsk drab*. Ifølge Burke fører den omstændighed, at mennesker danner grupper ved hjælp af fjendebilleder, nemt til skabelsen af syndebukke og symbolske mord: "the cult of killing". Hvis der er uro og splittelse i et samfund, kan roen og enigheden bedst genoprettes ved at gruppen udser sig et (symbolsk) offer - en syndebuk. Man kan overveje, om ikke, det er denne mekanisme, som er på spil i *Kirkens Gienmæle*. Kirken i København var blevet utålelig for Grundtvig i årene omkring 1823-1825, pga. den rationalistiske dominans og det, han oplevede

⁴⁰⁷ Jf. en hyperbel som at Clausens synspunkt ikke bare er naragtigt, men det mest naragtige *i verden* (s. 18, min fremhævelse).

som ligegyldighed over for det hellige. For at genoprette den gamle lutherske kristendom og agtelse for det hellige måtte han bekæmpe rationalisterne, og det gjorde han så ved at angribe en enkeltperson - ”den første kække rationalist, der rørte på sig”. Clausen blev derved forsøgt gjort til syndebuk for de generelle problemer i 1800-tallets kirke. Det var tydeligvis Grundtvigs tanke, at hvis det lykkedes at få udelukket Clausen og de andre ’rationalister’ af kirken, så ville menigheden dermed være ”renset” og ført tilbage til en mere ægte kristendom.

Dette kan måske synes som en lovlig drastisk fortolkning af, hvad det er Grundtvig gør ved Clausen i *Kirkens Gienmæle*, men i samtiden blev Grundtvigs angreb rent faktisk opfattet som et karaktermord. Grundtvig selv skrev i sit *Litteraire Testamente* (1827a), at han pga. *Kirkens Gienmæle* ”blev i den lærde Verden brændemærket som en Mand-Draber” (s. 39).⁴⁰⁸ Man hæfter sig i øvrigt ved ordvalget ’brændemærket’, hvorved Grundtvig forsøger at fremstille sig selv som offeret i det efterfølgende sagsforløb.

13.3. Modtagelsen og eftervirkninger

Da *Kirkens Gienmæle* udkom den 5. september 1825 vakte det stor furore. Mynster skrev senere i sine erindringer at “Neppe har noget Skrivt i Danmark frembragt en saadan Sensation” og at *Kirkens Gienmæle* var “tilstede i enhver Samtale, det trængte op i Palladserne og ned i Kieldrene” (Mynster 1854, s. 223). Den unge student C.F. Balslev (senere biskop) skrev i et brev til sin bror: “Paa Børsen blev den Dag ikke handlet stort, Talen var om Grundtvigs Bog” (Begtrup 1901, s. 232). Første oplag på 500 eksemplarer blev udsolgt i løbet af fem dage, og både et andet og tredje oplag af samme størrelse udkom relativt hurtigt derefter.

Der blev i den efterfølgende tid udgivet utallige artikler og flyveskrifter både for og imod Grundtvig.⁴⁰⁹

De fleste teologiske studenter støttede Clausen, mens Grundtvigs to medhjælpere, A.G. Rudelbach og J.C. Lindberg, valgte at støtte Grundtvig offentligt og udgav skrifter, hvori de tilsluttede sig hans synspunkter. Clausen selv ville selvfølgelig ikke gå ind på Grundtvigs krav om at undskylde eller nedlægge sit embede. Han ville imidlertid heller ikke forsvare sine

⁴⁰⁸ I en kladder til *Kirkens Gienmæle* lagde han nærmest Clausen i graven: Hvis Clausen ikke kunne bevise sin arveret til kirken, måtte han ”nøjes med en lille Kjætter-Begravelse i Kirkehistoriens Baggaard” (citeret efter Brandt 1877, sp. 723).

⁴⁰⁹ Debatten førtes fortrinsvis i tidsskrifterne *Dagen*, *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn*, *Nyt theologisk Bibliothek* og *Telegraphen*, for en oversigt over indlæggene, se Bøje (1984, s. 38 f.).

synspunkter over for Grundtvig. Det ville ellers være det forventelige *uptake* på et stridsskrift. I stedet foretog Clausen det, man kan kalde en retorisk nægtelse.⁴¹⁰ Han henvendte sig ikke til Grundtvig, men udgav en kort notits i *Adresseavisen* den 10. september, henvendt til offentligheden, hvori han dels erklærede, at han ville forfølge sagen ad rettens vej, dels forklarede, at han havde forventet, at hans bog ville vække modsigelse.⁴¹¹ Hvis det havde drejet sig om en anden forfatter, ville han gerne have debatteret de spørgsmål, der ikke kunne ordnes juridisk, men ikke når det gjaldt Grundtvig, for ”hvor christelig, videnskabelig Aand er forviist fra den theologiske Polemik, og det hadefulde og hovmodige Sind raser frem med æreskjændende, fordømmende Ord, der bliver det ... Fortjeneste af Christendom og Humanitet at tie for ikke at bidrage til at forøge Forargelsens Vederstyggelighed” (Clausen 1825b). Med denne erklæring appellerer Clausen til højere værdier: Han tager afstand fra had, raseri og den forargelse, som teologisk polemik kan vække, og insisterer på værdier som saglighed og medmenneskelighed. Det er vigtigere for Clausen at bevare disse værdier intakte end at få ret for enhver pris.

Clausen svarede altså ikke Grundtvig, men gik rettens vej. Med Anne Freadmans begreber kan man sige, at han foretog et *intergenerisk uptake* på Grundtvigs tekst, idet han spillede bolden over til domstolene. Det var en stor skuffelse for Grundtvig, at Clausen ikke ville i pennefejde med ham, og at opgøret blev ’afsporet’, sådan at det blev juridisk og borgerligt i stedet for kirkeligt og teologisk. Hans svar til Clausen var dog meget afklaret. Sagen ligger, siger Grundtvig, i Guds hænder. Han nedtoner betydningen af sagens udfald, for i en sag som denne, hvor det personlige ikke er det vigtige (men derimod det principielle lærespørgsmål) betyder det kun lidt, ”hvad det juridiske Udfald *for Øieblikket* bliver” (1825c, s. [1], min fremhævelse). Grundtvig ser en modsætning mellem det personlige og timelige på den ene side og den evige sandhed på den anden.

⁴¹⁰ Udtrykket stammer fra Schilb (2007). Han definerer ’rhetorical refusal’ som "an act of writing or speaking in which the rhetor pointedly refuses to do what the audience considers rhetorically normal" (s. 3).

⁴¹¹ I sine erindringer skriver han, at han havde forudset kritik af sin bog, men ikke af en kaliber som *Kirkens Gienmæle*: ”Et Udbrud, saa brutalt, saa blindt lidenskabeligt laa udenfor al Beregning” (Clausen 1877, s. 109). Han så Grundtvigs udbrud som udtryk for *rabies theologorum*, dvs. ”Raseriet som specifik teologisk Afart” (*ibid.*).

13.3.1 Polemik med 88 studenter og en advarsel

De mange studenter, der holdt med Clausen, valgte at formulere en støtteerklæring til ham, en såkaldt adresse.⁴¹² Heri omtalte de *Kirkens Gienmæle* som et “høist krænkende Angreb”.

Adressen blev sendt rundt på kollegierne og fik 88 underskrivere. Grundtvig svarede studenterne med en notits i *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn* den 20. september under overskriften “Til de 88 Clausenianer” (Grundtvig 1825c). Han skrev, at studenternes antal ikke anfægtede ham. Om de så var 88 millioner, ville deres stemme ikke nytte noget imod “Sandhedens Eenlige” (sp. 1211). Han argumenterede her ud fra en topos om kvalitet frem for kvantitet, jf. Perelman (1971, s. 89-93) og (1979). Grundtvig fastholdt, at Clausen var en falsk lærer, og at hans trosbekendelse afveg fra kirkens.

Studenterne var som nævnt ikke de eneste, der var forargede over Grundtvig; mange andre skrev imod ham i en latterliggørende tone.⁴¹³ Disse skriverier fik Grundtvig til at forfatte endnu en kort notits til *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn* den 27. september under overskriften “Venlig Advarsel” (Grundtvig 1825d). Han advarer her i almindelighed folk imod at blive ved med at skrive skæmtende om ham i bladene og i særdeleshed om ikke at spotte kirken og troen, for “da vente man ingen Skaansel; thi sandelig, det er et Ord, hvormed jeg ikke spøger, da drager jeg Sværdet og bryder Balgen [dvs. skeden]” (sp. 1235). Grundtvig truer med andre ord med at gå i kødet på enhver, der ytrer sig imod (hans forståelse af) kirken og troen. Igen siger Grundtvigs brug af sådan en type talehandling noget om hans syn på sin egen rolle og relationen til publikum. En trussel har som regel kun succes, hvis den, der truer, har en autoritet overfor sit publikum. Grundtvig regner med, at han har denne autoritet, og at publikum vil adlyde ham af frygt for ‘Sværdet’.

13.3.2. Prædiken-polemik med Mynster

Grundtvig var spændt på, hvordan J.P. Mynster, som på dette tidspunkt var kapellan ved Vor Frue Kirke og en indflydelsesrig teolog og populær prædikant, ville stille sig til *Kirkens Gienmæle*. Det fandt han ud af, da Mynster holdt en prædiken (16. oktober 1825), som han kort efter lod trykke under titlen *Den christelige Viisdom*. Her irettesatte han – tydeligvis med sigte på Grundtvig – de mennesker, der “fare frem iblinde” og “giøre Alt til den ubeleilige Tiid paa den

⁴¹² Studenternes adresse bragtes i *Dagen* den 16. september og i *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn* den 17. september ([Anonyme] 1825).

⁴¹³ Se eksempler hos Bøje (1984, s. 39).

ubeleilige Maade” (Mynster 1825, s. 8). Sådanne mennesker afstedkommer kun forstyrrelse og bliver “om end imod Vidende og Villie, Christi Korses Fiender; de give en Forargelse, som de ikke igien kunne læge, de vække en Tvedragt, som de ikke igien kunne stille” (s. 8 f.). Af et brev fremgår det, at Mynster havde store betænkeligheder ved Grundtvigs adfærd: ”Hvo veed”, skriver han, ”hvorhen den fremfusende, i Bund og Grund uredelige Mand endnu kan komme” (Mynster 1895-97, s. 489).

Det var et hårdt slag for Grundtvig at erfare, at Mynster stillede sig om ikke direkte på Clausens side, så dog tog afstand fra Grundtvigs position (Rönning 1907-1914, bind 3:1, s. 119).⁴¹⁴ Grundtvig svarede Mynster den følgende søndag i sin prædiken, hvori han med henvisning til Ef 6,10-17 insisterede på vigtigheden af at kæmpe for den sande tro. Som nævnt flere gange i denne afhandling er Ef 6,10-17 den kristne stridsmands yndlingsbibelsted, og her fik Grundtvig så lejlighed til at udfolde det i en hel prædiken. Prædikenen blev trykt under titlen *Den christelige Kamp*. Hvis *Kirkens Gienmæle* havde givet folk et billede af Grundtvig som en ivrig, nærmest fanatisk forkæmper for kristendommen, så forstærkede *Den christelige Kamp* kun dette billede af en vild zelot. Prædikenen er én lang opfordring til åndelig kamp mod de fjendtlige magter, der truer kristendommen og en afstandtagen fra Mynsters tale om mildhed og sagtomdighed.

Hovedargumentet i prædikenen er, at fjendskabet mellem Gud og verden gør kampen nødvendig. Den kristne er nødt til at kæmpe, hvis han vil holde fast i sandheden og ikke som en kryster flygte fra Kristus (1825e, s. 5). Grundtvig tager (med adresse til Mynster) afstand fra dem, der blot sidder med hænderne i skødet i stedet for at træde op mod fjenden. Han kritiserer dem, der “raabe Fred, hvor der er ingen Fred” (*ibid.*, s. 11), og han antyder, at de i virkeligheden prædiker sagtomdighed og mildhed for at skjule deres egen lunkenhed. Med en paradoksal formulering slår Grundtvig fast, at den kristne skal hade Guds fjender både i sig selv og verden ”med et aandeligt, et himmelsk, et sandhedskiærligt Had” (s. 11).

Grundtvig og Mynster står i disse to prædikener meget langt fra hinanden i synet på, hvad der bør være den kristnes sindelag og handlemåde. Hos Mynster er den sande kristne en sagtomdig fredssøger, hvor han hos Grundtvig er en Herrens “Stridsmand” (s. 20).

⁴¹⁴ Mynster var dog heller ikke begejstret for Clausens bog. I et brev til sin ven W.F. Engelbreth skrev han: “Jeg erkiender, at Clausens Bog næsten heelt igiennem vækker til Opposition”, og dens forfatter kunne trænge til “videnskabelig Opposition, eller endog Tugtelse” (Mynster 1895-1897, s. 485).

13.3.3 Injuriesag, embedsnedlæggelse og dom

H.N. Clausen anlagde som nævnt injuriesag imod Grundtvig og blev bevilliget fri proces. Sagsforløbet skal beskrives relativt kortfattet her; en grundig gennemgang af sagens akter findes i Bøje (1984). Jeg hæfter mig blot ved, at Grundtvig prøvede at stoppe sagen på flere måder- endnu et udslag af hans trang til at gribe ind i begivenhedernes gang. Først indsendte han en klage over sagsanlægget til kongen gennem biskop Münter (10. oktober). Grundtvig understregede i klagen, at han havde handlet i henhold til sin embeds-ed og derfor ikke burde blive retsforfulgt. Et halvt år senere afvistes klagen, og sagen kunne behandles som et rent privat injuriesøgsmål mellem Grundtvig og Clausen.⁴¹⁵ Dette var et stort nederlag for Grundtvig.

Mens injuriesagen verserede, valgte Grundtvig at nedlægge sit embede ved Vor Frelser Kirke i maj 1826. Han fandt det umuligt at fortsætte som præst i statskirken, når han kunne blive anklaget for injurier for nidkært at efterleve præsteløftet, som jo eksplicit tilsagde ham at bekæmpe falske lærdomme. Han indgav derfor sin afskedsbegæring, og blev af kongen bevilliget afsked i nåde. I et brev til hans foresatte, biskop Münter 7. maj, fornemmer man, hvor hårdt sagen tog på ham. Grundtvig omtaler her injuriesagen som et ”Martyrdom”, som han er for svag til at udholde. Han er i fare for at tabe sin ”Rolighed” og derved blive ”tidlig moden til Graven” (Grundtvig 1926, s. 112).

Grundtvigs andet forsøg på at stoppe sagen bestod i at sende en skrivelse personligt til Clausen (13. juni 1826), hvori han højtideligt erklærede, at det ikke havde været hans hensigt at krænke Clausens borgerlige ære. Clausen afviste dog blankt at hæve sagen ved en privat overenskomst (16. juni). Han fastholdt, at sagen måtte gå sin gang ved retten. Den forestående retssag fik stor opmærksomhed i København, og folk spøjte lidt med Grundtvigs protester. Mynster omtaler fx en handelsmand, der skulle have sagt: ”dersom nu Grundtvig taber sin Sag for Retten, kan han saa ikke appellere til Paven?” (Mynster 1895-97, s. 483).

Den 3. juli fremlagde Grundtvigs advokat hans indlæg for retten. Grundtvig holdt til det sidste fast i, at sagen ikke burde handle om det borgerlige æresspørgsmål, men om lærespørgsmålet: Havde Clausen med sin bog bestridt den lære, som han var forpligtet på i den danske statskirke eller ej? Dommerne forholdt sig imidlertid alene til Grundtvigs udsagn om Clausen. Den 30. oktober 1826 faldt der dom, afsagt af et enstemmigt dommerpanel: Grundtvig blev efter Danske Lov 6-21-4 og trykkefrihedsforordningen af 27. september 1799, § 12 dømt for

⁴¹⁵ Kendelsen er optrykt hos Dam (1999, s. 12 f.).

sine 'utilbørlige' ord.⁴¹⁶ Ved domsafsigelsen blev hans 'fornærmelige udladelser' i *Kirkens Gienmæle* mortificeret, dvs. kendt ugyldige og virkningsløse. Grundtvig fik en relativ mild straf,⁴¹⁷ men dertil kom den alvorlige følgestraf efter trykkefrihedsforordningens § 20: censuren. Ethvert skrift, Grundtvig herefter ønskede at udgive, skulle fra nu af igennem forhåndscensur hos den lokale politimester.⁴¹⁸

13.4. Tilbageblik på *Kirkens Gienmæle*

I tiden umiddelbart efter udgivelsen af *Kirkens Gienmæle* havde Grundtvig ingen fortrydelse over at have skrevet værket. Da B.S. Ingemann påpegede, at han nok var gået for vidt med sine udtalelser i fortalen, svarede Grundtvig med noget, der vel bedst kan beskrives som storhedsvanvid: "Bogen har jeg paa en Maade selv skrevet, men Fortalen har vor Herre gjort" (Grundtvig & Ingemann 1882, s. 73).

Da Grundtvig fem år senere reflekterede over *Kirkens Gienmæle* i "Om den Clausenske Injuriesag" (1831) havde han ikke fortrudt: "hvor tunge Følgerne end have været mig at bære, kan jeg dog umuelig fortryde et Skridt, hvortil Intet under Solen bevægede mig, uden den fulde, faste Overbeviisning, at det var min ueftergivelige Pligt" (1831, s. [3]). På ét punkt havde han dog ændret mening. Da han skrev *Kirkens Gienmæle*, var han overbevist om, at det var hans modstandere, 'de falske lærere', som ikke kunne stå inde for trosbekendelsen, der måtte forlade statskirken, men i løbet af de efterfølgende år havde han indset, at det ikke ville komme til at ske. Han ville ikke få øvrighedens opbakning til at udelukke de rationalistiske og bibelkritiske teologer af kirken, og han indså derfor, at det måtte være 'de gammeldags troende', som måtte træde ud af statskirken og danne deres egen menighed.⁴¹⁹

Da han som gammel kiggede tilbage på *Kirkens Gienmæle* i *Kirke-Speil* (1871) så han imidlertid anderledes på det. Fejdebrevet stod nu for ham som "et urimeligt Luftspring og et fortvivlet Vovestykke" (s. 379 f.). Han havde indset, at en polemik ikke var det rigtige middel til at skaffe opmærksomhed om kirkesagen.

⁴¹⁶ Han blev altså *ikke* dømt for den grovere forseelse 'æreskrænkelse', jf. Bøje (1984, s. 58) og Dam (1999, s. 21).

⁴¹⁷ Han skulle betale Clausens sagsomkostninger samt en bøde på 100 rigsbankdaler sølv til Københavns fattigvæsen (kendelsen er optrykt i Dam 1999, s. 20).

⁴¹⁸ Grundtvig blev dog fritaget fra censur i december 1837.

⁴¹⁹ I 1831 ansøgte 150 af Grundtvigs tilhængere om tilladelse til at danne en fri menighed med Grundtvig som præst. Efter flere afslag bøjede regeringen sig, og i februar 1832 fik den første grundtvigske menighed lov til at samles i Frederikskirken i København, dog uden tilladelse til at holde dåb og nadver.

13.5. Grundtvigs teologiske polemik i årene efter 1825

Efter 1825 kan man iagttage en bevægelse fra det polemiske over mod det mere apologetiske. I tvillingskrifterne, ”Om Christendommens Sandhed” og ”Om den sande Christendom” (1826-1827) er Grundtvig således mere optaget af at forsvare troen end af at angribe sine modstandere.⁴²⁰ Grundtvig skelner i genoptrykket af tvillingskrifterne (1865) mellem genrerne stridsskrift og forsvarsskrift og foretrækker nu forsvarsskriftet, hvis funktion ikke er at overbevise og gendrive modstandere, men snarere at skærme ”Stalbrødrene”, dvs. at opbygge de kristne indadtil (Grundtvig 1865, s. 419).

Grundtvig blev i det hele taget mere tolerant med tiden og begyndte at indrømme sine modstandere samme ret til at hævde deres standpunkt, som han krævede for sig selv (jf. Michelsen 1956, s. 270).⁴²¹ Selvom der er noget om dette *som tendens*, var det nu ikke slut med polemiske udfald efter 1825. Grundtvig blev fortsat involveret i mange sammenstød, heriblandt den omfattende polemik med biskop Mynster i ritualstriden i 1839-40, som fandt sted, mens Grundtvig var præst i Vartov. Den sag, han kæmpede for var en anden end i de tidlige år. Han var ikke længere optaget af at ’gennemtvinge’ den gammeldags kristendom, men kæmpede i stedet for kirkelig frihed, sådan at de forskellige kirkelige retninger kunne eksistere side om side i statskirken. Sagen var altså ny, men den polemiske fremgangsmåde var faktisk den samme. Også i *Frisprog* var Grundtvig personlig og forulempende over for en overordnet (Mynster), som til gengæld kritiserede Grundtvig for at fare frem med hån, bitterhed og overdrivelse (se Mynster 1840, s. 22, 30, 43). En gruppe på 131 præster indgav – ligesom Clausens studenter havde gjort det – en adresse, dvs. en sympatierklæring med Mynster og imod Grundtvig. Dem svarede Grundtvig med et ret patroniserende indlæg, ”Mit Frisprog og ’de saarede Hjerter’”, hvori han hånedes deres sårede følelser og kæmpede uanfægtet videre for sin egen sag. Han truede endda med igen at nedlægge sit embede og træde helt ud af statskirken (Grundtvig 1840, s. 701). Der er altså, hvad polemisk fremgangsmåde og stil angår, ikke meget nyt under solen. Af Grundtvigs indlæg i denne strid, fremgår det desuden, at det stadig i 1840 var en almindelig opfattelse, at Grundtvig var ”den *intolerante orthodox*” (*ibid.*, sp. 698).

⁴²⁰ Nørager (2017) betegner tvillingskrifterne som Grundtvigs apologetiske hovedværk og som hans mest omfattende systematisk-teologiske arbejde (s. [1]).

⁴²¹ Jf. også Thaning, som taler om, at Grundtvig med det nye kirkesyn ’får råd’ til at være forsonlig og ligefrem begynder at undskylde fjenderne (1953, s. 39), og Lundgreen-Nielsen, som skriver, at han 1830’erne lod tolerancen herske mere og mere i sin samtale med omverdenen på en varm og upedantisk facon. (2001, s. 444).

Præsten Victor Bloch udgav i forbindelse med ritualstriden artiklen "Sammenstilling af Hr. Pastor Grundtvigs Frisprog og Hr. Biskop Mynsters Oplysninger med Hensyn til den polemiske Form" (1840). Artiklen er interessant, dels fordi den viser, at mange på denne tid stadigvæk fandt Grundtvigs form stødende,⁴²² dels fordi den formentlig er den første egentlige apologi for Grundtvigs polemiske form. Bloch beklager nemlig, at læsere af polemik har tendens til at glemme sagen pga. den stødende form, og ingen "lider mere herunder, end Grundtvig", som får "Skam til Tak for velmeent Tale" (s. 230). Bloch opfordrer læserne til ikke at dømme indholdet i Grundtvigs tekster ud fra formen, for hæfter man sig for meget ved formen, glemmer man, at Grundtvig har ret. Det er egentlig en vigtig retorisk iagttagelse, Bloch gør sig her: en polemisk stil kommer nemt til at stå i vejen for formidlingen af et budskab, men hans løsningsforslag må siges at være overraskende: Det er ikke forfatteren, men *publikum*, som skal tage højde for dette: "jeg mener, at vi bedre burde kjende vor Grundtvigs gode Mening og eiendommelige Udtryksmaade, end at vi skulle føle os fornærmede ved ethvert haardt Ord af hans Mund" (*ibid.*, s. 237). Læserne må simpelthen vænne sig til Grundtvigs grove stil og lære at se igennem fingre med den.

Bloch kombinerer i sit forsvar for Grundtvigs polemiske form to apologetiske strategier. Han bruger *afstivning*, idet han forbinder den grove udtryksmåde (som han omtaler eufemistisk som 'djærvhed') med positive kvaliteter som lidenskab og ærlighed. Man må undskylde Grundtvigs grove stil, må vi forstå, fordi han er brændende i ånden og er "en ærlig og djærv Dannemand, som mener, hvad han siger, fordi det just er hans Skik altid at sige sin Hjertens Mening" (*ibid.*, s. 236). Blochs anden apologetiske strategi er *transcending*: Grundtvigs form kan retfærdiggøres, fordi han kæmper for en god sags, nemlig for frihed og imod et dødbringende "Trældoms-Aag" (*ibid.*). Målet helliger med andre ord midlet. Man vil formentlig kunne genfinde disse strategier i mange senere Grundtvig-apologier.

⁴²² Bloch skriver, at mange vil kalde frisproget "bittert, lidenskabeligt, anstødeligt, fuldt af hadefulde Angreb paa en høiærværdig Mand, uklart og forvirret, uden logisk orden og Sammenhæng" (*ibid.*, s. 231). En karakteristik, som minder en hel del om den, *VK* 1812 fik i pressen.

14. Konklusion

Denne afhandling har undersøgt Grundtvigs teologiske polemik i årene 1810-1825 ved at foretage retoriske nærlæsninger af en række udvalgte tekster fra forskellige genrer. På baggrund af analyserne kan det konkluderes, at Grundtvig i denne periode, og særligt i 1811-1815, førte en meget omfattende og aggressiv teologisk polemik imod sin 'vantro' samtid i almindelighed og de rationalistiske teologer og præster i særdeleshed.

14.1. "Krigsmand af Princip"

Grundtvigs polemiske adfærd hænger sammen med hans teologi i denne periode. Efter sin krise og omvendelse i 1810-1811 regnede han kristendommen for *absolut* og ufravigelig sandhed. Hans kristendom var strengt bibelsk og præget af især profetbøgerne, Johannesevangeliet og Åbenbaringen. Verdensbilledet var som en følge heraf meget dualistisk med et fjendtligt syn på verden og mennesket. Grundtvig havde en stærk bevidsthed om tidernes endeligt og dommedag, hvilket gjorde al hans tale meget akut. Han så det som sin opgave at vidne om kulturens og troens forfald og revse folket, for at få dem til at omvende sig, inden det var for sent. Han ville tvinge folk til øjeblikkelig afgørelse for eller imod sandheden.

Grundtvigs polemik mod omverden udsprang af denne særlige form for kristentro og især af hans stærke bevidsthed om at være kaldet. Han aflagde sit præsteløfte i 1811 og tog især passagen om at bekæmpe falske lærdomme meget alvorligt. For ham var polemikken en *funktion* af kaldet og af præsteløftet. Han forsikrer således mange steder om, at han ikke strider af lyst, men striden er hans "Kalds og Embeds Lov" (1815c, sp. 1637), og han er mere "Krigsmand af Princip end af Natur" (1838, s. 480). Striden skildres som nødvendig og det teologiske had – *odium theologicum* – som en forpligtelse. Grundtvig legitimerer altså sin polemik ved at henføre den til præsteløftet. Hans fortolkning af dette løfte må dog bestemmes som ret radikal, når han af løftet udleder, at intolerance er en vigtig – hvis ikke den vigtigste – kristne værdi (Grundtvig 1941), og når han opfordrer kristne til at nære et "sandhedskærligt Had" til Guds fjender (Grundtvig 1825e).

Som *Herrens stridsmand* er det åndens våben, han kæmper med, først og fremmest Guds ord, der ifølge Hebr 4,12 – et hyppigt citeret bibelsted - er "skarper end noget tveægget sværd [...] og er dommer over hjertets tanker og meninger". Bibelens tekster bruger Grundtvig netop til

at dømme omverdenen. Som Toldberg har formuleret det, optræder Grundtvig i disse år som ”det skaanselsløse talerør for ecclesia militans” (1950, s. 31 f.). Grundtvigs kirkehistoriske forbillede for rollen er først og fremmest Martin Luther, som han ofte omtaler som ”Stridsmand”⁴²³ og ser op til i polemisk henseende: ”Ingen talde skarpere end Morten Luther” (Grundtvig 1814b, s. 25).

14.2. Polemik i mange genrer

Den teologiske polemik optræder i to hovedformer i forfatterskabet 1810-1825. Der er dels den polemik, som består i en almen kritik og revselse af tidsånden og præstestanden, og som optræder i genrer som prædikener, landemodetaler og historieskrivning; dels den personlige polemik, som udfolder sig i (pseudo)dialogiske meningsudvekslinger og særligt i den genre, som Grundtvig kaldte ”Feidebrev” eller ”Stridsskrift”.

Mht. den almene polemik er det påfaldende, at Grundtvig konstruerer den retoriske situation, herunder *exigence* (det påtrængende problem), næsten ens i alle sine tekster - uanset genre. Problemet er for ham hver gang, at tiden er ”vanartig” og kristentroen truet. Hans intention er tilsvarende at varsle dom og vække til tro, ja ligefrem at *tvinge* folk til at være kristne og præsterne til at forkynde gammeldags luthersk kristendom. Til dette formål optræder Grundtvig i forskellige roller. Udover stridsmanden er det især den domsprofetiske *persona*, han benytter, og med den rolle sætter han sig i en bestemt relation over for samtiden: Som ’profet’ har han dels en ophøjet status og en særlig viden om, hvordan alting hænger sammen (jf. hans position som nærmest alvidende gudelig fortolker i *Verdenskrønike* 1812), dels står han som en liminal figur på kanten af samfundet og kan tillade sig at revse folket. Beslægtet med profeten er rollen som ’parrhesiast’, som også er en figur, Grundtvig benytter, når han iscenesætter sig selv som en uforfærdet forkynder, der ser det som sin pligt i en farlig tid at tale en ildehørt sandhed til samtiden. Han fremstiller sig selv som ’den modige taler’, når han taler tidens dominerende og magtfulde teologer midt imod, og var det vitterligt også, idet hans personangreb ikke var uden risiko, jf. Trykkefrihedsforordningen af 1799.

Da Grundtvig i 1814-1815 var blevet træt af ikke at blive hørt og taget alvorligt, fandt han i stedet ind i rollen som martyr. Han klagede over at blive ”forfulgt” og blive regnet for ”den Ringeste blandt Præster” (Grundtvig 1941, s. 104). Martyrrollen bruger han til at pege på

⁴²³ Se fx Grundtvig (1815c, sp. 1639).

modstandernes ondskab og gøre sig selv til offer. Samtidig stadfæster denne konstellation hans identitet som udvalgt, idet han tager den manglende succes som forkynder som et tegn på, at han virkelig er et sandhedsvidne.

Argumentationen i den almene teologiske polemik er præget af tre forhold. For det første er egentlig argumentation ofte *fraværende*. Mange af Grundtvigs udsagn og fortolkninger er postulater, når han udtaler sine meninger og domme, *som om* de var universelle sandheder. Kendetegnende for ham er udsagn som: ”Det er soleklart, at...”⁴²⁴ Det er ”upaatvivlelig vist”,⁴²⁵ ”Jeg veed, jeg har Ret...”⁴²⁶ ”jeg veed, det er Sandhed”⁴²⁷ osv. Dette hører formentlig sammen med profetselvforståelsen. Profeten udsiger budskaber, der skal tages for pålydende, han argumenterer ikke. Når der optræder argumenter i Grundtvigs polemiske tekster, er det ofte enten autoritetsargumenter, som siger, at noget er sandt, fordi det står i Bibelen, eller fordi Luther sagde det, eller fordi Grundtvig selv siger det, eller det er motivationsargumenter, som truer og motiverer med frygt for dom og fortabelse. Begge argumenttyper er emotionel appel. Grundtvig benytter sig meget af både etos- og patosappel, og ikke så meget af logosappel.

Det samme gælder stilen. Her er det også de stilfigurer, man normalt knytter til patos, som er fremtrædende: Grundtvig benytter sig hyppigt af overdrivelser, som provokerer, ”krasse metaforer” som martialske metaforer og sygdomsmetaforer, der virker skræmmende, og i det hele taget mange emotionelt ladede udtryk. Stilen er desuden meget dramatiserende: Han går helt tæt på læseren ved at benytte sig af apostrofe, mange retoriske spørgsmål og imperativer. Endelig bruger han emfase både i form af gentagelser og typografisk ved en meget omfattende brug af fremhævelsesmidlet spatiering. Alt sammen er det udtryk for hans trang til kraftig påvirkning og styring af læseren. Stillejet i de polemiske passager er ofte højt (han vil bevæge), og den stiltype, der anvendes i angrebene og advarslerne kan med den klassiske retoriks begreber karakteriseres som voldsom og streng (Hermogenes) eller med moderne begreber som polemisk og provokerende.

Stilen har også en etos-appel, idet den polemiske stil skal vise, at Grundtvig taler og i det hele taget agerer i Luthers ånd. Med stilen ”performer” han sin lutherske identitet, og det virkede på visse dele af publikum. Victor Bloch skrev således i 1840, at Grundtvigs kombination af

⁴²⁴ Se fx Grundtvig (1815a, s. 60) og (1825a, s. 36).

⁴²⁵ Grundtvig (1813c, s. 66).

⁴²⁶ Grundtvig (1813c, s. 5).

⁴²⁷ Grundtvig (1812b, s. XIX).

hårde ord og brændende iver gør ham til ”en ægte Broder til Luther” (*ibid.*, s. 237). Det skal bemærkes, at stilen i disse tekster ligger langt fra det, der normalt fremhæves som Grundtvigs stil – den jævne, gemytlige, lave stil (jf. Albeck 2007, s. 105 f.).

I teksternes udsagn og i deres stil ligger en bestemt publikumskonstruktion. Det mest iøjnefaldende ved konstruktionen er, at den er asymmetrisk: Grundtvig er hævet over sit publikum. Han mener at vide mere om verdens sammenhæng og om kristendommens sandhed end sine læsere. Han positionerer hver gang publikum som nogle, der tager fejl eller er faret vild, og som nu skal tilbage på sporet ved at adlyde ’sandhedens enlige stemme’, dvs. Grundtvig. Han anerkender ikke sit publikum som ligeværdige samtalepartnere. Han anerkender ikke deres ret til at fortolke anderledes end ham og respekterer ikke deres frie valg. I et brev til Molbech fra 1826 beskriver han sin holdning til publikum i 1810’erne med følgende ord: ”Jeg vilde som en *luthersk* Munk ikke med Haandens men dog med Mundens Vaaben tvinge verden til ei blot at synes, men at være christelig” (1888, s. 140). Han søger tilslutning ved hjælp af retorisk tvang.

Den retoriske læsning af Grundtvigs tekster har givet en vigtig indsigt i forholdet mellem form og indhold. Det er en vigtig pointe i retorikkens sprogforståelse og i denne afhandling, at stil ikke bare er et ydre lag, som kan skrælles af, uden at indholdet går tabt. Således heller ikke med det polemiske. Det er ikke kun stilen i disse Grundtvigtekster, der er polemisk, det er det hele: det er hensigten, selvfremsstillingen og relationen til publikum, strategierne, argumentationen osv. Det er simpelthen hele tankegangen og fremgangsmåden, der er polemisk. Uden at psykologisere for meget, kan man måske sige, at det polemiske hos nogle forfattere er så meget en del af deres karakter, at det præger alt deres arbejde (jf. Rohner 1987, s. 213).

Det polemiske anliggende hos Grundtvig betød, at han gang på gang overskred og gjorde vold på genrenormerne. Han anvendte genrerne prædiken, landemodetale og verdenskrønike væsenlig mere polemisk, end samtidens normer tilsagde. Han var en ”genreviolator”, og han var godt klar over det – i hvert fald retrospektivt. I førnævnte brev til Molbech skriver han, at han ved sit forsøg på tvang ”gjorde Vold på alle Former” (*ibid.*). Samtiden reagerede da også voldsomt på hans værker. Hans polemiske brug af genrerne førte til en klagesag og irrettesættelse (dimisprædikenen), et sammenstød med biskoppen (”Om Polemik og Tolerance”) og massiv kritik fra det læsende publikum generelt (*Verdenskrøniken* 1812).

14.3. Stridsskriftet – en overset genre

Den genre, som afhandlingen har undersøgt grundigst, er stridsskriftet, det vil sige en afhandling, som indgår i en polemisk meningsudveksling mellem to personer. Her er den polemiske situation konstrueret sådan, at de to personer, der strides, skriver til hinanden som polemisk adressat, men det er læserne, der er polemikkens *egentlige* publikum (en dialogisk struktur). Det er publikummet, man vil vinde over på sin side og ophidse imod modstanderen. En personlig polemik har dermed en vis show-karakter, og stridsskriftet kan siges at rumme alle de tre aristoteliske genrer: Den deliberative genre (der er en sag, man drøfter og noget, man vil opnå), den juridiske (man anklager og forsvarer), og den epideiktiske (man 'fremviser' sin retoriske kunnen).

Filosoffen Marcelo Dascal har inddelt polemisk meningsudveksling i tre typer: den problemløsende *diskussion*, den eristiske *disput* og som en mellemposition mellem disse to yderpunkter, den deliberative *kontrovers*. Analyserne af Grundtvigs personlige fejder med Chr. Molbech, H.C. Ørsted og H.N. Clausen viser, at Grundtvigs polemik er af den *eristiske* type, hvad der egentlig blot er en logisk konsekvens af hans absolutte standpunkt i trosspørgsmålene. Han går ind og ud af en disput overbevist om, at han har ret. Han er ikke modtagelig for modstanderens indvendinger, og der er således lukket af for dialog på forhånd. Argumentationen i eristiske polemikker består ikke så meget af argumenter, men af det, Dascal (med Schopenhauer) kalder 'kunstgreb', fx at overdrive, generalisere, fordreje, tale udenom, bruge værdiladede ord, drage falske følgeslutninger, kræve beviser, hvor de ikke gives osv. Disse kunstgreb benytter Grundtvig sig ofte af, hvilket må betegnes som problematisk. For en retorisk vurdering er det ikke en redelig måde at argumentere på.

Udover kunstgrebene er der en bestemt type argument, som Grundtvig benytter flittigt i polemisk sammenhæng, og det er det kvasilogiske argument, som han bygger på "Modsigelsens Grundsætning", dvs. kontradiktionsprincippet. For en retorisk betragtning er sådan et 'logisk' bevis *ikke* et uimodsigeligt gendrivesmiddel. Det anvendes ofte om sager, hvor der ikke strengt taget er tale om logisk kontradiktion, men blot om inkompatibilitet. Når man anvender kontradiktionsprincippet uden for logikkens domæne, skal det ses som et forsøg på at få argumentationen til at tage sig stringent og uimodsigelig ud.

Grundtvig benytter sig af forskellige polemiske strategier i stridsskrifterne, som fx antitetisk opbygning og etablering af en stærk modsætning mellem sig selv og modstanderen.

Han er selv den gode og fredelige kristne (*vir bonus*), mens modstanderen er aggressoren (*vir malus*). Med en bibelsk analogi er han David og modstanderen Goliat. En af de i moralsk forstand lavere strategier, han benytter, er skældsord og ad hominem-argumenter. Det gør han især i angrebet på H.N. Clausen, hvorfor *Kirkens Gienmæle* kan betragtes som en mellemting mellem et stridsskrift og et smædeskrift. Det er ikke blot agiterende, men tillige diffamerende.

I de personlige fejder, som Grundtvig var involveret i, er det *eskalationslogikken*, der hersker, som fx i striden med H.C. Ørsted, hvor de to modstanderes indlæg bare bliver længere og længere. Grundtvig var ikke den, der neddrolede en strid, men tværtimod den, der søgte konfrontation igen og igen. Det var desuden altid ham, der fik det sidste ord i pennefejderne, i hvert fald den offentlige del af dem. Han blev ihærdigt ved med at tage til genmæle, mens hans modstandere før eller siden trak sig. De personlige fejder, som afhandlingen har undersøgt, førte ikke til forbrødring i nogen tilfælde, men til brud hver gang.

Som genre er stridsskriftets funktion at give folk mulighed for at ytre kritik af en sag eller person (jf. kapitel 6). Grundtvig gjorde flittigt brug af genren, men anvendte den mere eristisk, end normen tilsagde. Han anvendte genren til at smæde og *udgrænse* sin modstander, tydeligst med H.N. Clausen, på hvem han ligefrem begik et karaktermord.

Grundtvigs polemiske fremfærd i alle de ovennævnte genrer fik store konsekvenser for hans liv. Dimissagen var medvirkende til hans sammenbrud i 1810/1811. Han kunne ikke få job i hovedstaden i mange år, og uviljen mod ham fik ham to gange til at nedlægge sit embede, i hhv. 1815 og i 1826. Især kom *Kirkens Gienmæle* til at koste ham dyrt, idet han blev underlagt censur. Grundtvigs polemik må derfor betegnes som ”et tveægget sværd” i den forstand, at han sårede mange med det, men det ramte også ham selv: Hans angreb gav bagslag og ødelagde hans omdømme: ”a failed polemic is a selfinflicted wound” (Menand 2004, s. 174).

14.4. Samlet vurdering af Grundtvigs polemiske retorik

Den polemiske stil, som Grundtvig benyttede i mange af sine tekster kan *til dels* siges at være passende ift. emnet og formålet: Når man vil vække opmærksomhed, udtrykke indignation og vrede og evt. også utålmodighed og animere folk til akut at tage stilling til en sag, så er provokation og polemisk stil et godt middel til at engagere folk. Det afgørende er imidlertid, om man holder den rette balance i striden. Går man for vidt og overskrider normerne ved at blive *for*

brutal, kan man ikke opretholde en høj etos, men diskvalificerer sig selv som taler eller skribent. Samtidens reaktioner viser med al tydelighed, at Grundtvig gik for vidt.

Grundtvigs polemiske retorik er også kun delvist effektiv. Han fik folks opmærksomhed, men han fik ikke mange overbevist om, at de skulle tilslutte sig hans kamp for den gammellutherske tro. Han formåede ikke at finde og bruge de midler, der kunne overbevise, og var i den forstand ikke en dygtig retoriker. Udtrykt med et billede er hans retorik ikke den åbne hånds retorik, men den knyttede næve.⁴²⁸ Hans retorik er uforsonlig, og han anvendte tvingende sproglige midler i stedet for at søge identifikation og *persuasio*. Som Edward Corbett siger om den knyttede næves retorik: "Shouts, threats, obscenities do gain attention. Whether they elicit conviction or action from anyone not already committed to the speaker's point of view is another matter" (1969, s. 295). Det er lige præcis det, der er situationen for Grundtvig i 1810-1825: Med sin polemiske retorik fik han opmærksomhed, skabte sensation, solgte en masse eksemplarer af sine skandaleskrifter og blev i en vis forstand berømt og berygtet, men han overbeviste ikke. Dette udgør en form for paradoks i min undersøgelse. Jeg har fundet, at retorikken var det bedste værktøj til at analysere Grundtvigs polemiske tekster, og jeg har kredset om retorikkens nøglebegreber om identifikation og *persuasio* for at konstatere, at Grundtvig på dette punkt er meget lidt retorisk. Han tager ganske enkelt ikke hensyn til publikum, han tager ikke udgangspunkt i deres værdier for derefter at lede dem i retning af sin egen overbevisning. Han skaber ikke identifikation, men etablerer tværtimod en dyb splittelse mellem sig selv og dem, han taler til. Han er som herolden, der udråber sine kundgørelser uden tilpasning til tilhørerne.

Det 'uretoriske' ved Grundtvig stemmer sådan set med den afstandtagen fra retorikken, som man møder enkelte steder i teksterne. Han tager afstand fra "tomme Rhetor-Vendinger"⁴²⁹ og "konstlede Veltalenhed".⁴³⁰ Sandheden behøver ikke retorikkens hjælp.

Hvad angår den polemiske retoriks redelighed, må det konkluderes, at Grundtvig langt fra altid holder sin sti ren. Især i de personlige fejder anvender han uredelige midler som overdrivelser, urimelige generaliseringer, fordrejninger af modstanderens synspunkter og skældsord. Med sine mange og intense personangreb overskrider han normerne, men det skal retfærdigvis siges, at hans modstandere også gør det. Ingen af dem kan sige sig fri for at ty til *ad*

⁴²⁸ Betegnelserne stammer fra Corbett (1969).

⁴²⁹ Grundtvig (1816, s. XXXII)

⁴³⁰ Grundtvig (1812b, s. 338).

hominem-argumenter i fejderne, selvom alle mener, at det er forkert. Som Grundtvig siger i en lille fejde fra 1809: ”Jeg holder mig *til* Mandens Bog / Og holder mig *fra* Bogens Mand, / undtagen *der* hvor Bog og Mand / Ei længere adskilles kan” (1809, sp. 517). I praksis lykkedes det sjældent at holde mand og bog adskilt.

14.5. Kristen polemiker – tautologi eller oxymoron?

Spørgsmålet om den polemiske retoriks etiske forsvarlighed bliver sat på spidsen i en kristen sammenhæng. Som min teologiske optakt i kapitel 3 viste, er Grundtvig bestemt ikke alene om at være en kristen, der gør brug af voldsom og polemisk retorik. Som Gerd Fritz konstaterer: “theologians did often not behave like Christians at all” (2008, s. 114). Den kristne stridsmand er en kendt kirkehistorisk figur, men ikke desto mindre kan man stille spørgsmål ved, om rollen er forenelig med kristen etik. For den kristne polemiker dyrker jo alle de modsatte værdier og principper af kristendommen: hån, fjendskab og latterliggørelse frem for ydmyghed og broderkærlighed. Som flere af Grundtvigs samtidige påpegede over for ham, er den polemiske adfærd svær at forene med fx Bjergprædikenen (Matt 5-7), som *ingen* plads levner for aggression hverken i ord eller handling, jf. især 5,21-26.⁴³¹ Grundtvig er helt enig i, at kampen ikke skal være fysisk, den er rent åndelig, men som retorikken lærer, er ord også handling – symbolsk handling. Så hvad skal man mene om dem, der revser og diminuerer folk, ja ligefrem ”slår dem ihjel” med ord foran offentligheden? Er det kristen adfærd? Grundtvig viser nogle steder, at han kender denne indvending og spiller derfor af og til et dobbeltspil, hvor han gemmer volden i sine angreb bag forsikringer om at gå ind for fred. Hans tale fremstår i visse passager inkonsistent og han selv som en *homo duplex*, der taler med to stemmer, når han udvikler krigens doktrin af freden og hadets doktrin af kærligheden.⁴³²

Spørgsmålet, om man kan være polemiker og kristen på samme tid, kan også stilles på en anden måde: Er begrebet “kristen polemiker” en tautologi eller et oxymoron? For Grundtvig var det tydeligvis en tautologi, men det er en opfattelse, som er svær at retfærdiggøre ud fra Det Ny Testamente. Den bibeltekst, som termen ’Kristi Stridsmand’ stammer fra, nemlig Andet Timotheusbrev, kapitel 2, har nogle meget interessante passager, som Grundtvig ikke synes at tage notits af. Vers 15 siger godt nok, at Herrens tjener og gode stridsmand skal optræde ”som en

⁴³¹ Jf. Timms (1995).

⁴³² Udtrykkene er inspireret af Burke (1997).

arbejder, der ikke behøver at skamme sig, men som går lige på med sandhedens ord”, og denne del har Grundtvig tydeligvis taget til sig i rollen som ’parrhesiast’, men han synes at glemme fortsættelsen, som består i en række formaninger, som burde være nok så vigtige og styrende for den kristnes adfærd:

Hold dig fra de tåbelige og hidsige diskussioner; du ved, at de kun fører til stridigheder, og *en Herrens tjener skal ikke strides med nogen*. Han skal være venlig mod alle, være en god lærer og finde sig i ondt. Han skal med mildhed irettesætte dem, der siger imod” (v. 22-25, min fremhævelse).⁴³³

Hvis man lægger vægten på disse vers, så er betegnelsen ’kristen polemiker’ nærmere et oxymoron – ’a contradiction in terms’.

Samlet set er der grund til at være kritisk både over for Grundtvigs teologi i denne periode og den polemiske fremgangsmåde, som udspringer af den. Hans teologi må kritiseres for dels at forkynde mere lov end evangelium, dels at være en skråsikker påstandsteologi, som man ikke kan diskutere med. Som vist i kapitel 2 giver et retorisk blik på teologien en bevidsthed om, at sandheden ’i sig selv’ aldrig er nok. Også teologen må formidle sit indhold på retorikkens vilkår, og der skal argumenteres for påstandene. Det kristne budskab – Sandheden - skal altid *gøres persuasiv* over for det konkrete publikum.

Den voldsomme teologiske polemik må kritiseres for at sætte menneskeligheden over styr og for at være svært forenelig med kristendommen. Det er simpelthen ikke troværdigt at forkynde kærlighed og frelse vha. had og trusler. En voldsom og hadsk tone diskrediterer den sag, man hævder at tjene. Man kan ikke tjene to herrer, kærlighed og had.⁴³⁴ Det polemiske hos Grundtvig - og hos Luther for den sags skyld - er en arv, som moderne protestanter må lægge afstand til.

14.6. Fra stridsmand til landsfader

Det helt store spørgsmål, som denne undersøgelse har rejst er: Hvordan er det endt med, at Grundtvig blev historiens sejrherre? Hvordan gik han fra så udtalt en outsiderposition, som han havde i 1810-1825, til at blive ’mainstream’ og sidenhen ligefrem anset for nationens fader?

⁴³³ Augustin følger op på dette skriftsted med følgende betragtning: ”Undgå mundhuggeri [...] At strides med ord er jo det samme som ikke at bekymre sig om, hvorledes vildfarelsen kan overvindes af sandheden, men at tilstræbe, at man foretrækker din udtryksmåde frem for en andens” (Augustin 1972, s. 81).

⁴³⁴ Jf. Timms (1995, s. 113).

Hvordan kunne han tabe alle de slag, jeg har undersøgt her, og alligevel vinde krigen? Jeg er tilbøjelig til at se sige, at jeg faktisk ikke forstår det, men det er selvfølgelig et utilfredsstillende svar. Det er spørgsmålet, om han vandt frem på *grund* eller på *trods* af al sin polemik. Jeg vil tro, at hans polemik hjalp ham et stykke, idet den var med til at gøre ham berømt. Den gav ham et navn - noget han havde eftertragtet siden sine unge dage som digter. Han ville – koste hvad det ville - være berømt, og da han ovenpå sagen med Clausen og embedsnedlæggelsen skrev sit *Litteraire Testamente* (1827a), konstaterede han tilfreds: ”min Pen har virkelig gjort mig navnkundig i hele Norden” (s. [III]). Men mere end at skaffe opmærksomhed kunne polemikken ikke. At Grundtvig senere fik så stor udbredelse og tilslutning, kunne kun lade sig gøre af to grunde: for det første, fordi han forlod den dualistiske kristendomsforståelse, som polemikken udsprang af og indså, at polemik ikke var den rigtige vej frem. Der skulle andet til ”at oplive den Christne Menighed end Penne-Feider eller Høiesterets-Domme” (1871, s. 384). For det andet, fordi han motiveret af sine egne genvordigheder under censuren begyndte at arbejde for *frihed* i kirken i stedet for at forsøge at tvinge en bestemt form for kristendom igennem. Han blev meget mere rummelig med tiden. Desuden har den apologetisk Grundtvigfortolkning- og formidling også spillet en rolle i hans ”milde” udbredelse. Man har bevidst frasorteret, nedtonet og omfortolket den polemiske side af forfatterskabet.

I *Mands Minde*-foredragene fra 1838 så Grundtvig tilbage på sin tid som kristen stridsmand og indrømmede, at han nok havde været for grov, men nu, i 1838, var han og Danmark ved at være forsonede:

Hvad jeg imidlertid ikke vil dølge, er, at min *Stridbarhed* har Danmark slet ikke kunnet lide; og her tror jeg, der som sædvanlig var Fejl paa begge Sider. Thi vel bekjender jeg strax, som De véd, at jeg tit har brugt Sværdet til Upligt [dvs. uhensigtsmæssigt]; men Fruen [dvs. Danmark] har uden Tvivl ogsaa imellem været alt for nænsom over, hvad der godt kunde taale et Rap; og i alt Fald tør jeg tro, vi ogsaa derom nu er meget nær ved at være forligte. Jeg har nemlig ganske opgivet min gamle Paastand: jo mere Kamp, des mere Liv, og indsér klart, det maa hedde: jo mere Kamp, des mere Liv i Fare, hvoraf Følgen lettelig kan blive: des mere Død (1877, s. 502).

Den Grundtvig, som vi møder efter 1825 og især efter 1832 er mere optaget af alt, hvad der fremmer *livet*, og af den grund er han ikke længere så optaget af ordkløveri og stridigheder.

Dansk resumé

Nærværende afhandling er en undersøgelse af N.F.S. Grundtvigs teologiske polemik i perioden 1810-1825. Grundtvig stod i denne periode for en meget dualistisk bibelsk-luthersk kristendom og følte sig kaldet til at spotte og gå i verbal krig med alle, der ikke delte denne tro. Han optrådte stærkt polemisk over for sin samtid som ”*Herrens Stridsmand*” (jf. 2 Tim 2,3). Afhandlingens grundlæggende greb er at inddrage retorisk teori og metode med henblik på at belyse Grundtvigs polemiske fremgangsmåde nærmere og undersøge genren stridsskrift. Afhandlingen har tre hoveddele:

I del I drøftes bl.a. forholdet mellem retorik og teologi (kapitel 2). Der gives med David Cunningham både et metodologisk, et historisk og et strukturelt argument for en tæt forbindelse mellem de to fag. Desuden redegøres der for afhandlingens metode, som er en retorisk kritik, dvs. en nærlæsning, der fokuserer på, hvad teksterne *gør* i deres forskellige dele, og som vurderer teksternes retorik efter kriterier om effektivitet og redelighed. Kapitel 3 er et kontekstualiserende kapitel, der opridser den lange kirkelige tradition for apologi og polemik.

Del II er afhandlingens teoridel, som indledes med en redegørelse for de retoriske nøglebegreber, som afhandlingen anvender inden for emnerne selvfremstilling, indskrevet publikum, argumentation og stil (kapitel 4). I kapitel 5 gennemgås den retoriske genreteori, som dels bestemmer genre som *social handling* (Carolyn Miller), dels ser på forholdet mellem forskellige genrer som et *spil* (Anne Freedman). Denne gennemgang lægger op til en beskrivelse af den genre, afhandlingen primært arbejder med (kapitel 6), nemlig polemik både forstået som en aktivitet, dvs. som dialogisk meningsudveksling, og som en skriftlig genre, ’stridsskriftet’. I dette kapitel inddrages filosofen Marcelo Dascals inddeling af polemik i tre typer: den problemløsende diskussion, den eristiske disput og den deliberative kontrovers. Stridsskriftet er en genre, der kan anvendes til disse forskellige former for polemik. Genrens funktion i kulturen er at give folk lejlighed til at udtrykke uenighed og kritik og tage til genmæle over for beskyldninger, men genren kan nemt misbruges. Det er let at falde for fristelsen til at diffamere og forsøge at udgrænse modstanderen. I sin mere eristiske variant er genren meget lidt kooperativ og kan ikke siges at tjene et *alment* socialt formål.

Kapitel 7 danner overgang til analysedelen og består i et bud på en retorisk analysemodel baseret på de begreber, der er behandlet i kapitel 4-6.

Del III, analysen, indledes med en kort gennemgang af de betingelser, som polemikken foregik under i begyndelsen af 1800-tallet. Derefter analyseres der tekster inden for følgende genrer:

- Kapitel 8: Prædikenen
- Kapitel 9: Landemodetalen
- Kapitel 10: Historieskrivning
- Kapitel 11-13: De personlige stridsskrifter

Analyserne viser, at teksterne alle i forskellig grad er præget af Grundtvigs selvfremsættelse som gammeltestamentlig profet, *parrhesiast* og ”Herrens Stridsmand”. Grundtvig taler fra en meget ophøjet plads, nærmest fra Guds perspektiv. Det giver et meget asymmetrisk forhold til publikum, som han behandler, som om han kunne *tvinge* dem til at være kristne. Hans argumentation er kendetegnet ved at være postulerende og basere sig meget på autoritetsargumenter og skræmmeargumenter (motivation ved frygt). Især i den personlige polemik er der mange eksempler på uredelig argumentation og ”kunstgreb”. Grundtvigs stil i de polemiske tekster kan beskrives med ord som voldsom og streng, polemisk og provokerende. Analyserne giver basis for en vurdering af Grundtvigs forkyndelse og videnskabelige arbejde som overordentligt polemisk i perioden 1810-1825. Han er normoverskridende i alle genrer – det vidner samtidens modtagelse om. De tre første genrer anvender han langt mere polemisk, end normerne tilskrev, og i de personlige fejder optræder han decideret eristisk.

Grundtvig fik megen opmærksomhed for denne fremgangsmåde. Hans skandaleskrifter fik opmærksomhed, og han blev kendt, men han overbeviste ikke ret mange om sine synspunkter. Hans fremgangsmåde i de undersøgte tekster er meget *lidt* retorisk i den egentlige betydning af ordet, for han tog ikke hensyn til sit publikum. Han ænsede dem nærmest ikke, men talte og forkyndte som en herold, der har fået et budskab betroet, som han blot proklamerer.

Senere i sit liv ændrede Grundtvig strategi. Efter at han havde forladt den strenge bibelsk-lutherske kristendom i 1825 og havde indset, at han ikke kunne vække folket vha. polemik og pennefejder, opgav han striden og satsede i stedet på at vække folket ved at inddrage dem i sine visioner for Danmark og kristenheden. Stridbarheden forlod ham nu aldrig helt.

English summary

This dissertation is a study of selected polemical writings by the Danish theologian N.F.S. Grundtvig from the years 1810-1825. In this phase of his life he advocated a Lutheran theology that was strictly biblical and dualistic to the core. As a pastor he felt called upon to wage war against anybody who did not share his beliefs and acted like a “warrior of God” (II Tim. 2:3) towards his contemporaries castigating the spirit of the time and mocking his opponents. The present study takes a rhetorical approach to the polemics of Grundtvig. It draws on rhetorical concepts and theory in order to elucidate Grundtvig’s polemical practice and also to obtain knowledge about the workings of the genre ‘polemical treatise’ (da. ‘stridsskrift’).

Part I deals primarily with the relationship between rhetoric and Christian theology and with questions of method. Chapter 2 argues with David Cunningham that there are methodological, historical as well as structural reasons for taking a rhetorical approach to theology. The method of the present study is defined as a rhetorical-pragmatic *close reading*, which focuses on what the texts *do* and assesses the rhetoric of the texts according to criteria of both efficiency and candour. Chapter 3 is a contextualizing chapter that outlines the long tradition for Christian polemics.

Part II is the theoretical part, which begins with Chapter 4 and accounts for rhetorical key concepts of self-representation, implied audience (second persona), argumentation, and style. Chapter 5 deals with Rhetorical Genre Studies (RGS) and the groundbreaking definition of genre as *social action* (Carolyn Miller) and the understanding of genre as rules for playing games (Anne Freedman). This chapter paves the way for the genre description in chapter 6 where polemic is described both as an event (polemical exchange) and as a literary genre (the polemical treatise). The philosopher Marcelo Dascal has identified three types of polemical exchange: The problem solving *discussion*, the eristic *dispute* and in between these extremities the *controversy*, which is marked by deliberation. The genre ‘polemical treatise’ can be utilized either for deliberation or for eristic purposes. The function of the genre is to give people an opportunity to express disagreement and criticism and to answer accusations made against them, but the genre is also open to abuse. In controversies, people are often tempted to go beyond deliberation and instead marginalize and discredit their opponent(s) by insults and mockery, thereby violating the communication principles for controversies. When the treatise takes on such strategies it can be

described as mainly non-cooperative and as a genre that no longer serves a *common* social purpose.

Chapter 7 is a model of analysis based on the concepts developed in chapter 4-6.

Part III opens with a short examination of the constraints on polemical speech in 1800-1825, followed by six analysis chapters:

- Chapter 8: Polemical sermons
- Chapter 9: Polemical speeches at diocesan conventions
- Chapter 10: Polemical history writing
- Chapter 11-13: Polemical treatises

The analyses show that all the texts, to different degrees are characterized by Grundtvig's self-representation as a prophet of doom, a parrhesiast, and a "warrior of God". He speaks from a very elevated position, almost from God's perspective. This results in a very asymmetrical relationship to the audience. He treats his readers as if he could force them into thinking and believing in a certain way (his way). Characteristic of his argumentation is the use of postulates, arguments from authority and motivation by fear. In the personal polemic encounters the argumentation is often fraudulent in the sense that Grundtvig often uses stratagems instead of arguments. The style of his attacks can be described in classical terms as an asperous and vehement style (cf. Hermogenes) and in modern terms as polemical and provocative. The conclusion is that both Grundtvig's sermons, speeches, and scientific works are extraordinarily polemical in the years 1810-1825. In the polemical treatises, Grundtvig even proceeds in an eristic manner. The polemical impetus meant that he violated the conventions of many genres. This we can tell by the way people reacted to his works and by the legal action that was pursued in 1825 when Grundtvig was convicted of insults and therefore subjected to censorship. Grundtvig's polemical behavior attracted a lot of attention. Some of his books became regular *succés de scandale*. He was widely renowned but he did not *convince* many people. He was not rhetorically skilled in the genuine sense of the word. He was eloquent, but he ignored the most important thing in rhetorical communication, which is to make the audience the point of departure of the argumentation. Grundtvig did not pay much attention to his audience but simply proclaimed his messages in the way of a herald.

Later in his life Grundtvig changed his strategies. He took leave of the strict biblical and dualistic theology in 1825 and realized that engaging in controversies would not contribute to his overall aim which was the religious revival of the Danish people, so he left 'the battlefield' and tried instead to involve and engage people in his visions for Denmark and Christianity. His belligerence subsided but never disappeared completely.

Forkortelser

- Breve* Georg Christensen og Stener Grundtvig (udg.) (1924-26), *Breve fra og til N. F. S. Grundtvig*, I (1807-20), II (1821-72), København.
- PS* Svend Grundtvig m.fl. (udg.) (1880-1930), *N. F. S. Grundtvigs Poetiske Skrifter*, I-IX, København.
- US* Holger Begtrup (udg.) (1904-09), *Nik. Fred. Sev. Grundtvigs Udvalgte Skrifter*, I-X, København.
- VK 1812* N.F.S. Grundtvig (1812), *Kort Begreb af Verdens Krønike i Sammenhæng*, København.
- VK 1814* N.F.S. Grundtvig (1814), *Kort Begreb af Verdens Krønike, betragtet i Sammenhæng*, København.
- VU* Georg Christensen og Hal Koch (udg.) (1940-49), *N. F. S. Grundtvigs Værker i Udvalg*, I-X, København.

Litteratur

Værker af N.F.S. Grundtvig

I denne afhandling anvendes primært førstetrykkene af Grundtvigs værker, og der henvises, så vidt det er muligt, til den elektroniske og videnskabelige tekstudgave: *Grundtvigs Værker*, udg. af Grundtvig Centeret ved Aarhus Universitet, Aarhus & København (2010-):

www.grundtvigsværker.dk. Da det er en udgave, som er undervejs, er ikke alle tekster tilgængelige elektronisk endnu, og derfor har det også været nødvendigt at inddrage nogle af de tidligere værkudgaver, som er nævnt i forkortelseslisten ovenfor.

Grundtvig, N.F.S. (1807) "Om Religion og Liturgie", udg. Vanja Thaulow på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1808) *Nordens Mytologi eller Udsigt over Eddalæren for dannede Mænd der ei selv ere Mytologer*, udg. Vibeke A. Pedersen & Kim Steen Ravn på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1809) "Til Hr. Professor Sander", udg. Kim Steen Ravn på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1810a) *Hvi er Herrens Ord forsvundet af hans Hus?*, udg. Vanja Thaulow på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1810b) "Et par Ord om min Dimisprædiken i Anledning af Brevet i Skilderiets No. 72", udg. Vanja Thaulow på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1810c) "Til Publikum!", udg. Vanja Thaulow på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1810d) *Nytaarsnat eller Blik paa Kristendom og Historie*, udg. Else Riisager på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1811) "Til Sibbern" i *Saga. Nytaarsgave for 1812*, udg. Klaus Nielsen på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1812a) "Om Censur. (Med særdeles Betragtning af Sjællands Klerkemøde.)", udg. Vibeke A. Pedersen på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1812b): *Kort Begreb af Verdens Krønike i Sammenhæng*, udg. Holger Berg på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1812c) *Hvorfor kaldes vi Lutheraner? Prædiken paa Alle Helgens Dag*, udg. Vanja Thaulow på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1813a): ”Til min Ven Christian Molbech”, udg. Vanja Thaulow på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1813b) ”Om Afguder” i *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn*, 10. årg., nr. 50, sp. 787-790. København.

Grundtvig, N.F.S. (1813c): *Krønikens Gienmæle*, udg. Vanja Thaulow på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1813d): ”Farvel. (Til C. Molbech)”, udg. Vanja Thaulow på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1814a): *En mærkelig Spaadom, ogsaa om Dannemark efter en gammel Haandskrift*, udg. Holger Berg på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1814b): *Hvem er den falske Profet? Hvem forvirrer Folket?* udg. Vanja Thaulow på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1814c) *Kort Begreb af Verdens Krønike, betragtet i Sammenhæng*. København.

Grundtvig, N.F.S. (1815a): *Imod den lille Anklager, det er Prof. H.C. Ørsted, med Beviis for at Schellings Philosophie er uchristelig, ugudelig og løgnagtig*, udg. Vanja Thaulow på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1815b): *Kvædlinger*, udg. Kirsten Vad på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1815c): ”Om Baggesen og om mig”, udg. Kim Steen Ravn på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1816) *Bibelske Prædikener efter Tidens Tarv og Leilighed*. København.

Grundtvig, N.F.S. (1824): *Nyaars-Morgen. Et Rim*, udg. Steen Tullberg på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1825a): *Kirkens Gienmæle mod Professor Theologiæ Dr. H.N. Clausen*. København, udg. Vanja Thaulow på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1825b): "[Erklæring af 12. september 1825]", udg. Vanja Thaulow på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1825c): "Til de 88 Clausenianer", udg. Vanja Thaulow på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1825d): "Venlig Advarsel" udg. Vanja Thaulow på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1825e): *Den christelige Kamp*, udg. Vanja Thaulow på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1827a): *Skribenten Nik. Fred. Sev. Grundtvigs Literaire Testamente*. København.

Grundtvig, N.F.S. (1827b): "Om Religions-Frihed 1" i *Theologisk Maanedsskrift*, 8. bind, s. 28-59. København.

Grundtvig, N.F.S. (1831) *Om den Clausenske Injurie-Sag*. København.

Grundtvig, N.F.S. (1839): *Frisprog mod H. H. Hr. Biskop Mynsters Forslag til en ny Forordnet Alterbog*, udg. Vanja Thaulow på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1840): "Mit Frisprog og 'de saarede Hjerter'", udg. Vanja Thaulow på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1866) *Om Religions-Frihed. Tredie og sidste Stykke*. København [1827].

Grundtvig, N.F.S. (1871) *Kirke-Speil*. København.

Grundtvig, N.F.S. (1877) *Mands Minde 1788-1838. Foredrag over det sidste halve Aarhundredes Historie*, udg. Henrik Yde på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Grundtvig, N.F.S. (1883) *Bibelske Prædikener efter Tidens Tarv og Lejlighed*. Anden Udgave med Tillæg, udg. C.J. Brandt. København.

Grundtvig, N.F.S. (1941) ”Om Polemik og Tolerance eller om Tvist og Taal” i Georg Christensen og Hal Koch (udg.) *Værker i Udvalg*, bind 2, s. 93-107.

Grundtvig, N.F.S. et al. (1948) *Grundtvigs Erindringer og Erindringer om Grundtvig*, udg. af Steen Johansen og Henning Høirup. København.

Grundtvig, N.F.S. (1955) ”Grundtvigs Almanak for Aaret 1813” udg. Gustav Albeck i *Grundtvig-Studier*, s. 76-81. København.

Grundtvig, N.F.S. (1958) ”Grundtvigs tale ved det udvidede landemøde i juli 1812”, udg. Knud Eyvin Bugge i *Grundtvig-Studier*, s. 51-73.

Grundtvig, N.F.S. (1988) *Grundtvigs Præstø Prædikener*, bind 2., udg. af Christian Thodberg. København.

Grundtvig, N.F.S. (1999) ”Om Krig og Fred i Christenheden” udg. Ole Vind i *Grundtvigs historiefilosofi*, s. 570-591. København.

Grundtvig, N.F.S. & B.S. Ingemann (1882) *Grundtvig og Ingemann. Brevvexling 1821-1859*, udg. af Svend Grundtvig. København.

Grundtvig, N.F.S. & Christian Molbech (1888) *Christian Molbech og Nikolai Frederik Severin Grundtvig. En Brevvexling*, udg. af Chr. K.F. Molbech & Ludvig Schrøder. København.

Manuskripter

Grundtvig-arkivet: fasc. 82.2.

Grundtvig-arkivet: fasc. 161.1.

Grundtvig-arkivet: fasc. 242.7.

Anden primærlitteratur

[Anonym] (1810) "Skrivelse fra en verdslig Mand i Hovedstaden til en geistlig Mand paa Landet i Anledning af Hr. N. F. S. Grundtvigs Dimisprædiken" i *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn*, 7. årg. nr. 72, sp. 1135-1139. København.

[Anonyme] (1825) "Til Hr. Professor Theologiæ og Dr. H. N. Clausen" i *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn*, årg. 22, nr. 75, 17. september, sp. 1197-1200. København.

Aristoteles (2007): *Retorik*. Oversat af Thure Hastrup. København: Museum Tusulanums Forlag.

Augustin, Aurelius (1972) *Om den kristne taler*. Oversat af Niles W. Bruun. København.

Bloch, J. Victor (1840) "Sammenstilling af Hr. Pastor Grundtvigs Frisprog og Hr. Biskop Mynsters Oplysninger med Hensyn til den polemiske Form" i *Nordisk Tidsskrift for christelig Theologi*, bind 2, s. 229-247. København.

Brandt, C.J. (1875) "Af Grundtvigs Papirer 1815-16" i *Dansk Kirketidende*, udg. af C.J. Brandt og Fr. Nielsen, 1875, nr. 31, sp. 473-484.

Brandt, C.J. (1877) "'Kirkens Gjenmæle'" i *Dansk Kirketidende*, udg. af C.J. Brandt og Fr. Nielsen, 1877, nr. 44, sp. 713-730, og nr. 45, sp. 737-747.

Brandt, C.J. (1879) "Grundtvigs sammenstød med Biskop Münter" i *Dansk Kirketidende*, udg. af C.J. Brandt og Fr. Nielsen, 1879, nr. 7, sp. 93-106, nr. 8-9, sp. 113-126, nr. 10, sp. 154-160 og nr. 12, sp. 177-188.

Clausen, H.N. (1825a) *Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus*. København.

Clausen, H.N. (1825b) "[I anledning af det Stridsskrift]" i *Kjøbenhavns Kongelig Adressecomptoirs alene privilegerede Efterretninger*, årg. 67, nr. 212, 10. september, sp. 1. København.

Clausen, H.N. (1877) *Optegnelser om mit Levneds og min Tids Historie*. København

Daub, Karl (1836) "Die Form der christlichen Dogmen- und Kirchen-Historie", del 1, i *Zeitschrift für spekulative Theologie*, bind 1, hæfte 1, s. 1- 60. Berlin.

Erasmus (2011) "Om smædebrevet", oversat af Hanne Roer i *Rhetorica Scandinavica*, nr. 57, s. 21-22.

Helveg, Ludvig (1855) *Den Danske Kirkes Historie efter Reformationen*, bind 2. København.

Hermogenes (1987) *On Types of Style*, overs. og udg. Cecil W. Wooten. The University of North Carolina Press.

[Hjort, P.] (1817) "Reflexioner over Litteraturen" i *Athene, et Maanedsskrift*, bind 9, s. 74-96. København.

Køster, Kristian (1875) *Til Minde om Povel Dons, Grundtvigs og Ingemanns Ungdoms-Ven. Et efterladt Arbejde*, udg. af Ludvig Schrøder. København.

Lange, Alexander (1905) *Provst Alexander Langes Optegnelser om sit Liv og sin Samtid*, udg. Chr. Lange. Christiania.

Molbech, Christian (1813a) "Anmeldelse af et for den nordiske Historie vigtigt Arbejde" i *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn*, nr. 17, 27. februar, sp. 257-261 og nr. 18, 2. marts, sp. 277-282. København.

Molbech, Christian (1813b): *Til Hr. N.F.S: Grundtvig, Capellan i Udby i Anledning af hans Verdenskrønike og Kjøbenhavns Skilderi No. 29*. København.

Molbech, Christian (1813c) "Erklæring til den læsende Almeenhed" i *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn*, nr. 59, 24. juli, sp. 929-933. København.

[Molbech, Christian] (1815) "Almindeligt Oversyn af den danske Litteratur i Aaret 1814" i *Athene, et Maanedsskrift*, bind 4, s. 65-86. København.

Molbech, Christian & Kamma Rahbek (1993) *Kamma Rahbeks Brevveksling med Chr. Molbech*, udg. af Kirsten Dreyer, 1-3, bind 1. København.

Mynster, J.P. (1840) *Oplysninger angaaende Udkastet til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark*. København.

Mynster, J.P. (1854) *Meddelelser om mit Levnet*. København.

Mynster, J.P. (1895-1897) "Breve fra J.P. Mynster til W.F. Engelbreth" udg. af Holger Fr. Rørdam i *Kirkehistoriske Samlinger*, 4. række, bind 4, s. 446-511 og 693-767. København.

Møller, Jens (1813) “[Anmeldelse af *Grundtvigs værk Verdenskrøniken 1812*]” i *Dansk Litteratur-Tidende*, nr. 25, s. 389-395, nr. 26-29, s. 405-465. København.

Møller, Jens (1829) “Oplysninger til den Berlinske Beretning om Pastor Grundtvigs Fortjenester, og hans Forhold til saavel det theologiske Fakultet som til den danske Geistlighed” i *Nyt theologisk Bibliothek*, bind 15, s. 230-282. København.

Møller, Poul Martin (1831) ”Et Par Ord om Pennefeider og om nogle Yttringer af Hr. Cand. L. Zeuthen”, udg. Finn Gredal Jensen på pmm.dsl.dk (tilgået 20.06.2018).

Rahbek, K.L. (1815): ”Den litterariskpolemiske Skurretone” i *Tilskueren* 1815, nr. 18.

Sagen, Lyder (1820) *Dansk Læsebog for Børn og Ungdommen*. Andet forøgede Oplag. Christiania.

Schlegel, F. (1804): ”Vom Charakter der Protestanten” i *Lessings Gedanken und Meinungen aus dessen Schriften zusammengestellt und erläutert von Friedrich Schlegel*, 3. del, s. [3]-19. Leipzig.

[Ørsted, H.C.] (1814a) “[Anmeldelse af] En Mærkelig Spaadom, ogsaa om Danmark, efter en gammel Haandskrift udgivet af N.F.S. Grundtvig” i *Dansk Litteratur-Tidende*, nr. 12-13, s. 177-208. København.

Ørsted, H.C. (1814b) *Imod den store Anklager*. København.

Ørsted, H.C. (1850) *Aanden i Naturen*, 1-2, bind 1: *Almeenfattelige Bidrag til at belyse Naturens aandelige Indhold*. København.

Ørsted, Mathilde udg. (1870) *Breve fra og til Hans Christian Ørsted* 1-2, bind 1. København.

Anden litteratur

Albeck, Gustav (1955) *Omkring Grundtvigs Digtsamlinger. Studier i Grundtvigs lyriske Forfatterskab 1808-16*. København.

Albeck, Ulla (2006) *Dansk stilistik*. 7. udgave. Gyldendal: København: Gyldendal [1939].

Amalvi, Christian (1990) ”Jules Michelet: prophet-historian” i *UNESCO Courier: In pursuit of the past. The making of History*. April, s. 15-16.

Amossy, Ruth (2010) "The Function of Polemical Discourse in the Public Sphere" i Smith, Michelle & Barbara Warnick (ed.) *The Responsibilities of Rhetoric*, s. 52-61. Long Grove: Waveland Press.

Andersen, Nina Møller (2015) "Genre and language" i Sune Auken, Palle Schantz Lauridsen & Anders Juhl Rasmussen (red.) *Genre and... Copenhagen Studies in Genre 2*, s. 391-421. Valby: Ekbatana. Tilgængelig på <https://www.ekbatana.dk/butik/genre-and/>

Anderson, Dana (2007) *Identity's Strategy. Rhetorical Selves in Conversion*. The University of South Carolina Press.

Attardo, Salvatore (1997) "Competition and cooperation. Beyond Gricean pragmatics" i *Pragmatics & Cognition*, vol. 5(1), s. 21-50.

Auken, Sune (2005): *Sagas Spejl. Mytologi, historie og kristendom hos N.F.S. Grundtvig*. København: Gyldendal.

Auken, Sune (2008) "Nordisk mytologi og salmedigtning - N.F.S. Grundtvig" i *Dansk litteraturs historie*, bind 2: 1800-1870, s. 199-237. København: Gyldendal.

Auken, Sune (2014) "Grundtvig og genrene. En introduktion" i Auken, Sune & Christel Sunesen (red.) *Ved lejlighed. Grundtvig og genrene*, s. 25-65. Hellerup: Forlaget Spring.

Auken, Sune (2015a): "Genre and Interpretation" i Sune Auken, Palle Schantz Lauridsen & Anders Juhl Rasmussen (red.) *Genre and... Copenhagen Studies in Genre 2*, s. 154-183. Valby: Ekbatana. Tilgængelig på <https://www.ekbatana.dk/butik/genre-and/>

Auken, Sune (2015b): "Utterance and Function in Genre Studies: A literary Perspective" i *Genre Theory in Information Studies. Studies in Information*, vol, 11, s. 155-178. Emerald Group Publishing Limited.

Auken, Sune & Christel Sunesen (red.) (2014) *Ved lejlighed. Grundtvig og genrene*. Hellerup: Forlaget Spring.

Austin, John (1975) *How To Do Things With Words. The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955*. 2. udgave. MA: Harvard University Press [1962].

Balle, Thorstein "Myten om Grundtvigs indflydelse på folkeskolen" i *Grundtvig-Studier 2014*, s. 65-98.

Bakhtin, M. M. (1999) "The Problem of Speech Genres" i C. Emerson & M. Holquist (red.) *Speech Genres and other Late Essays*. Austin: University of Texas Press [1986].

Baunvig, Katrine F. (2013) *Forsamlingen først. N.F.S. Grundtvigs og Émile Durkheims syn på fællesskab*. Upubliceret ph.d.-afhandling. Aarhus

Bawarshi, Anis S. & Mary Jo Reiff (2010) *Genre. An Introduction to History, Theory, Research, and Pedagogy*. West Lafayette, Indiana: Parlor Press

Begtrup, Holger (1899) *N.F.S. Grundtvigs kristelige Opvækkelse i Vinteren 1810-11*. København.

Begtrup, Holger (1900) *N. F. S. Grundtvig som Bibelkristen. En Oversigt over hans aandelige Udvikling 1811-1821*. København.

Begtrup, Holger (1901) *N. F. S. Grundtvigs kirkelige Syn*. København.

Benjamin, James (1983) "Eristic, Dialectic, and Rhetoric" i *Communication Quarterly*, vol. 31. nr. 1, s. 21-26.

Berg, Holger (2015) "Indledning til *En mærkelig Spaadom*" på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Berg, Holger (2017) "Indledning til *Hvad skal vi gøre, at vi kan arve det evige Liv? Aftensangsprædiken paa Femte Søndag efter Paaske*" på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Berg, Holger (2018) "Indledning til 'Den Copernikanske Astronomi som den fjerde Troes-Artikel'" på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Bibliografien, se Johansen, Steen (1948-1954).

Bitzer, Lloyd F. (1997) "Den retoriske situation", oversat af Jens E. Kjeldsen i *Rhetorica Scandinavica* nr. 3, s. 9-17. [1968].

Black, Edwin (2013) "The Second Persona" i Ott, Brian L. & Greg Dickinson (ed.) *The Routledge Reader in Rhetorical Criticism*. New York: Taylor & Francis. [1970].

Bloom, Harold O. J. (1998) *Heresies. Heresy And Orthodoxy In The History of the Church*. 2. Edition. Massachusetts: Hendrickson Publishers. [1984]

- Boland, Tom & Paul Clogher (2017) "A genealogy of critique: From *parrhesia* to prophecy" i *Critical Research on Religion*, vol. 5 (2), s. 116-132.
- Bremer, Kai (2009) "Streitschrift" i Gert Ueding (red.) *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, bind 9, sp. 189-191. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Brown, Huntington (1966) *Prose Styles. Five Primary Types*. Minneapolis: The University of Minnesota Press.
- Brown, Harold O.J. (1998) *Heresy and Orthodoxy in the History of the Church*. Hendrickson Publishers.
- Browne, Stephen Howard (2009) "Close Textual Analysis: Approaches and Applications" i Kuypers, Jim A. (red.) *Rhetorical Criticism. Perspectives in Action*. Lexington Books.
- Brummett, Barry (2010) *Techniques of Close Reading*. California: Sage.
- Brøndum, L. (1975) *Prædikenen og dens forberedelse*. København: C.E.C. Gads Forlag
- Bugge, K.E. (1953) "Grundtvigs Landemodetaler" i *Grundtvig-Studier*, s. 81-102.
- Bugge, K.E. (1965): *Skolen for Livet. Studier over N.F.S. Grundtvigs pædagogiske tanker*. København.
- Burke, Kenneth (1963): "Definition of Man" i *The Hudson Review*, vol. 16, no. 4, s. 491-514.
- Burke, Kenneth (1969): *A Rhetoric of Motives*. University of California Press.
- Burke, Kenneth (1997) "Retorikken i Hitlers 'Min Kamp' oversat af Peter Søeberg i *Rhetorica Scandinavica*. [1939].
- Bøje, Grete (1984) "Injuriesagen mod Grundtvig 1825-1826" i *Grundtvig-Studier*, s. 34-65. København.
- Baagø, Kaj (1957) "Er kirkelig polemik nedbrydende? En diskussion mellem Grundtvig og Nic. Faber i 1825" i *Grundtvig-Studier*, s. 51-69.
- Baagø, Kaj (1958) *Magister Jacob Christian Lindberg. Studier over den grundtvigske bevægelses første kampe*. København: G.E.C. Gads Forlag.

- Cameron, Averil (2008) "The Violence of Orthodoxy" i Iricinski, Eduard & Holger M. Zellentin (eds.) *Heresy and Identity in late Antiquity*, s. 102-114. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Campbell, K.K. & C.H. Jamieson (1978) "Form and Genre in Rhetorical Criticism: An Introduction" i K.K. Campbell & C.H. Jamieson (red.) *Form and Genre. Shaping Rhetorical Action*, s. 9-32. Falls Church, Virginia: Speech Communication Association.
- Campbell, K.K. & C.H. Jamieson (1982) "Rhetorical Hybrids: Fusion of Generic Elements" i *Quarterly Journal of Speech*, nr. 68, s. 146-157.
- Carpenter, Ronald H. (1978) "The Historical Jeremiad as a Rhetorical Genre" i K.K. Campbell & C.H. Jamieson (red.) *Form and Genre. Shaping Rhetorical Action*, s. 98-112. Falls Church, Virginia: Speech Communication Association.
- Cherry, Roger (1998) "Ethos Versus Persona. Self-Representation in Written Discourse" i *Written Communication*, vol. 15, no. 3, s. 384-410.
- Christensen, Dan Ch. (2009) *Naturens tankelæser. En biografi om Hans Christian Ørsted 1-2*, bind 1. København.
- Christensen, Erik M. (1966) "Guldalderen som idéhistorisk periode: H.C. Ørstedes optimistiske dualisme" i *Guldalderstudier*. Festskrift til Gustav Albeck den 5. juni 1966, s. 11-41. Aarhus.
- Conley, Thomas (1990) *Rhetoric in the European Tradition*. The University of Chicago Press.
- Conley, Thomas (2010) *Toward a Rhetoric of Insult*. The University of Chicago Press.
- Corbett, Edward P.J. (1969) "The Rhetoric of the Open Hand and the Rhetoric of the Closed Fist" i *College Composition and Communication*, vol. 20, no. 5, s. 288-296.
- Cunningham, David (1991) *Faithful Persuasion. In Aid of a Rhetoric of Christian Theology*. University of Notre Dame Press.
- Dam, Poul (1999) "Noget om Myterne omkring den Clausen'ske injuriesag og Grundtvigs censurperiodes afslutning" i *Grundtvig-Studier*, s. 7-26. København.
- Dascal, Marcelo (2003) "Understanding Controversies" i *Interpretation and Understanding*. Amsterdam/Philadelphia: Johns Benjamins.

Dascal, Marcelo (2004) "On the Uses of Argumentative Reason in Religious Polemics" i *Religious Polemics in Context. Papers presented to the second international conference of the Leiden Institute for the Study of Religions (LISOR) held at Leiden, 27-28 april 2000*, s. 3-20. Assen: Royal Van Gorcum.

Dascal, Marcelo (2010) "Types of Polemics and Types of Polemical Moves" i A. Capone (ed.), *Perspectives on Language Use and Pragmatics: A Volume in Memory of Sorin Stati*, s. 77-97. München: Lincom [1998]

Dascal, Marcelo & Alan G. Gross (1999) "The Marriage of Pragmatics and Rhetoric" i *Philosophy and Rhetoric*, vol. 32, no. 2, s. 107-130.

Devitt, Amy J. (2004) *Writing Genres*. Carbondale: Southern Illinois University Press.

Devitt, Amy J. (2009) "Re-fusing Form in Genre Study" i Giltrow, Janet & Dieter Stein (ed.) *Genres of the Internet. Issues in the Theory of Genre*, s. 27-47.

Dorschel, A. (2015) "Passions of the Intellect: A Study of Polemics" i *Philosophy*, vol. 90, no. 4, s. 679-684.

Engels, Jeremy (2009) "Friend or Foe? Naming the Enemy" i *Rhetoric and Public Affairs*, vol. 12, no. 1, s. 37-64.

Evans, Michael (1982) "An Illustrated Fragment of Peraldus's *Summa* of Vice: Harleian MS 3244" i *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, vol. 45, s. 14-68.

Fafner, Jørgen (1982) *Tanke og tale. Den retoriske tradition i Vesteuropa*. København: C.A. Reitzel.

Fafner, Jørgen (2005) *Retorik. Klassisk og moderne*. København: Akademisk Forlag. [1977].

Fahnestock, Jeanne (1999) *Rhetorical Figures in Science*. Oxford University Press.

Fahnestock, Jeanne (2012) *Rhetorical Style. The Uses of Language in Persuasion*. Oxford University Press.

Felman, Shoshana (1979) "Le discours polémique (Propositions préliminaires pour une théorie de la polémique)" i *Cahiers de l'Association internationale des études françaises*, vol. 31, s. 179-192.

Foss, Sonja K., Karen A. Foss & Robert Trapp (2002a) "Chaim Perelman and Lucie Olbrechts-Tyteca" i *Contemporary Perspectives on Rhetoric*. Third Edition, s. 81-115. Illinois: Waveland Press.

Foss, Sonja K., Karen A. Foss & Robert Trapp (2002b) "Kenneth Burke" i *Contemporary Perspectives on Rhetoric*. Third Edition, s. 187-232. Illinois: Waveland Press.

Foucault, Michel (2001) *Fearless Speech*, ed. Joseph Pearson. New York: Semiotext(e).

Fowler, Alastair (1982) *Kinds of Literature. An Introduction to the Theory of Genres and Modes*. Oxford: Clarendon.

Freadman, Anne (1994) "Anyone for Tennis?" i Freedman, Aviva & Peter Medway (red.) *Genre and the New Rhetorics*, s. 43-66. London: Taylor & Francis.

Freadman, Anne (2002) "Uptake" i Coe, Richard M., Lorelei Lingard & Tatiana Teslenko (red.) (2002) *The Rhetoric and Ideology of Genre. Strategies for Stability and Change*. Research and Teaching in Rhetoric and Composition, s. 39-53. Cresskill: Hampton Press.

Frederiksen, Emil (1948) *Den unge Grundtvig og andre Essays*. København: Schønberg.

Fritz, Gerd (2005a) "First person singular in 17th century controversies" i P. Barotta & M. Dascal (ed.) *Controversies and Subjectivity*, s. 235-250. Amsterdam: John Benjamins.

Fritz, Gerd (2005b) "On answering accusations in controversies" i F.H. van Eemeren (et al. ed.) *Argumentation in Dialogic Interaction*. Studies in Communication Sciences 5, s. 151-162. Lugano.

Fritz, Gerd (2008) "Communication principles for controversies: A historical perspective" i Frans H. van Eemeren & Bart Garssen (eds.) *Controversy and Confrontation: Relating Controversy Analysis with Argumentation Theory*, s. 109-124. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Fritz, Gerd (2010) "Controversies" i Juncker, Andreas H. & Irma Taavitsainen (ed.) *Historical Pragmatics*, s. 451-481. Berlin: De Gruyter Mouton.

Frye, Northrop (1991) *Den store kode. Bibelen & Litteraturen*. Århus: Aros.

Gadamer, Hans-Georg (1999) ”Retorik og hermeneutik”. Oversat af Christian Koch i *Rhetorica Scandinavica* nr. 10, s. 7-19 [1976].

Garde, Axel (1897) *Grundtvigs Mytologi. Dens Metode og videnskabelige Værd*. København.

Gallop, Jane (2004) ”Introduction” i Gallop, Jane (ed.) *Polemic: Critical or Uncritical*, s. 1-12. New York: Routledge.

Gloning, Thomas (2005) ”Early Modern Controversies and theories of controversy. The rules of the game and the role of the persons” i P. Barotta & M. Dascal (ed.) *Controversies and Subjectivity*, s. 263-281. Amsterdam: John Benjamins.

Grice, Paul (2001) ”Logic and Conversation” i Carol Henriksen (red.) *Can you reach the salt? Pragmatikkens klassiske tekster*, s. 199-219. Roskilde Universitetsforlag [1975].

Geist, Uwe (2002) ”Logos, etos og patos og deres sproglige realisering i tre teksteksempler” i Jens Cramer, Ole Togeby og Peter Widell (red.) *M/K – Mod og Kvindehjerte. Festskrift til Mette Kunøe 5. november 2002*, s. 282-302. Århus: Forlaget Modtryk.

Grell, Helge (1980) *Skaberordet og Billedordet*. København: Grundtvig-Selskabet.

Harrell, Jackson & Wil A. Linkugel (1978) ”On Rhetorical Genre: An Organizing Perspective” i *Philosophy & Rhetoric*, vol. 11, no. 4, s. 262-281.

Harris, Randy (2001) “[Anmeldelse af] Rhetorical Figures in Science by Jeanne Fahnestock” i *Rhetoric Society Quarterly*, vol. 31, no. 4, s. 92-104.

Haslam, Gerald M. (1998) *N.F.S. Grundtvig's fædreearv (1783-1815)*. University of Aarhus.

Hastrup, Thure (2007) ”Introduktion” i *Aristoteles: Retorik*. København [1983].

Helveg, Ludvig (1855) *Den Danske Kirkes Historie efter Reformationen*, bind 2. København.

Helweg, Hjalmar (1932) *N.F.S. Grundtvigs Sindssygdом*. København: Henrik Koppels Forlag.

Henriksen, Carol (2001) (red.) *Can you reach the salt? Pragmatikkens klassiske tekster*. Roskilde Universitetsforlag.

Hettema, T. L. & A. van der Kooij (2004) "Introduction" i *Religious Polemics in Context. Papers presented to the second international conference of the Leiden Institute for the Study of Religions (LISOR) held at Leiden, 27-28 april 2000*, s. xi-xxv. Assen: Royal Van Gorcum.

Hettema, Teo L. (2004) "The Noble Art of Self-Defence: Schleiermacher and Von Clausewitz on theological Polemics and the Theory of Warfare" i *Religious Polemics in Context. Papers presented to the second international conference of the Leiden Institute for the Study of Religions (LISOR) held at Leiden, 27-28 april 2000*, s. 21-31. Assen: Royal Van Gorcum.

Holm, Anders (2014) "Luthertolkningen i 1812-krøniken" i *Grundtvig-Studier*, s. 109-122. København.

Horstbøll, Henrik (1992) "Civilisation og Nation 1760-1830" i *Danmarks Historie*, bind 10: *Historiens historie*, s. 105-198. København: Gyldendal.

Hyland, Ken (2011) "Disciplines and Discourses: Social Interactions in the Construction of Knowledge" i D. Starke-Meyerring, A. Paré, N. Artemeva, M. Horne, and L. Yousoubova (Eds.), *Writing in the knowledge society*, s. 193-214. West Lafayette: Parlor Press.

Høirup, Henning (1949) *Grundtvigs Syn paa Tro og Erkendelse. Modsigelsens Grundsætning som teologisk Aksiom hos Grundtvig*. København.

Høisætter, Sissel (2003) "Disposisjonsprincipp i lærebøger i historie 1776-1877" i *Rhetorica Scandinavica* nr. 28, s. 22-33.

Jacobsen, Anders Christian (1997) "Afgrænsningen mellem sand og falsk skrifttolkning hos Irenæus og Grundtvig" i *Grundtvig-Studier*, s. 29-52.

Jacobsen, Anders Christian (1999) "Irenæus og Grundtvig" i Jacobsen, Anders Christian (udg.) *Irenæus: Mod kætterne*. Frederiksberg: Anis

Jakobsen, Rolv Nøtvik (2001) "'min Pens Fiendskab' - Om teologen som polemikar eller samtalepartner" i *Kirke og Kultur*, vol. 115, s. 243-252.

Jasinski, James (2001a) "The Status of Theory and Method in Rhetorical Criticism" i *Western Journal of Communication*, vol. 65, nr. 3, s. 249-270.

Jasinski, James (2001b) "Enemies, the rhetorical construction of" i *Sourcebook on Rhetoric. Key Conceptions in Contemporary Rhetorical Studies*, s. 201-205. London: Sage Publications.

- Jasinski, James (2001c) "Jeremiad" i *Sourcebook on Rhetoric. Key Conceptions in Comtemporary Rhetorical Studies*, s. 335-339. London: Sage Publications.
- Jasinski, James (2001d) "Prohetic Ethos/Prophetic Speech" i *Sourcebook on Rhetoric. Key Conceptions in Comtemporary Rhetorical Studies*, s. 459-462. London: Sage Publications.
- Jasinski, James (2001e) "Scapegoating" i *Sourcebook on Rhetoric. Key Conceptions in Comtemporary Rhetorical Studies*, s. 503-508. London: Sage Publications.
- Jessen, Erland (1971) "Striden mellem Grundtvig og H. C. Ørsted 1814-15" i *Grundtvig-Studier*, s. 31-73. København.
- Johansen, Jørgen Dines & Marie Lund Klujeff (red.) (2009) *Genre*. Aarhus Universitetsforlag.
- Johansen, Steen (1948-1954) *Bibliografi over N.F.S. Grundtvigs skrifter*, bind 1-4. København.
- Johanson, Ronnie (2010) "Luther og lorten. Anale og fækale metaforer" i *Kritik*, s. 60-67.
- Jørgensen, Charlotte (1995) "Debattens væsen og uvæsen. Om fjendtlighed i den offentlige debat" i *Retorik Studier* nr. 10, s. 3-43.
- Jørgensen, Charlotte (2000) "Hvem bestemmer, hvad der er god retorik? Vurderingsinstanser i normativ retorik" i *Rhetorica Scandinavica* nr. 15, s. 34-48.
- Jørgensen, Charlotte (2009) "Argumentation" i Charlotte Jørgensen og Lisa Villadsen (red.): *Retorik – teori og praksis*, s. 129-158. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Jørgensen, Charlotte & Christian Kock (2009) "Form og stil" i Charlotte Jørgensen og Lisa Villadsen (red.): *Retorik – teori og praksis*, s. 177-193. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Jørgensen, Charlotte & Lisa S. Villadsen (2009) "Kommunikationssituationen" i Charlotte Jørgensen og Lisa Villadsen (red.): *Retorik – teori og praksis*, s. 85-97. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Jørgensen, Charlotte & Merete Onsberg (2011) *Praktisk argumentation*. 3. reviderede udgave. København: Nyt Teknisk Forlag [1987].
- Jørgensen, Harald (1978) *Trykkefrihedsspørgsmålet i Danmark 1799-1848 — Et Bidrag til en Karakteristik af den danske Enevælde i Frederik VI's og Christian VIII's Tid*. København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie [1944].

Kelstrup, Erik (2000) ”Grundtvigs anvendelse af modsigelsens grundsætning i ’Kirkens Gienmæle’ - filosofisk belyst” i *Grundtvig-Studier*, s. 126-153.

Kempshall, Matthew (2011) *Rhetoric and the Writing of History. 400-1500*. Manchester University Press.

Khorasani, Manouchehr Moshtagh (2009) *The Development of Controversies: From the Early Modern Period to Online Discussion Forums*. Linguistic Insights vol. 91. Bern: Peter Lang.

Kjeldsen, Jens E. (2014) ”Retorisk genreanalyse” i Marie Lund og Hanne Roer (red.) *Retorikkens aktualitet*. 3. udg., s. 85-111. København: Hans Reitzels Forlag.

Klostergaard Petersen, Anders (2005) ”Paulus som apologet?” i Aage Pilgaard (red.) *Apologetik i Det Nye Testamente*. Antikken og kristendommen 2. København: Anis.

Klujeff, Marie Lund (2007) *Introduktion til retorisk stil*. Aarhus universitet: Afdeling for litteraturhistorie, udgivelse nr. 48.

Klujeff, Marie Lund (2008) ”Retoriske figurer og stil som argumentation” i *Rhetorica Scandinavica* nr. 45, s. 28-48.

Knudsen, Johannes (1955) *Danish Rebel. The Life of N.F.S. Grundtvig*. Philadelphia: Muhlenberg Press.

Koch, Carl Henrik (2004) *Den danske filosofis historie 1-5*, udg. Ebbesen, Sten & Carl Henrik Koch, bind 4: *Den danske idealisme 1800-1880*. København.

Koch, Ludvig (1879-80) *Den Danske Kirkes Historie i Årene 1801-1817*. København.

Kock, Christian (2006) ”Multiple Warrants in Practical Reasoning” i David Hitchcock og Bart Verheij (red.) *Arguing on the Toulmin Model: New Essay in Argument Analysis and Evaluation*, s. 247-259. Springer.

Kock, Christian (2009) ”Topik” i C. Jørgensen og L.S. Villadsen (red.): *Retorik – teori og praksis*, s. 115-128. Frederiksberg: Samfundslitteratur.

Kock, Christian (2012) *Ordets Magt. Retorisk tænkning der holder*. Bind 1: Før 1900. Frederiksberg: Samfundslitteratur.

Kock, Christian (2014) ”Retorisk analyse af historiske tekster” i *TEMP – tidsskrift for historie*, nr. 8, s. 97-114.

Kofoed, Niels (1954) *Grundtvig som selvbiograf med særligt henblik på tidsrummet 1800-1810*. Skrifter udgivet af Grundtvig-Selskabet VIII. København.

Kühn, Sebastian (2010) ”Feindschaft in der Gelehrtenkultur der frühen Neuzeit” i *Werkstattgeschichte*, hft. 55. Essen: Klartext Verlag.

Lakoff, George & Mark Johnson (2002) *Hverdagens metaforer*. København: Hans Reitzels Forlag.

Lange, Alexander (1905) *Provst Alexander Langes Optegnelser om sit Liv og sin Samtid*, udg. Chr. Lange. Christiania.

Lecke, Bodo (1972/1973) ”Sprache der Polemik – Zur Analyse rhetorische Stilmittel in einem Oberstufenkurz” i Heinz Ide (red.) *Projekt Deutschunterricht. Soziale Fronten in der Sprache*. Tübingen: J.B. Metzler Verlag.

Leff, Michael (1986). ”Textual Criticism: The Legacy of G.P. Mohrmann” i *Quarterly Journal of Speech*, 72, s. 377-389.

Leff, Michael (1992) ”Things made by Words” i *Quarterly Journal of Speech*, 78, s. 223-231.

Leff, Michael (2003) ”Fortolkende retorisk kritik” i *Rhetorica Scandinavica* nr. 26, s. 6-19.

Leff, Michael (2001) ”Lincoln at Cooper Union: Neo-Classical Criticism Revisited” i *Western Journal of Communication* 65 (3), s. 232-248.

Lehmann, Edv. (1929) *Grundtvig*. København og Oslo.

Lindhardt, Jan (1987) *Retorik*. København: Rosinante.

Lindhardt (1997) ”Den principielle påståelighed” i *Teologi og Modernitet*, s. 166-177. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.

Lund, Marie: ”Provocative Style” i Christian Kock & Lisa Villadsen (red.) *Rhetorical Citizenship and public deliberation*, s. 101-114. The Pennsylvania State University Press.

Lund, Marie (2014a) ”Retorisk publikum” i Marie Lund og Hanne Roer (red.) *Retorikkens aktualitet. Grundbog i retorisk kritik*. 3. udgave, s. 63-84. København: Hans Reitzels Forlag.

Lund, Marie (2014b) ”Retorisk stil” i Marie Lund og Hanne Roer (red.) *Retorikkens aktualitet. Grundbog i retorisk kritik*. 3. udgave, s. 165-190. København: Hans Reitzels Forlag.

Lund, Marie (2017) *An Argument on Rhetorical Style*. Aarhus University Press.

Lund, Marie & Hanne Roer (2014) ”Retorisk kritik – en oversigt” i Lund, Marie & Hanne Roer (red.) *Retorikkens aktualitet. Grundbog i retorisk kritik*. 3. udgave, s. 9-36. København: Hans Reitzels Forlag.

Lundgreen-Nielsen, Flemming (1980): *Det handlende ord. N.F.S. Grundtvigs digtning, litteraturkritik og poetik 1798-1819*, bind 1-2. København: G.E.C. Gad.

Lundgreen-Nielsen, Flemming (2001) [Anmeldelse af Inga Meincke: Vox Viva] i *TijdSchrift voor Skandinavistiek*, vol. 22, nr. 2, s. 437-447.

Lundgreen-Nielsen, Flemming (2007) ”Grundtvig og censuren” i *Grundtvig-Studier*, s. 44-90. København.

Lundgreen-Nielsen, Flemming (2014) ”Verdenskrøniken 1812 som verdenslitteraturhistorie” i *Grundtvig-Studier*, s. 123-174. København.

Lyman, J. Rebecca (2007) ”Heresiology: The invention of ’heresy’ and ‘schism’” i Casiday, Augustine & Frederick W. Norris (eds.) *The Cambridge History of Christianity*, vol 2.: *Constantine to c. 600*, s. 296-313. Cambridge University Press.

Mai, Anne-Marie (2010) *Hvor litteraturen finder sted*, bind 2: *Længslens tidsaldre. 1800-1900*. København: Gyldendal.

Manniche, Jens Chr. ”Historieskrivningen 1830-1880” i *Danmarks Historie*, bind 10: *Historiens historie*, s. 199-266. København: Gyldendal.

Matheson, Peter (1998) *The Rhetoric of the Reformation*. Edinburgh: T&T Clark.

McCroskey, James C. (2006) ”Ethos: A Dominant Factor in Rhetorical Communication” i *An Introduction to Rhetorical Communication*. Ninth Edition, s. 82-107. West Virginia University: Pearson.

- Mchangama & Stjernfelt (2016) *MEN – ytringsfrihedens historie i Danmark*. København: Gyldendal.
- Meincke, Inga (2000) *Vox Viva. Die 'wahre Aufklärung' des Dänen Nikolaj Frederik Severin Grundtvig*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winther.
- Menand, Louis (2004) "Kael's Attack on Sarris" i Gallop, Jane (ed.) *Polemic: Critical or Uncritical*, s. 153-178. New York: Routledge.
- Michelsen, William (1954) *Tilblivelsen af Grundtvigs historiesyn. Idéhistoriske studier over Grundtvigs verdenskrøniker og deres litterære forudsætninger*. I-II. København: Gyldendal.
- Michelsen, William (1956): *Den sælsomme forvandling i N.F.S. Grundtvigs Liv. Studier over Tilblivelsen af Grundtvigs historiesyn*. København: Skrifter udgivet af Grundtvig-Selskabet IX.
- Michelsen, William (1972) "Det moderne menneskes situation og Grundtvigs antropologi" i *Grundtvig-Studier*, s. 9-22. København.
- Miller, Carolyn R. (1984) "Genre as Social Action" i *Quarterly Journal of Speech* nr. 70, s. 61-70.
- Miller, Carolyn R. & Shepherd, Dawn (2004). "Blogging as Social Action: A Genre Analysis of the Weblog" I *Into the Blogosphere: Rhetoric, Community, and Culture of Weblogs*. Hentet hos the University of Minnesota Digital Conservancy, <http://hdl.handle.net/11299/172818>.
- Miller, Carolyn R. (2017): "Where Do Genres Come From?" i Miller, Carolyn R. & Ashley R. Kelly (ed.) *Emerging Genres in New Media Environments*, s. 1-34. Palgrave Macmillan.
- Møller, Jes Fabricius (2015) "Grundtvigs betydning for samfundet" i *Grundtvig-Studier*, s. 113-130.
- Nielsen, Erik A. (2009): *Kristendommens retorik. Den kristne digtnings billedformer*. København: Gyldendal.
- Nielsen, E. Brandt (1966) "Peter Nikolaj Skougaard, Grundtvigs matematiske ven" i *Grundtvig-Studier*, s. 7-38. København.
- Nielsen, Frederik (1889) *N.F.S. Grundtvigs religiøse Udvikling. Et Mindeskrift*. København: Schönberg.

- Nielsen, Helge Kjær (2005) ”Apologi i Nytestamentlige Apokryfer” i *Apologetik i Det Nye Testamente*. Antikken og kristendommen 2. København: Anis.
- Nørager Pedersen, A.F. (1980) *Prædikens Idéhistorie*. København: Gyldendal.
- Nørager, Troels (2012) ”Præsten og Loke. Grundtvigs apologetiske dialog i ‘Om Christendommens Sandhed’” i *Grundtvig-Studier*, s. 33-63. København.
- Nørager, Troels (2017) ”’En Tvilling-Nød fra Tyverne’. Grundtvigs apologetik i ‘Om den sande Christendom’ og ‘Om Christendommens Sandhed’”. Aarhus. DOI:10.7146/aul.180.138. (tilgået 20.06.2018).
- Paré, Anthony (2011) ”Publish and Flourish: Joining the Conversation” i A. Lee & V. Mallan (red.) *Connecting the local, regional and global in doctoral education*, s. 172-190. Kuala Lumpur: Universiti Putra Malaysia Press.
- Pauley II, John L. (2009) ”Reshaping public persona and the prophetic ethos: Louis Farrakhan at the million man march” i *Western Journal of Communication*, 62:4, s. 512-536.
- Pehlke, Michael (1968) ”Zur Technik der konservativen Polemik” i *Sprache im technischen Zeitalter*, bind 26, s. 134-147.
- Pedersen, Kim Arne (1994): *Studier i forholdet mellem metafysik og tro i N.F.S. Grundtvigs forfatterskab i perioden 1812-1815*. Utrykt licentiat-afhandling. Center for Grundtvig-Studier. Aarhus.
- Pedersen, Kim Arne (2003) ”Den teologiske Grundtvigforskning siden anden verdenskrig” Sanders, Hanne & Ole Vind (red) *Grundtvig - Nyckeln till det danska?* Stockholm: Makaden Förlag.
- Pedersen, Kim Arne (2005) ”Grundtvig og fundamentalismen” i *Grundtvig-Studier*, s. 86-124.
- Pedersen, Vibeke A. (2014) ”Indledning til ”Om Censur. (Med særdeles Betragtning af Sjællands Klerkemøde.)” på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).
- Perelman, Chaïm (1979) ”Classicism and Romanticism in Argumentation” i *The New Rhetoric and the Humanities. Essays on Rhetoric and its Applications*, s. 159-167. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.

Perelman, Chaïm (2005) *Retorikkens Rige. Retorik og argumentation*. På dansk ved Søren Porsborg og Hane Roer. København: Hans Reitzels Forlag [1977].

Perelman, Chaïm & Lucie Olbrechts-Tyteca (1971) *The New Rhetoric. A Treatise on Argumentation*. University of Notre Dame Press. (Oprindelig fransk udgave (1958): *Traité de l'Argumentation. La nouvelle Rhétorique, Paris*).

Pontoppidan-Thyssen (1983a) ”Grundtvigs tanker om kirke og folk indtil 1824” i *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys. Hovedtanker og udviklingslinier fra de senere års Grundtvigforskning*, udg. af Anders Pontoppidan Thyssen & Christian Thodberg, s. 84-114. Århus: Anis.

Pontoppidan-Thyssen (1983b) ”Grundtvigs tanker om kirke og folk 1825-47” i *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys. Hovedtanker og udviklingslinier fra de senere års Grundtvigforskning*, udg. af Anders Pontoppidan Thyssen & Christian Thodberg, s. 225-286. Århus: Anis.

Rasmussen, Tarald (2008) ”Luther som polemiker” i Svein Aage Christoffersen m.fl. (red.) *Menneskeverd. Festskrift til Inge Lønning*, s. 231-244. Oslo: Forlaget Press.

Ravn, Kim Steen (2014) ”Indledning til ”Erklæring fra et Antal Videnskabsdyrkere ved Kiøbenhavns Universitet, ”Et lidet Bidrag til Dagens Penne-Historie”, ”Om Tylvten til Vedkommende” og ”Erklæring”” på www.grundtvigsværker.dk. (6. april 2017).

Reiff, Mary Jo & Anis Bawarshi (ed.) (2016) *Genre and the Performance of Publics*. Utah State University Press.

Reiners, Ludwig (1991) *Stilkunst. Ein Lehrbuch deutscher Prosa*. Verlag C. H. Beck München [1943].

Renaud, François (2009) ”Streitgespräch” i Gert Ueding (red.) *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, bind 9, sp. 178-187. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Rohner, L. (1987) *Die literarische Streitschrift. Themen, motive, formen*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Roer, Hanne & Marie Lund Klujeff (2011): ”Temaintro: Smæderetorik” i *Rhetorica Scandinavica* nr. 57, s. 9-18.

- Roer, Hanne (2005) ”’Retorikkens rige’ og den nye retorik” i Chaïm Perelman (2005) *Retorikkens Rige. Retorik og argumentation*. På dansk ved Søren Porsborg og Hanne Roer, s. 7-21. København: Hans Reitzels Forlag.
- Roer, Hanne (2009) ”Den retoriske tradition” i C. Jørgensen og L.S. Villadsen (red.): *Retorik – teori og praksis*, s. 37-62. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Roer, Hanne (2014a) ”Nyretorik, værdier og strategier” i Marie Lund og Hanne Roer (red.) *Retorikkens aktualitet*. 3. udg., s. 113-137. København: Hans Reitzels Forlag.
- Roer, Hanne (2014b) ”Begrebsorienteret retorisk kritik” i Marie Lund og Hanne Roer (red.) *Retorikkens aktualitet*. 3. udg., s. 323-351. København: Hans Reitzels Forlag.
- Roux, Pascal (2013) ”Lire le texte Polémique: violence du discours et plaisir de la lecture” i *Recherches & Travaux* 83, s. 25-39.
- Ryan, Halford Ross (1982) ”*Kategoria and Apologia: On their Rhetorical Criticism as a Speech Set*” I *Quarterly Journal of Speech* 68, s. 254-261.
- Rønning, Frederik (1907-1914) *N.F.S. Grundtvig. Et bidrag til skildring af dansk åndsliv i det 19. århundrede*, bind 1-4. København.
- Saldarini, Anthony J. (1997) ”Demonization and Polemics” i *Journal of Ecumenical Studies*, 34:3, s. 335-340.
- Scharling, C.I. (1945) ”Grundtvigs Strid med H. C. Ørsted” i *Kirken og Tiden* 1945, s. 33-43. København.
- Scharling, Carl Immanuel (1947) *Grundtvig og Romantiken belyst ved Grundtvigs forhold til Schelling*. København: Gyldendal.
- Schilb, John (2007) *Rhetorical Refusals. Defying audiences’ expectations*. Southern Illinois University.
- Schopenhauer, Arthur (2006) *Kunsten altid at få ret*. København: Informations Forlag.
- Schryer, Cathrine F. (1994) ”The Lab vs. the Clinic: Sites of competing Genres” i Freedman, Aviva & Peter Medway (red.) *Genre and the New Rhetoric*, s. 105-124. London: Taylor & Francis.

Schwitalla, Johannes (1986) "Martin Luther's argumentative Polemik: mündlich und schriftlich" i A. Schöne (udg.) *Kontroversen, alte und neue. bind 2: Formen und Formgeschichte des Streitens. Die Literaturstreit*, s. 41-54. Tübingen: Max Niemeyer.

Scornaienchi, L. (2011) "Jesus als Polemiker oder: Wie polemisch darf Jesus sein? Historische und normative Aspekte" i Wischmeyer, O & L. Scornaienchi (eds.) *Polemik in der frühchristliche Literatur. Texte und Kontexte*, s. 381-413. Berlin: De Gruyter.

Searle, John R. (1976) "A classification of illocutionary acts" i *Language in Society*, vol. 5, s. 1-23.

Shinn, Roger L. (1975) "The Style of Christian Polemics". Presidential Address i *Selected Papers from the Annual Meeting (American Society of Christian Ethics, 16th annual meeting)*, s. 1-14.

Skjevesland, Olav (1995) *Det skapende ordet, en prekenlære*. Oslo: Universitetsforlaget.

Skovgaard-Petersen, Karen (2003) "Fortæller, stil og autoritet i Svannings Danmarkshistorie og Torfæus' Norgeshistorie" i *Rhetorica Scandinavica* nr. 28, s. 9-21.

Smedegaard, Anne (2016) *Genrer som rammer. Et genreanalytisk studie af institutionelle skrive- og eksamenspraksisser i det almene gymnasiums danskfag med afsæt i en diskussion af pragmatisk genreteori*. Ph.d.-afhandling. Københavns Universitet.

Smith, Mark S. (2004) "The Polemic of Biblical Monotheism: Outsider Context and Insider Referentiality in Second Isaiah" i *Religious Polemics in Context. Papers presented to the second international conference of the Leiden Institute for the Study of Religions (LISOR) held at Leiden, 27-28 april 2000*, s. 201-234. Assen: Royal Van Gorcum.

Stauffer, Hermann (2003) "Polemik" i Gert Ueding (red.) *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, bind 6, sp. 1403-1415. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Stenzel (1986) "Rhetorischer Manichäismus. Vorschläge zu einer Theorie der Polemik" i A. Schöne (udg.) *Kontroversen, alte und neue. bind 2: Formen und Formgeschichte des Streitens. Die Literaturstreit*, s. 3-11. Tübingen: Max Niemeyer.

Stjernfelt, Frederik, Tygstrup, Frederik & Martin Zerlang (red.) (2004) *Fejder. Studier i stridens anatomi i det intellektuelle liv*. København: Museum Tusulanums Forlag.

Sunesen, Christel (2008) "Fortalens retorik: fra Arrebo til Oehlenschläger" i *Danske Studier* 103. bind (niende række, 7. bind), s. 58-80.

Sunesen, Christel (2014) "Rimbrevet" i Sune Auken og Christel Sunesen (red.) *Ved Lejlighed. Grundtvig og genrerne*, s. 124-155. Hellerup: Forlaget Spring.

Sunesen, Christel (2015) "Genre and Rhetoric" i Sune Auken, Palle Schantz Lauridsen & Anders Juhl Rasmussen (red.) *Genre and... Copenhagen Studies in Genre 2*, s. 99-124. Valby: Ekbatana. Tilgængelig på <https://www.ekbatana.dk/butik/genre-and/>

Svensson, Trygve (2016) "'Jeg taler her om Tale-Konstens Misbrug': Om Ludvig Holbergs konsekvent paradoksale retorikksyn" i *Rhetorica Scandinavica*, nr. 71/72, s. 32-49.

Thaning, Kaj (1953) "Grundtvigs møde med Irenæus" i *Grundtvig-Studier*, s. 7-65.

Thaning, Kaj (1963) *Menneske først – Grundtvigs opgør med sig selv*. København: Gyldendal.

Thaning, Kaj (1981) "Den 'mageløse opdagelse's tilblivelse" i *Grundtvig-Studier*, s. 7-29. København.

Thaulow, Vanja (2012): "Indledning til *Hvi er Herrens Ord forsvundet af hans Hus?*, 'Et Par Ord om min Dimisprædiken i Anledning af Brevet i Skilderiets No. 72' og 'Til Publikum!'" på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Thaulow, Vanja (2013a) "Indledning til *Hvorfor kaldes vi Lutheraner? Prædiken paa Alle Helgens Dag.*" på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Thaulow, Vanja (2013b) "Indledning til *Kirkens Gienmæle mod Professor Theologiæ Dr. H. N. Clausen*, [Erklæring af 12. september 1825]', 'Til de 88 Clausenianer', 'Venlig Advarsel'" på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Thaulow, Vanja (2014) "Indledning til 'Til min Ven Christian Molbech, *Krønikens Gienmæle* og 'Farvel. (Til C. Molbech.)'" på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Thaulow, Vanja (2016): "Indledning til *Hvem er den falske Prophet? Hvem forvirrer Folket? Svar til Recensenten i Litt. Tid. No. 12 og 13 og Imod den lille Anklager, det er Prof. H.C. Ørsted, med Beviis for at Schellings Philosophie er uchristelig, ugudelig og løgnagtig*" på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).

Thodberg, Christian (1983) "Grundtvig som prædikant" i *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys. Hovedtanker og udviklingslinier fra de senere års Grundtvigforskning*, udg. af Anders Pontopiddan Thyssen & Christian Thodberg, s. 117-162. Århus: Anis.

Thomsen, Nils (1983) "Grundtvig i oldkirkens spejl" i *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys. Hovedtanker og udviklingslinier fra de senere års Grundtvigforskning*, udg. af Anders Pontopiddan Thyssen & Christian Thodberg, s. 197-209. Århus: Anis.

Thøisen, Sanne B. (2005) Kapitlet III: "Teologi og retorik" i *Dialog undervejs. Mundtlighed, retorik og imagination i nyere amerikansk homiletik*, s. 111-161. Upubliceret ph.d.-afhandling. Aarhus Universitet.

Timms, Edward (1995) "The Christian Satirist: A Contradiction in Terms?" i *Forum for Modern Language Studies*, vol. xxxi, nr. 2, s. 101-116.

Togebj, Ole (2014): *Bland blot genrerne – ikke tekstarterne. Om sprog, tekster og samfund*. Frederiksberg: Samfundslitteratur.

Toldberg, Helge (1945) "Oplevelsens betydning i Grundtvigs poesi" i *Orbis Litterarum*, nr. 3, s. 59-107.

Toldberg, Helge (1950) *Grundtvigs symbolverden*. København: Nordisk Forlag.

Toulmin, Stephen (2003): "The Layout of Arguments" i *The Uses of Argument*, s. 87-134. Cambridge University Press.

Ulrich, Jörg (2014) "Apologists and apologetics in the second century" i Jakob Engberg, Anders-Christian Jacobsen og Jörg Ulrich (eds.) *In Defence of Christianity. Early Christian Apologists*, s. 1-32. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Valkenberg, W.G.B.M. (2004) "Polemics, Apologetics, and Dialogue as Forms of Interreligious Communication between Jews, Christians and Muslims in the Middle Ages" i *Religious Polemics in Context. Papers presented to the second international conference of the Leiden Institute for the Study of Religions (LISOR) held at Leiden, 27-28 april 2000*, s. 376-383. Assen: Royal Van Gorcum.

van der Wall, Ernestine (2004) "Ways of Polemizing: The Power of Tradition in Christian Polemics" i *Religious Polemics in Context. Papers presented to the second international conference of the Leiden Institute for the Study of Religions (LISOR) held at Leiden, 27-28 april 2000*, s. 401-414. Assen: Royal Van Gorcum.

- Vatz, Richard E. (1973) "The Myth of the Rhetorical Situation" i *Philosophy & Rhetoric*, vol. 6, no. 3, s. 154-161.
- Villadsen, Lisa Storm (2002) "Dyre ord, men hvad dækker de? Teori, metode og model i retorisk kritik" i *Rhetorica Scandinavica*, nr. 23, s. 6-20.
- Villadsen, Lisa Storm (2009a) "Genre" i C. Jørgensen og L.S. Villadsen (red.): *Retorik – teori og praksis*. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Villadsen, Lisa Storm (2009b) "Retorisk kritik" i C. Jørgensen og L.S. Villadsen (red.): *Retorik – teori og praksis*. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Villadsen, Lisa Storm (2014) "Apologi og undskyldningsretorik" i Marie Lund og Hanne Roer (red.) *Retorikkens aktualitet*. 3. udg., s. 191-217. København: Hans Reitzels Forlag.
- Vind, Anna (2014) "Luther's Thought Assumed Form in Polemics" i Kolb, Dingel & Batka (ed.) *The Oxford Handbook of Martin Luther's Theology*, s. 471-480. Oxford University Press.
- Vind, Ole (1999) *Grundtvigs historiefilosofi*. København: Gyldendal
- Vind, Ole (2014) "Indledning til *Kort Begreb af Verdens Krønike i Sammenhæng*" på www.grundtvigsværker.dk (tilgået 20.06.2018).
- Ware, B.L. & Linkugel, Will (1973) "They spoke in Defense of Themselves" i *Quarterly Journal of Speech*, nr. 59, s. 273-283.
- Walzer, Arthur E. (2013) "Parrēsia, Foucault and the Classical Rhetorical Tradition" i *Rhetoric Society Quarterly*, 43:1, s. 1-21.
- Warnick, Barbara (1992) "Leff in Context: What is the critic's role?" i *Quarterly Journal of Speech* 78, s. 232-237.
- Widell, Peter (2011) "Talehandling og tekst" i Inger Schoonderbeek & Peter Widell (eds.) *13. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Aarhus.
- Wilchens, Herbert A. (2000) "Den litterære kritik af talekunst" i *Rhetorica Scandinavica*, nr. 13, s. 8-32.

Willert, Niels (2005) ”Apologetik i evangeliernes passionsfortælling” i *Apologetik i Det Nye Testamente*. Antikken og kristendommen 2. København: Anis.

Wischmeyer, O & L. Scornaienchi (2011) ”Einführung” i Wischmeyer, O & L. Scornaienchi (eds.) *Polemik in der frühchristliche Literatur. Texte und Kontexte*, s. 1-14. Berlin: De Gruyter.

Wooten, Cecil W. (1987) ”Introduction” i *On Types of Style*, oversat og udg. af Cecil W. Wooten. The University of North Carolina Press.

Zschoch, Helmut (2005) ”Streitschriften” i Beutel, Albrecht (ed.) *Luther Handbuch*, s. 277-294. Tübingen: Mohr Siebeck.

Aarnes, Sigurd Aa. (1961) *Historieskrivning og Livssyn hos Grundtvig. En undersøgelse af to-verdensmotivet i verdenskrønikene*. Bergen-Oslo: Univeritetsforlaget.

Aarnes, Sigurd Aa. (1967) ”Den unge Grundtvig som Litteraturteoretiker” i *Grundtvig-Studier*, s. 51-67.

Aarnes, Sigurd Aa. (1983) ”Grundtvig som historiker” i Christian Thodberg og Anders Pontopiddan Thyssen (red.) *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys. Hovedtanker og udviklingslinier fra de senere års Grundtvigforskning*. Århus: Anis.